

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
МИКОЛАЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМ. В. О. СУХОМЛИНСЬКОГО

На правах рукопису

ЦАРЕНКО Олена Олексіївна

УДК 323.21(477)

ПОЛІТИЧНА УЧАСТЬ ГРОМАДЯН УКРАЇНИ В УМОВАХ
ПОЛІТИЧНОЇ НЕСТАБІЛЬНОСТІ

23.00.02 – політичні інститути та процеси

Дисертація
на здобуття наукового ступеня
кандидата політичних наук

Науковий керівник

НІКОЛАЄНКО Наталія Олександрівна

доктор політичних наук, доцент

Миколаїв-2013

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. НАУКОВО-ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ АНАЛІЗУ ПОЛІТИЧНОЇ УЧАСТІ ЯК СКЛАДОВОЇ ЧАСТИНИ ПОЛІТИЧНОЇ ПОВЕДІНКИ ГРОМАДЯН.....	9
1.1. Ступінь розробки теми та джерельна база дослідження.....	9
1.2. Основні теоретико-методологічні підходи до визначення поняття «політична участь»	20
Висновки до розділу 1.....	36
РОЗДІЛ 2. ПОЛІТИЧНА УЧАСТЬ ГРОМАДЯН УКРАЇНИ: МЕТОДОЛОГІЯ, КОМПОНЕНТИ ТА ФОРМИ.....	38
2.1. Методологічний вимір дослідження політичної участі громадян.....	38
2.2. Класифікаційні форми політичної участі громадян.....	43
Висновки до розділу 2.....	62
РОЗДІЛ 3. ПОЛІТИЧНА УЧАСТЬ УКРАЇНСЬКОЇ МОЛОДІ: ЗАГАЛЬНІ ТЕНДЕНЦІЇ ТА ФАКТОРНА ОПЕРАЦІОНАЛІЗАЦІЯ.....	64
3.1. Особливості політичної участі української молоді на сучасному етапі державотворення.....	64
3.2. Політико-правове виховання як процес цілеспрямованого впливу на політичну участь молоді.....	85
Висновки до розділу 3.....	105
РОЗДІЛ 4. ОСОБЛИВОСТІ ПОЛІТИЧНОЇ УЧАСТІ ГРОМАДЯН У ВИБОРЧИХ КАМПАНІЯХ	107
4.1. Політична участь громадян в умовах політичної нестабільності: основні форми та чинники впливу.....	107
4.2. Електоральний абсентеїзм як протестна форма політичної участі на виборах.....	139
4.3. Зміна ідейно-політичних орієнтацій громадян України в контексті виборчої кампанії 2012 р.....	154
Висновки до розділу 4.....	174
ВИСНОВКИ.....	177
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРА.....	181

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Політична участь як багаторівнева система рекрутування громадян у політичне життя включає різноманітні форми та компоненти. В основі цього поняття лежить уявлення, згідно з яким створюються реальні умови для участі громадян у прийнятті політичних рішень та досягнення суспільної злагоди.

У зв'язку з формуванням нових політичних цінностей, ідейно-політичних орієнтацій політична участь розглядається як одна з найважливіших характеристик сучасного українського суспільства через те, що пасивна та деструктивна політична участь унеможлиблює проведення послідовних системних соціально-політичних реформ.

Отже, без кардинальних змін політичної поведінки громадян України – переходу до активної й відповідальної участі у політиці – не варто розраховувати на успіх суспільної модернізації.

Вивчення політичної участі громадян є полідисциплінарним і знаходиться у сфері досліджень психології, соціології та політичної науки. Беручи до уваги науковий інтерес до цього явища, слід зазначити, що деякі аспекти політичної участі громадян залишаються недостатньо дослідженими. Фрагментарність наробок і зумовила вибір теми дисертаційного дослідження.

Отже, актуальність теми зумовлена необхідністю аналізу ще недостатньо розробленого напряму прикладних політичних досліджень – з'ясування сутності політичної участі громадян в умовах політичної нестабільності.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконано в рамках планових наукових досліджень та є складовою частиною комплексної проблеми «Політичний процес в Україні: історія, сучасність та перспективи розвитку» (державний реєстраційний номер 0111U004671) кафедри політології Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського, одним із виконавців

яких є дисертантка.

Мета і задачі дослідження. Метою дисертаційної роботи є виявлення специфіки політичної участі громадян України в умовах політичної нестабільності у межах політичного процесу.

Для досягнення мети слід вирішити наступні наукові **задачі:**

– з'ясувати ступінь дослідження політичної участі у вітчизняній та зарубіжній політичній думці;

– уточнити базові поняття дослідження, дослідити та систематизувати теоретико-методологічні підходи до вивчення політичної участі громадян України в умовах нестабільності, розкрити їх сутнісний зміст;

– виокремити компоненти та форми реалізації політичної участі громадян в умовах політичної нестабільності;

– визначити основні фактори, які детермінують політичну участь молоді України;

– виявити основні аспекти політико-правового виховання як процесу цілеспрямованого впливу на політичну участь української молоді;

– розкрити зміст електорального абсентеїзму як протестної форми політичної участі на виборах, з'ясувати специфіку цього явища за сучасних умов;

– визначити загальні тенденції політичної участі громадян в умовах політичної нестабільності;

– дослідити зміну ідейно-політичних орієнтацій громадян України з урахуванням специфіки поведінки та характеру голосування під час парламентських виборів 2012 р.

Об'єктом дисертаційного дослідження є суспільно-політичні процеси в Україні періоду демократичних трансформацій.

Предметом дослідження є компоненти та форми політичної участі громадян України в умовах політичної нестабільності.

Теоретико-методологічну основу дослідження склали принципи багатofакторності, історизму, об'єктивності, причинності та системності. Для розв'язання окреслених завдань використано комплекс методологічних засобів як загальнонаукових, так і спеціальних.

З метою цілісного сприйняття об'єкта дослідження був використаний системний метод. Він дав змогу визначити стратегію наукового аналізу, а саме – розкрити специфіку політичної участі громадян, фактори впливу та характеристику основних її форм. Структурно-функціональний аналіз сприяв дослідженню структурних та функціональних аспектів політичної участі громадян у період політичної нестабільності.

При вивченні сучасного стану розробки поняття «політична участь» дисертантка використовувала компаративістський метод.

Досліджуючи зміну ідейно-політичних орієнтацій громадян України, автор застосовував компаративістський і нормативно-ціннісний методи, поєднання яких надало можливість здійснити змістовний аналіз домінантних у науковій літературі форм ідейно-політичних орієнтацій та на основі його результатів дійти певного інтегративного висновку.

При вивченні політичної участі громадян в умовах політичної нестабільності використовувалися методи структурно-функціонального, персоніфікаційного, біхевіоралістського, нормативно-ціннісного, інституціонального, соціологічного, системного і культурологічного підходів, поєднання як дозволило в систематизованому вигляді відобразити різноманітні фактори впливу на політичну участь громадян, зокрема суспільно-політичного стану країни, традицій, цінностей, настанов, та виявити наявність протестного потенціалу. Вибір методів дав змогу комплексно охарактеризувати об'єкт та предмет дослідження.

Наукова новизна одержаних результатів зумовлена як сукупністю наукових задач, так і способами їх розв'язання. У межах здійсненого автором дослідження отримано результати, що мають наукове значення.

Вперше:

– поставлена проблема комплексного аналізу політичної участі громадян України в умовах політичної нестабільності, в межах вирішення вказаної проблеми з'ясовано основні форми політичної участі. Обґрунтовано, що електоральний абсентеїзм як протестна форма політичної участі на виборах сприяє поглибленню суспільно-політичної кризи;

– виявлено основні форми цілеспрямованих дій громадян в умовах політичної нестабільності. Наголошується, що політичний протест є впливовою формою політичної участі в умовах політичної нестабільності та являє собою багатовимірне явище політичного життя;

– сформульовано позицію про зміни ідейно-політичних орієнтацій громадян України в контексті виборчої кампанії 2012 р., обґрунтовано, що кризовий стан української економіки, падіння рівня життя спричинили падіння довіри широких верств населення до традиційно пануючих політичних сил, зробивши суспільство вразливим до популістської риторики як правого, так і лівого зразка. Вибори 2012 р. засвідчили природний процес ідейно-політичної зміни поколінь та, відповідно, їх політичних орієнтацій.

Удосконалено:

– класифікаційні виміри політичної участі громадян у період політичної нестабільності; зазначено, що форми реалізації політичної участі відбувалися циклічно;

– уявлення, що основною формою політичної участі громадян у нестабільних суспільствах є протест як реакція громадської спільноти на сформовану в суспільстві соціально-політичну ситуацію або конкретні дії влади.

Дістали подальшого розвитку:

– дослідження понять «політична участь», «політична активність», які не мають єдиного визначення, та їх складові компоненти, що визначають структуру цих дефініцій;

– структуризація чинників, які впливають на політичну участь громадян; це дозволило аргументовано пояснити, що напружена соціально-економічна атмосфера виявилася плідним ґрунтом для радикалізації настроїв, зробивши суспільство вразливим до популістської риторики як правого, так і лівого зразка.

Практичне значення отриманих результатів полягає у тому, що вони дозволяють поглибити знання про роль і місце політичної участі в політичній системі; можуть використовуватись державними інституціями при вивченні причин виникнення електорального абсентеїзму, протестних форм політичної активності.

Окремі положення дисертації можуть бути використані в навчальному процесі у вищих навчальних закладах при вивченні курсів «Соціологія політики», «Політична система суспільства», «Політичні режими», «Політична культура», «Політологія» та інших дисциплін.

Висновки, сформульовані в дисертаційному дослідженні, можуть стати основою для зацікавлених суб'єктів політичних відносин у здійсненні прогнозування протестних форм політичної участі громадян України в сучасному політичному процесі. Запропоновані висновки та пропозиції можуть бути використані органами державної влади та управління, органами місцевого самоврядування, політичними партіями, громадськими організаціями при розв'язанні завдань залучення громадян до процесів політичного управління.

Особистий внесок здобувача. Дисертація є самостійною науковою працею, в якій досліджується конкретне наукове завдання стосовно форм та компонентів політичної участі громадян України в умовах політичної нестабільності. Всі теоретико-методологічні, науково-аналітичні висновки та

рекоме́ндації зроблені автором самостійно на основі аналізу наукової літератури та опрацювання практичних даних.

Апробація результатів дисертації. Основні положення дисертації обговорювались на кафедрі політології Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського. Матеріали дослідження оприлюднені автором у наукових статтях, публікаціях та виступах на всеукраїнських науково-практичних конференціях: «Придніпровські соціально-гуманітарні читання» (м. Кіровоград, 15 червня 2012 р.); «Ціннісний вимір політичної діяльності: проблема політичного вибору в сучасному українському суспільстві» (Херсон, 2012); Міжвузівська конференція молодих політологів «Актуальні проблеми сучасної політики» (Рівне, 2013). Ключові питання дослідження розглядалися на навчально-методологічних семінарах кафедри політології Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського та знайшли відображення в низці авторських публікацій і повідомленнях на наукових конференціях. Дисертація обговорювалась на кафедрі політології Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського і рекомендована до захисту з наукової спеціальності 23.00.02 – політичні інститути та процеси.

Публікації. Основні теоретичні та практичні положення, результати, висновки і пропозиції, сформульовані у дисертації, знайшли відображення у десяти статтях, з них сім – у виданнях, що визнані фаховими з політичних наук в Україні, та одній зарубіжній публікації, а також доповідях і тезах на науково-теоретичних і науково-практичних конференціях.

Структура та обсяг роботи обумовлені метою та задачами дослідження. Робота складається зі вступу, чотирьох розділів, дев'яти підрозділів, висновків, списку використаних джерел та додатків. Загальний обсяг дисертації становить 212 сторінок. Список використаних джерел містить 286 найменувань, в тому числі 15 – іноземними мовами.

РОЗДІЛ 1

РОЗДІЛ I. НАУКОВО-ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ АНАЛІЗУ ПОЛІТИЧНОЇ УЧАСТІ ЯК СКЛАДОВОЇ ЧАСТИНИ ПОЛІТИЧНОЇ ПОВЕДІНКИ ГРОМАДЯН

1.1. Ступінь розробки теми та джерельна база дослідження

Оскільки в процесі роботи над дисертаційним дослідженням, яке присвячене політичній участі громадян України в умовах політичної нестабільності, необхідно було для об'єктивного аналізу розкрити сферу реалізації, зміст цього явища, з'ясувати особливості під час виборчих кампаній, то, відповідно, і літературу, використану в дослідженні, умовно можна поділити на п'ять груп.

Перша група праць присвячена аналізу теоретико-методологічних підходів до вивчення політичної участі громадян запропонованими представниками західної політичної думки.

Друга група складається з монографій, наукових статей українських та пострадянських науковців, які досліджували політичну участь та фактори, які її обумовлюють.

Третя група праць це автореферати дисертаційних досліджень, в яких обґрунтовано особливості політичної участі в контексті демократичних перетворень.

Четверта група робіт присвячена проблемам політичної участі молоді, її політичній соціалізації та акцентуванню уваги на сучасному вимірі молодіжної тематики.

П'ята група матеріалів представлена прикладними політичними та соціологічними дослідженнями, де проаналізовано суспільно-політичні процеси, які відбувались під час виборчих кампаній з 2006 по 2012 рр.

Наукове осмислення проблеми політичної участі громадян бере свій початок з робіт західних науковців. Найбільш широку теоретичну базу для

вивчення проблеми політичної участі надають роботи західних, зокрема американських політологів і соціологів.

У зарубіжній літературі розроблені та узагальнені способи і методи цього вивчення, висловлені прогнози про характер проявів політичної участі в різних соціально-політичних умовах. Так, наприклад, категорії політичної участі як діяльності групи осіб, які керуються політичними інтересами, присвячені роботи Г. Алмонда [236, 6-8], С. Верби [6, 8, 285], Р. Даля [70-73], Н. Дейя [281], К. Додда [274], Р. Інглгарта [108, 276], Дж.Кіма [285], С.М.Ліпсета [277], Л.Мілбрата [278], Дж. Мойзера [281], Н. Найя [285], Г.Перрі [280,-281], С. Файнера [276] та інших відомих західних науковців.

Дані дослідження включають в себе аналіз широкого спектру різних способів участі (або неучасті) суб'єкта в політиці (як на індивідуальному рівні, так і через посередництво соціальних інститутів) і спираються на потужну емпіричну базу. В цілому феномен політичної участі отримав в сучасній світовій літературі досить всебічну розробку з точки зору структури, форм, рівнів, методів, ідеологічних і соціальних аспектів [126],

С. Верба, Н. Най та Дж. Кім є авторами перших робіт в галузі дослідження політичної участі «Способи демократичної участі», «Участь і політична рівність: Порівняння семи країн» в якій респондентами були громадяни Австрії, Індії, Нігерії, Нідерландів, США, Югославії, виявлено, що політична участь нерівномірна: існує високий рівень позитивної кореляції між індексом соціального статусу і мірою участі [285]. Дана нерівномірність пояснюється тим, що основними ресурсами володіють привілейовані групи.

Також зазначені дослідники визначили політичну участь як законні дії приватних громадян, більш-менш прямо спрямовані на те, щоб впливати на відбір урядового персоналу та (або) впливати на його дії. По суті, американські вчені визначили участь як законну можливість громадян впливати на формування і здійснення влади.

Класифікуючи політичну культуру, Г.Алмонд та С.Верба виходили насамперед, із ступеня участі громадян у політичному житті. Вони виділяють: «патріархальну», «піданську» та «політичну культуру участі». У спільній праці «Громадянська культура. Політичні установки та демократія у п'яти націях», що стала класичною, Г. Алмонд та С. Верба визначають оціночні орієнтації як «судження та думки про політичні об'єкти, які зазвичай являють собою комбінацію ціннісних стандартів та критеріїв, інформації та почуттів»[80].

Дослідники також дійшли висновку, що основною перешкодою на його шляху у країнах, що розвиваються, є традиційні цінності, притаманні населенню цих держав. Наприкінці ХХ століття на Заході з'явилась ціла низка робіт, присвячених дослідженню ціннісних трансформацій у суспільствах із різними історичними та культурними традиціями [80].

Серед великої кількості представників цієї дослідницької течії виділяються роботи Рональда Інглгарта – одного з провідних західних вчених - політологів сучасності, під керівництвом якого з кінця 90 – х років реалізувалися масштабні дослідницькі прикладні проекти, присвячені вивченню соціокультурних змін у більш, ніж 70 країнах світу. У своїх останніх дослідженнях вчений розкриває роль ціннісних трансформацій у процесі демократизації [108].

Будучи стійким прихильником лінії Г. Алмонда та С. Верби, у своїх роботах вчений наголошував на визначальній ролі ціннісних орієнтацій населення в процесі демократичного транзиту держави. На його думку, саме трансформації у ціннісній системі суспільства, а не запровадження демократичних інститутів, визначають подальшу долю демократії у тій чи іншій країні. «Демократія не досягається простим запровадженням інституційних змін чи через маневрування еліт», – пише Р. Інглгарт – її виживання залежить від цінностей і вірувань звичайних людей» [108].

За Р. Інглгартом, зміщення пріоритетів у ціннісній системі суспільства у бік цінностей самовираження сприяє демократизації. Розглядаючи цінності самовираження як найважливіший культурний фактор процесу демократизації, він підкреслює, що їх поширення у суспільстві, призводить не лише до зростання ціннісного статусу політичної свободи у масовій свідомості, але має мобілізуючий ефект. Саме цінності самовираження мотивують людей до активних дій на підтримку демократії, змушують чинити тиск на політичну еліту з метою запровадження, збереження або укріплення демократичних інститутів [108].

Спираючись на погляди А. Маслоу, вчений досліджував мотивувальну роль потреб особистості під час переходу від цінностей життя до цінностей якості життя – особистої свободи та самовизначення [108].

Здійснивши ряд досліджень Р. Інглгарт з'ясував, що носіями постматеріалістських цінностей і відповідних стилів (поширення індивідуальної та активної участі) є молоді громадяни із заможних верств населення.

Дослідники Л. Мілбрайт та В. Кляйн досліджували залежність між самооцінкою та рівнем політичної участі. Політична апатія, на їхню думку, виникає у людей з низькою самооцінкою [276].

Вимір активності політичної участі одним з перших запропонував Р. Даль у праці «Хто управляє», 1961р., висловивши припущення, що чим активніша форма участі, то тим менше громадян беруть в ній участь. Основними способами політичної участі він вважав: голосування на виборах; участь у політичних кампаніях; участь у місцевих справах. У працях Р. Даля проаналізований зв'язок між ефективністю конкретних політичних зусиль та інтенсивністю участі громадян [70-73].

Американський політолог Л. Мілбрат у праці «Політична участь» запропонував структуру залучення до політики:

1. Апатія, відсутність інтересу до політики та участь в ній.

2. Спостережні види діяльності.

3. Перхідні види діяльності (відвідування мітингу, контактування з лідером).

4. Гладіаторські види діяльності: участь у партійних зборах, висування своєї кандидатури [236, с.16].

Праці вчених 1980-х - 1990-х років висвітлюють проблеми структури політичної участі. У роботі «Статеві відмінності у політичній участі» (1987р.) К. Крісті виділила п'ять типів (форм) політичної участі. Три з них загалом узгоджуються з підходом С. Верби, це:

1) виборча діяльність (включає як голосування, так і участь у проведенні політичних кампаній);

2) діяльність у місцевій громаді (участь у справах місцевої громади);

3) контактуюча діяльність (контактування з урядовцями щодо особистих чи політичних проблем);

4) комунікаційні види діяльності (стеження за політикою через засоби інформації та обговорення політики, включаючи навіть таку особливу форму обговорення, як цілеспрямоване переконування на користь певного кандидата чи партії);

5) нетрадиційна політична участь, яка охоплює дві великі групи видів діяльності;

6) менш агресивні (петиційні кампанії, бойкоти, легальні демонстрації, громадянські рухи прямої дії, зосереджені на проблемах споживачів, довкілля і місцевих громад);

7) більш агресивні (нелегальні страйки, насильницькі зіткнення, участь у революційних рухах, участь у партизанському русі, рух громадянської непокори) [80].

Значний внесок в дослідження політичної участі вніс відомий британський політолог І. Перрі. Він аналізував дефініцію «політична участь».

Політична участь відіграє, на думку Г. Перрі, надзвичайно важливу роль як для політики взагалі, так і для демократії зокрема: «Політика без участі містить внутрішню суперечність, а демократія без участі є беззмисловою» [280, с. 15]. У демократичному суспільстві, вважає політолог, участь має багатофункціональне призначення.

Дослідники Г. Перрі, Дж. Мойзер та Н. Дей опублікували у 1992 році працю «Політична участь та демократія в Британії». Робота стала значним внеском в розробку проблем політичної участі. «Урядування, здійснюване народом» вчені називають фундаментальним визначенням демократії, визначенням, яке передбачає участь народу в управлінні. Будь-яка книга про політичну участь є, на їх погляд, також книгою про демократію [280, с.3].

Таким чином, теоретико-методологічна основа дослідження західних науковців стала базовим матеріалом в подальших працях російських та вітчизняних вчених. На початку ХХІ ст. були адаптовані до вітчизняних умов методологія дослідження політичної участі західних політичних шкіл.

Незважаючи на те, що ця проблематика вивчається дослідниками більше ніж півсторіччя, огляд джерельної бази дозволяє зробити висновок, що дослідження визначеної наукової проблеми сучасними вітчизняними та пострадянськими науковцями знаходиться на початковому етапі свого розвитку.

Російський політолог Д. Ольшанський [175-176] досліджує політичну активність як діяльність політичних груп або індивідів, пов'язана з наміром розвитку або зміни політичного чи соціально-економічного ладу та відповідних соціально - політичних інститутів. На індивідуальному рівні політичну активність вчений розглядає як сукупність проявів життєдіяльності людини, в яких відбивається його прагнення брати активну участь в політиці, захищати свої права та інтереси.

Дослідники Т. Джига [80] та В. Скоблик [226-227] аналізували проблеми методології дослідження політичної участі в працях представників західних політичних шкіл.

Найбільше проблематика політичної участі присутня у розробках, присвячених політичному процесу та політичній діяльності. І це, мабуть, природно, тому дані теми для країн пострадянського простору нові, а процеси досить суперечливі. Монографія Ф.Г. Семенченка «Політична діяльність: аксіологічний вимір» присвячена аналізу ціннісних детермінант політичної діяльності [223].

До теоретико-методологічного аналізу проблем управління та участі в даному процесі громадян тією чи іншою мірою зверталися такі сучасні дослідники, як, зокрема, І. Доля [83], Л. Дунаєва [88], О. Мелешкіна [157-158], С. Наумкіна [165-170] та інші. В працях Н.І. Кадук [109-113] проаналізовано зміст і базові моделі демократичного транзиту.

Оскільки в дисертації досліджуються загальні тенденції та факторна операціоналізація політичної участі української молоді, автор використовував праці українських вчених, які вивчають загальні теоретичні аспекти політичної соціалізації молоді, реалізації зазначеною категорією населення своїх політичних прав. Вивченням основних проблем студентської молоді займаються В. Виноградов [45-46], Н. Дембицька [77], А. Мацокін [156], Н. Юрій [267-271]. Науковці Л. Кияшко [120-121], М. Ключко [123], та А. Краснякова [117, 118], досліджують психологічні детермінанти політичної участі молоді. Аналізуючи проблеми політико-правового виховання, автор використовувала науковий доробок Н.І. Кадук [113], зокрема, аналіз дослідницею проблем політичної соціалізації.

Дослідження проблеми молоді можна знайти в працях філософів, соціологів, політологів, культурологів у відношенні ролі об'єктивного та суб'єктивного розвитку особистості. Питаннями визначення змісту й меж політичної соціалізації, її структури, функції та психологічні механізми

поведінки молоді займалися І. Галактіонова [57], Є. Єгорова та Г. Євдокимова [90].

Вивчаючи особливості політичної участі громадян у виборчих кампаніях, автор досліджував роботу В.І. Кафарського «Політичні партії України: конституційно-правове регулювання організації та діяльності» [116].

Статті І. Відерникової [51], П. Гай-Нижника [55], Т. Заровни [92], О. Кривдик [122], Б. Максимець [146], Ю. Тищенко [244-245] розкривають особливості політичної участі громадян України в сучасних виборчих процесах.

Вивченню особливостей політичної участі присвячені нароби П. Андрусечко [4], О. Балакіревої [12], С. Белашко [21], М. Міщенко [12], М. Призіглей [199], О. Яременко [12].

Досліджуючи протест як форму політичної активності, дисертантка застосувала дані наведені в статтях О. Оверчук «Становлення сучасних рухів протесту в Україні» [174] та А. Фомічова «Стан та умови реалізації протестного потенціалу в Україні на сучасному етапі» [252].

Регіональним особливостям ідейно-політичних орієнтацій громадян України в контексті виборчої кампанії присвячена робота О. Литвиненко та Ю. Якименко [271].

У країнах Європи емпіричні дослідження, присвячені участі виборців у голосуванні і аналізу причин абсентеїзму, почали проводитися в кінці ХІХ - початку ХХ століття. Досліджуючи проблеми неучасті у виборах автор використовував праці З. Джандубаєвої [79], Ю. Іванової [99].

Актуальною роботою в контексті аналізу електорального абсентеїзму є робота Ю. Р. Шведа «Вибори та виборчі системи. Європейські стандарти та досвід для утвердження демократії в Україні» [265].

Коллективна монографія Інституту соціології НАН України «Стилі життя: панорама змін» за редакцією М.О. Шульги [237] присвячена змінам, що

відбуваються у стилях життя сучасників. Акцент робиться на тому, що стилі життя людей примножуються й урізноманітнюються, разом із тим чимало тенденцій пронизують всі сучасні стилі життя. Більш того, робота цікава оригінальним дослідженням політичної активності громадян України з урахуванням останніх змін в їх політичній культурі та свідомості.

Досліджуючи роль політико-правового виховання, автор частково торкнувся теми політичної соціалізації як важливого суспільного явища, що викликає значний інтерес серед сучасних науковців у галузі політології, політичної психології, педагогіки, соціології, філософії політики тощо. Певна частина з них здійснена в роботах І. Білоус [16], Є. Васильчук [38] Н. Гедікової [58-59], Є. Головахи [62-64].

Вивченню особливостей політичної соціалізації студентської молоді та їх політичних уподобань присвячені роботи В. Бебика [18], М. Головатого [65], Є. Головахи [62-66], Н. Паніної [64, 66] та інших.

Вчені-політологи розглядають життєві перспективи і професійне самовизначення різних соціально-демографічних категорій молоді. Відомі соціологи Є. Головаха, І. Бекешкіна та В. Небоженко [62] зосереджують увагу на аналізі змін умов політичної соціалізації особистості під впливом науково-технічної революції, що дало змогу виявити деякі закономірності процесу самовизначення молоді та її життєвих перспектив, з'ясувати особливості суспільної свідомості молодого покоління, в тому числі й політичної, в сучасний період.

Аналіз джерельної бази дає змогу стверджувати про те, що науковий інтерес до вивчення такого явища, як політична участь є недостатньо високим. В Україні незначна кількість захищених кандидатських та докторських дисертацій, присвячених даній тематиці. Серед таких, на особливу увагу заслуговують дисертації на здобуття наукового ступеню кандидата та доктора наук В. Бортнікова [27-29], Г. Іовчу [102-107], О. Максимова [147-152] та Н. Ротар [208-217].

Оригінальною є робота В. Бортнікова «Політична участь і демократія: українські реалії» [27], в якій автором проаналізовано уявлення щодо політичної участі як діяльності, яка нібито здійснюється суто у сфері політико-владних відносин. Він вважає таке її трактування є надто вузьким. Більш правомірною, з його точки зору, є позиція, згідно з якою політичну участь слід розглядати як діяльність, спрямовану на забезпечення життєвих потреб і розподіл ресурсів у межах політичної системи, оскільки остання існує як організована структура влади, впливу, авторитету та стосується не лише уряду, а й інших громадських інститутів, які контролюють поведінку й ресурси своїх членів.

У монографії Н. Ротар «Політична участь громадян України у системних трансформаціях перехідного періоду» [211] проведено комплексне дослідження особливостей участі громадян України у циклічних політичних процесах трансформаційного періоду.

Вперше в українській політичній думці вивчено логіку даних подій у контексті формування трьох динамічних моделей участі громадян у політичних процесах – електоральної, дискурсивної та протестної. Авторка на основі емпіричного матеріалу доказала, що використання громадянами протестної моделі політичної участі має багатофакторну детермінацію, в якій домінуючим елементом є завершеність інституціалізації системної опозиції.

Роботи зазначеної дослідниці присвячені характеристикам та механізмам формування діалогової форми політичної участі громадян України, перспективам розширення форм політичної участі шляхом використання громадянами електронних засобів взаємодії із владою, які надаються їм ресурсами демократії.

Дослідниця О. Максимова аналізує неконвенційні форми політичної участі у контексті політичної модернізації, особливості різних форм політичної участі у політичних системах. В її роботах встановлено, що конкретна форма політичної участі визначається типом політичної культури

та ступенем її розвиненості, а масштаб неконвенційної участі є показником ступеня ефективності політичної системи.

Науковець Г. Іовчу аналізує феномену «політична участь» у компаративному контексті тенденції щодо політичної активності громадян країн ЄС та України у найбільш розповсюджених формах політичної участі: референдумах, виборах і політичних протестах. Авторка встановила, що у перерахованих формах політичної участі відстежується зниження активності громадян, зростання апатії та рівня абсентеїзму.

Незважаючи на значний науковий інтерес, наявну джерельну базу можна оцінити задовільно. Серед її недоліків необхідно врахувати те, що мало враховуються умови політичної участі, не виявлені основні тенденції з урахуванням трансформації політичної системи, відсутні дослідження політичної активності на конкретних прикладах, в тих чи інших соціально-політичних умовах.

Саме це і зумовлює необхідність у подальшому науково-поглибленому вивченні, аналізуванні, прогнозуванні тенденцій політичної участі в умовах політичної нестабільності.

Вироблено чимало теоретичних підходів, розгорнутих концепцій, які певним чином пояснюють сутність процесу політичної участі. Однак вони часто суперечать одна одній.

Таким чином, теоретико-методологічні, методичні та прикладні питання проблем політичної участі були й залишаються предметом і об'єктом постійних наукових досліджень вчених України та зарубіжжя.

Визначаючи важливість внеску цих та багатьох інших дослідників у розробку різних аспектів даного явища, разом з тим не можна не визнати необхідності самостійного комплексного дослідження питань сутності, механізмів та сфери реалізації політичної участі в контексті політичного процесу.

Отже, існує нагальна необхідність продовження наукових розробок з зазначеної теми дослідження, оскільки розглянуті теоретичні напрацювання науковців стосуються тільки окремих аспектів даної проблематики і лише певною мірою розкривають її зміст.

1.2. Основні теоретико-методологічні підходи до визначення поняття «політична участь» в українській та зарубіжній політичній думці.

У зв'язку зі значним науковим інтересом, який спостерігається щодо вивчення явища політичної участі, особливої актуальності набувають підходи тлумачення і розуміння сутності вказаного явища з огляду на його особливості, характерні риси, внутрішні та зовнішні фактори, що впливають на характер його протікання в суспільстві.

Західною політичною наукою останньої третини ХХ ст., яка розвивалась в умовах наростання кількох хвиль масових громадянських рухів, було запропоновано низку визначень політичної участі громадян. Класичне визначення політичної участі було вперше запропоноване такими американськими політологами, як С. Верба та його колегами Н. Найєм і Дж. Кімом у 1971-1978 роках [195, с. 291].

Згідно з цим визначенням, політична участь – це дії приватних громадян з метою прямого чи опосередкованого впливу на відбір державних управлінців та їхню діяльність. Зазначимо, що «приватними громадянами» в сучасній літературі щодо політичної участі прийнято вважати тих громадян, для яких участь у політиці та урядуванні не є складовою їхньої професійної діяльності. Сутність цього визначення зводиться до «діяльності приватних громадян з метою впливу на прийняття рішень урядовцями» [286].

У традиційній теорії демократії участь трактується як громадянський обов'язок, як ознака політичного здоров'я, як кращий метод забезпечення, врахування індивідуальних інтересів у політичному процесі [6]. Ця традиція

втілює ідеальну модель «людини політичної» – людини, здатної виступити в якості громадянина у сфері публічних інтересів.

Однак слабким місцем даної моделі є те, що вона містить питання, на які важко дати однозначні відповіді. На сучасному етапі розвитку політичної науки залишаються дискусійні проблеми, щодо враховування в політиці різнобічних соціальних інтересів, форми їх реалізації.

Крім того, така ідеальна модель не пояснює багатьох парадоксів сучасного політичного процесу, для якого в цілому характерним є те, що він переважно проходить на електоральній і парламентській сценах, у політичних партіях, об'єднаннях, спілках. При цьому, як зазначає Ю. Габермас, громадськості залишається роль байдужого глядача, вона лише опосередковано включається в політичні комунікації. А остання, по суті, заміщається «демонстративною та маніпулятивною публічністю» організацій, що діють «через голову» публіки [237]. «Людина політична», по суті, перетворюється на «людину голосуючу». І якщо приймати таку інтерпретацію реальності, то це означає відмову від інтерпретації політичної участі з позицій демократичного ідеалу.

Дослідники західних демократій аналізують парадокс масової політики, що має місце у державах із розвиненою демократією: факт у цілому низького рівня інтересу та інформованості щодо політики громадян даних держав, який більше співвідноситься з авторитарними режимами і недемократичними культурами, ніж із демократією. Певне вирішення даного парадокса було запропоновано С. Хантінгтоном і Дж. Нельсоном у концепції «автономної і мобілізованої участі», які звернули увагу на роль неполітичних стимулів примушування до участі. Ідеї даної концепції дістали розвитку в дослідженнях В. Деса, який переконливо показав недосконалість так званої гіпотези політизації, заснованої на уявленнях про «людину політичну», і аргументував висновок про те, що рівень політичного інтересу серед громадян є функцією ступеня втручання уряду в суспільство [187, с.82].

Даний парадокс здобув нового прояву в посткомуністичних країнах, які стали на шлях демократичного розвитку. Після різкого підйому політичної зацікавленості громадян у ранній період трансформації в колишніх радянських країнах з 1993- 1995 років, у період утвердження процесуальних форм демократії відбувся істотний спад активності, а масова участь у виборах стала носити переважно мобілізаційний характер. Більше того, за даними європейської дослідницької програми «Барометр нових демократій», що здійснювалося Товариством Пола Лазарсфельда під керівництвом Р. Роуза, у посткомуністичних країнах Східної Європи до 1996-1997 років у цілому відбувся спад інтересу до політики під впливом зростання економічних і соціальних труднощів; разом із тим, даний спад виявився не настільки значним, як це очікувалося багатьма дослідниками раніше. Такий результат став більш несподіваним у порівнянні з ростом політичного інтересу й участі, який спостерігався з 1993-1994 років у західноєвропейських країнах, і для якого очевидних причин не було [187, с.83]

Відомі науковці Г. Перрі, Дж. Мойзер та Н. Дей у 1992 р. запропонували розглядати політичну участь як участь громадян у процесах формування, прийняття та здійснення державної політики («публічного політичного курсу»). Це визначення можна розглядати і як доповнення, і як своєрідне переформулювання визначення групи С. Верби. Однак тут є додатковий підтекст з наголошенням на співучасті приватних громадян і урядовців (чи професійних політиків) у публічних політичних процесах [227].

Що стосується тлумачення самої «політичної участі», то Г. Перрі вважає, що спочатку треба запропонувати «мінімальну дефініцію участі», від якої можна б відштовхуватися при подальшому розмежуванні різних способів і рівнів участі. Тому, зрештою, він визначає «політичну участь» як «участь у формулюванні, ухваленні і виконанні державного політичного курсу». Однак, це спрощене тлумачення незадовольняє манчестерського політолога, позаяк воно нічого не говорить про структурний зміст політичної участі.

Беззмiстовно, на думку Г.Перрі, звучать висловлювання «учасник», «участь» і навіть «участь у політиці», якщо їх вирвати з контексту. Спираючись на парадигму Р. Даля, запропоновану для аналізу влади, Г. Перрі запропонував ставити питання не просто про політичну участь особи взагалі, а про участь у певній дії, з певного приводу тощо. Для того, щоб бути більш конкретним при обговоренні проблем участі, необхідно, на його думку, виділити три сторони участі, які є взаємопов'язані: 1) «спосiб» участі; 2) «iнтенсивнiсть» участі; 3) «якiсть» участі. Саме «якiсть» участі, пов'язаної з певними «способами» участі і породила сумнiви щодо самої придатності для сучасних демократій таких термiнiв як «участь» і «учасник». Тобто, Г. Перрі вважає, що починати будь-які дискусії про політичну участь можна лише з достатньо чiткими дефiнiціями даного поняття iз врахуванням особливостей його структури [279, с.5].

Дещо iнші акценти у визначенні політичної участі запропонував професор державного управління Унiверситету Манчестера С. Е. Файнер – автор статті «Групи і політична участь». Політична участь, на його думку, це «участь у виробленні чи виконанні державної політики». Якщо участь у справах сім'ї, трудового колективу, тощо навряд чи можна вважати, на його думку, політичною, то участь у діяльності «мiсцевих урядiв» (органiв мiсцевого самоврядування) цiлком можна вiднести до політичної. Адже в цьому випадку iснує чiткий юридичний і політичний зв'язок між участю в мiсцевому органі влади та політичним курсом, який виконується вiд імені всiєї держави [275, с. 59].

Політична участь за С. Файнером є насамперед вiдносинами між групами й урядом (державним управлінням). В політичній думці, на його погляд, склалися чотири основні теоретичні пiдходи до проблеми вiдносин між суспiльними групами і урядом. Згадані чотири пiдходи витлумачують ці стосунки так, що групи виступають: а) опонентами уряду; б) замiнниками

уряду; в) продовженням уряду; г) посередниками між публікою та урядом [275, с.60-61].

Теорії четвертого типу, які С. Файнер називає плюралістичними, є, на його думку, «раціоналістичними поясненнями ситуації, яка, як твердять, існує в ліберально-демократичних індустріалізованих державах» [275,с.61].

Отже, помітним є наголос С. Файнера на участі як діяльності груп на місцевому рівні з метою впливу на урядування.

Британський науковець К. Додд висловив твердження, згідно з яким «ми беремо участь у політичній системі, якщо маємо переконання, почуття і ціннісні оцінки про ці процеси, і це було б, звичайно, дуже пасивною формою участі». Тому, на його погляд, «цілком можливо припустити, що особа може брати участь через просте примирення з політичною системою, щодо якої у неї не має жодних переконань, почуттів чи суджень, хоча це мала б бути найбільш пасивна форма участі, яку лише можна уявити» [273, с.250]. Тут ми знаходимо схильність К. Додда розглядати (принаймні, на рівні припущення) навіть підготовчі до участі види діяльності (чи, фактично, бездіяльності) як «пасивну форму участі».

Автор погоджується з думкою В.Скоблика, що це, контрастує з уявленнями про участь Г. Перрі та С. Файнера. Загалом, запропоновані британськими політологами на початку 1970-х років підходи до тлумачення політичної участі не вписувалися в рамки єдиної школи. Крім того, істотний вплив американських концепцій участі середини 1960-х – початку 1970-х років (груп С.Верби і Л.Мілбрата) можна знайти насамперед у Г.Перрі, і, до певної міри, у С. Файнера [227].

Виявом тенденції до більш спеціалізованого дослідження політичної участі на межі 1970-1980-х років була публікація наукового збірника Міжнародної асоціації політологів «Виборча участь: порівняльний аналіз» під редакцією відомого політолога, професора Університету Стретклайда (Глазго) Р. Роуза. У вступній статті професор Р. Роуз відразу ж наголошує, що

вибори є центральною інституцією «народної участі в урядуванні», оскільки «без виборів основна маса населення не має жодних засобів впливу на вибір правителів нації». Вказавши на невизначеність поняття «народна участь» (всенародна, загальнодоступна участь, участь народу), британський професор звернув увагу на два найбільш поширені підходи до участі. Традиційно, мовляв, прийнято вважати, що участь є добрим показником демократичного урядування, однак, деякі вчені стверджують, що «занадто багато» участі може бути виявом політичної кризи [284, с.1].

Доречно вважаємо звернути увагу на контраст між поглядами деяких політологів про вибори і участь, наведених Г.Перрі, та особливим наголосом на важливості виборів у Р.Роуза. Найбільш помітною подією у сфері дослідження політичної участі на початку 1990-х років була, публікація у 1992 році ґрунтовної і об'ємної книги «Політична участь та демократія в Британії». Автори цієї монографії – Герайнт Перрі, Джордж Мойзер та Ніл Дей.

Серйозне і помітне місце у цій книзі займає концептуальна розробка проблематики політичної участі. «Урядування, здійснюване народом» вчені називають фундаментальним визначенням демократії, визначенням, яке передбачає участь народу в управлінні. Будь-яка книга про політичну участь є, на їх погляд, також книгою про демократію [280, с.3].

Найважливішим чинником політичної участі громадян і, більше того, прояву «людини політичної» як суб'єкта політичного поля є ефективність політичного режиму, його здатність сформувати у громадян віру в можливість впливати на політику і на визначення ситуації в суспільстві чи в громаді в цілому (почуття ефективності).

Традиційно, починаючи з робіт С Ліпсета, Д. Істона, Г. Алмонда, в соціології політики почуття ефективності політичного режиму вимірюється за допомогою таких показників: почуття (не-) задоволеності комплексом інтеріоризованих особистістю об'єктивних ситуацій: існуючою політичною

системою; економічним ростом; соціальними нерівностями; інституціональним устроєм суспільства; суб'єктивні уявлення про ідеальний і реальний зв'язок між громадянином і політичною системою: уявлення про роль громадян у політиці держави [194, с. 297].

Формування віри в ефективність політичного режиму має бути важливим цільовим компонентом політичного процесу. Підтвердження цієї гіпотези означає, що проблема «посттоталітарних пасток» демократії в сучасній Україні пов'язана не стільки з якістю «людини політичної», скільки з неефективністю сформованої системи (форм, правил і процедур) участі громадян у політиці. Проте слід зазначити, що за винятком типу особистості, для якої політика, влада є пристрастю або вираженням актуалізованих особистісних потреб, участь у політиці нерідко стає вторинною, інструментальною подією: люди беруть участь у політиці, бо бачать у цьому засіб підвищення свого престижу, статусу, доходу, засіб задоволення психологічних потреб. Участь у політиці здатна додавати людині почуття власної сили, значущість як у власних очах, так і з точки зору соціального оточення [199].

Подібні та інші невідповідності запропонованої теоретичної схеми до реальних фактів політичної участі стали стимулом подальших теоретичних пошуків. Компромісний варіант моделей політичної участі запропонували С. Верба та Н. Най. В основу вибору позиції політичної участі вони поклали сукупність домінантних факторів:

Відкриття ролі дискурсу, систем значень у політичному процесі стало джерелом нового повороту у теоретичних поясненнях феномена політичної участі, у якому значну роль відіграють фактори культури, маніпулювання знанням і так звані «культурні посередники». Але якщо все наше знання розглядати лише як продукт маніпулювання, то виникає питання — а чи можна в щось вірити? Невизначеність цінностей, віри, значень підштовхує

індивідів до конструювання власної, у тому числі політичної ідентичності у складних взаємодіях з політичними структурами і лідерами [211, с. 55].

У 1980-1990-х роках однією з найбільш впливових у соціологічних дослідженнях стала «радикальна модель» політичної участі громадян запропонована П. Далеві, яка є певним критичним синтезом накопиченого соціологією теоретичного та емпіричного знання про численні фактори, які впливають на участь громадян у політиці, роблять таку участь значною мірою ситуативною та визначають особливі позиції участі [158, с. 155].

Існуючі типології політичної участі поки не отримали достатньої емпіричної перевірки в політичному полі українського суспільства. З метою більш успішного прогнозування політичної поведінки та участі громадян також потребує кількісної оцінки і динаміка розподілу позицій участі громадян. Усе це повинно стати важливими задачами систематичних соціологічних моніторингів у регіонах і в країні у цілому [211, с. 56].

Розширеного визначення «громадянського активізму» дотримуються американські політологи С. Розенстоун і Дж. Гансен, згідно з якими «політична участь – це діяльність, виразно спрямована на те, щоб впливати на розподіл суспільних благ і суспільних цінностей». Подібну позицію зайняв американський вчений Н. Теске (1997) – прямий критик урядовоцентричних визначень політичної участі, запропонувавши визначення політичної участі як діяльності, спрямованої не стільки на уряд, скільки на пошук колективного взаєморозуміння в суспільстві [196].

Загалом, з точки зору спрямованості участі, її визначення можна умовно розглядати в рамках двох основних підходів: урядовоцентричного і суспільно-ціннісного.

Прихильники першого підходу (Л. Мілбрат, С. Верба, Н. Най, Г. Перрі), вважають, що політична участь громадян спрямована насамперед на урядовців та урядування [194].

Прихильники другого підходу (Б. Епштейн, С. Розенстоун, М. Гансен розглядають політичну участь громадян як частину діяльності, спрямованої на зміну суспільно-політичних цінностей [194].

Збагнути особливості політичної участі громадян в активістських ролях – в групах і партіях – можна лише через врахування двох названих підходів. Адже, з одного боку, активістська діяльність громадян часто спрямовується на отримання конкретного результату від уряду, однак, з іншого боку, ця діяльність неминуче впливає на зміну суспільно-політичних цінностей в бік більш сприятливої атмосфери для впливу на урядовців [196].

На погляд Г. Перрі, більшість теорій політичної участі можна віднести до двох груп: 1) «інструментальні теорії»; 2) «теорії розвитку». Інструментальні теорії розглядають політичну участь як засоби до певної обмеженої мети, наприклад до кращого захисту особистих чи групових інтересів. А згідно з теоріями розвитку, політична участь є суттєвою частиною розвитку людських здібностей. Участь, з цього погляду, є майже самоціллю, оскільки вона є частково засобом цього розвитку, а частково частиною процесу розвитку. Елементи обох підходів можуть поєднуватися в працях того чи іншого автора, але і в цьому випадку вони відображають «два стилі мислення про участь». Г. Перрі також зауважив, що можливою є і поява третього стилю, який можна було б назвати «альтруїстська участь». Цей стиль міг би виникнути у контексті розвитку і відновлення життя територіальних громад [279, с.18-19].

Таким чином, в демократичному суспільстві політична участь громадян має багатофункціональне призначення. Доповнити структуру теорій політичної участі Г. Перрі можливо по-перше, теорією раціонального вибору, тобто більшість людей схильні до раціональної поведінки. Прихильники такого погляду вважають, що людина намагається в усьому, в тому числі й у політиці, досягти максимального результату за рахунок оптимальних, часто найменших затрат і зусиль; по-друге, мічиганська модель вважає, що в

політичній діяльності домінує партійна ідентифікація людини, яка є результатом або похідною від політичної соціалізації; по-третє, напрям психологічної школи встановлює, що домінуючими у політичній участі й діяльності є мотиви та настанови. А тому важливо вивчити взаємозв'язок, взаємовплив установок особи та її поведінки, конкретних дій; по-четверте, прихильники інституціонального підходу до визначення особливостей політичної участі вказують на те, що політична участь залежить не від конкретних психологічних характеристик особистості, її соціального статусу, рівня освіти, а від можливостей громадян (виборців) впливати на уряд, владу.

З названими теоріями відповідно пов'язані два основні напрями інтерпретації політичної участі (сформовані впродовж другої половини ХХ ст.):

1. Елітистсько-демократичний (ревізійністський).

2. Партисипативно – демократичний (демократія участі). Представники елітистсько демократичного напрямку (Б. Берельсон, П. Лазарсфельд, В. Макфі та їх наступники) виходять з того, що демократія не вимагає широко розгалуженої участі громадян у прийнятті політичних рішень. Обмежуючи участь лише голосуванням на виборах, вони вважають, що це сприяє стабільності представницької демократичної системи [194, с. 291].

Як відзначає український дослідник В. Бортніков, проблема демократизації є невід'ємною від дослідження та визначення політичної участі громадян, оскільки саме масштаби участі, її форми та ефективність є визначальними чинниками демократичності політичного режиму кожної країни [28,с. 41].

Прибічники учасницької (партисипативної) демократії чи демократії участі (П. Бахрах, К. Пейтман, Б. Барбер та інші) стверджують, що цілком реально створити розгалужену систему участі громадян у політиці, спираючись, зокрема, на розвиток комунікацій і освіти [194,с. 292].

Своєрідну позицію між обома напрямками зайняв на межі 1960-1970-х рр. класик американської політології Р. Даль, пройшовши з 1960-х до 1980-х рр. певну еволюцію від елітистсько-ревізійного до учасницького напрямку тлумачення політичної участі. Для нього «політична участь» важлива передусім як засіб досягнення підконтрольності лідерів громадянам. Так, у книзі Р. Даля «Поліархія: участь і опозиція» вихідною є теза про ключову роль для демократії постійної чутливості уряду до уподобань своїх громадян, яка є результатом політичної участі. Для забезпечення політичної участі (насамперед у виборах) Р. Даль пропонував спиратися на інституційні гарантії демократії, до яких відносив певні свободи (вираження, політичних організацій, доступу до альтернативних джерел інформації) і права (обирати посадовців, бути обраним на публічну посаду, змагатися за голоси виборців). [73, с. 67].

Гарантії демократії Р. Даль розглядає через два виміри:

- 1) публічне суперництво;
- 2) політична участь у системі публічного суперництва.

Пріоритет суперництва, пов'язаного з рівнем дозволеної опозиції, над політичною участю у Р. Даля є промовистим. Адже без реальної опозиції політична участь залишатиметься номінальною і недієвою. Звідси зрозумілим є і скептицизм щодо такої політичної участі, яка не забезпечує свого призначення – підконтрольності урядовців громадянам [70, с. 167].

Політичні процеси абсолютно неможливі без відповідної участі в них різноманітних суб'єктів політичного процесу. Таку участь називають політичною. Політична участь – це втягнення (залучення) членів соціально-політичної спільноти в існуючі всередині неї політичні відносини і структуру влади. Більш конкретно політична участь розглядається як участь громадян у певних справах держави [65, с. 155].

Політична участь – це конкретні дії, що вживаються соціальною спільнотою, окремими громадянами і які мають за мету вплинути на

проведення державою певних заходів або на вибір політичних лідерів на будь-якому рівні політичної влади, місцевому чи загальнонаціональному. Політична участь може бути організованою або неорганізованою, епізодичною або постійною, законною та протизаконною.

Американський соціолог Л. Мілбрайт виділяє чотири основних види законної («конвенціональної») політичної участі: голосування, участь у діяльності політичних партій та інших політичних організацій і в кампаніях, що проводяться; участь у політичному житті громади, зборах, грошових пожертвуваннях тощо, контакти з офіційними особами на різних рівнях. Виділяються види незаконної неконвенціональної політичної участі: різноманітні форми протесту з порушенням закону, протест проти безпутних дій властей тощо [194, с. 294].

Визначення позицій політичної участі громадян – це традиційна тема для соціології політики. Разом із тим, у вітчизняній науці дана тема тільки починає розвиватися, усе ще залишаються недостатньо визначеними способи пояснення реальних фактів позиціювання громадян у політичному полі. Один із перших варіантів вирішення даної дослідницької задачі був запропонований Л. Мілбратом в роботі «Політична участь» (1965 р.) [176].

На основі емпіричних даних про політичну поведінку громадян США Л. Мілбрат обґрунтував виділення двох основних і внутрішньо неоднорідних типів участі у політиці, а саме: тип «тих, хто бере участь», у сукупності яких виділяються три підгрупи учасників в залежності від ступеня активності: активність «гладіатора», що відрізняється високим ступенем включеності й інтенсивності; частка групи в загальній чисельності громадян США, за оцінками Л. Мілбрата, складала не більше 3%; «перехідна» активність, що виявляється у відвідуваннях передвиборних зборів і мітингів, у зустрічах з активістами партій і політичними лідерами, в участі у фінансуванні політичних кампаній партій та лідерів тощо. За даними Л. Мілбрата, частка такої групи не перевищує 7-9% від чисельності громадян; активність

«глядача», масштаби якої не виходять за межі актів голосування й участі в обговоренні найбільш гострих політичних проблем із колегами, друзями, сусідами і членами родини. Представники даної групи учасників зазвичай орієнтовані на підтримку лідерів, які володіють помітним впливом. Дана група є найбільш масштабною, її чисельність досягає 60%; тип «апатичної публіки». За оцінками Л. Мілбрата, до даного типу може бути віднесено близько 30% громадян [226].

Даний підхід приваблює своєю чіткістю, разом із тим представляється занадто спрощеним, оскільки припускає жорстку локалізацію громадян за шкалою активності. Проте людська поведінка виявляється набагато складнішою і мінливою. Так, зокрема, участь у мітингах і зборах зовсім не обов'язково припускає цільову, навмисну поведінку громадян; нерідко така участь стає продуктом випадкових обставин чи примусу з боку адміністрації організацій, авторитетних особистостей тощо. В останньому випадку громадян, яким притаманний такий тип поведінки, навряд чи можна віднести до відповідної групи за класифікацією Л. Мілбрата.

Таким чином, центральною ідеєю Л. Мілбрата було уявлення про те, що ступінь участі у політиці може бути структурована та ієрархізована, а ієрархія участі може вимірюватись в ресурсному режимі.

Співзвучна з типологією Л. Мілбрата класифікація М. Каазе та А. Марша, де, залежно від форм політичної участі, які переважають, виокремлено п'ять груп громадян: неактивних, конформістів, реформістів, активістів, учасників акцій протесту [158, с. 157 -158].

У політичній участі соціологом М. Вайнером виділяються три аспекти: політична участь визначається як вербальна (тобто словесна) дія, а не особисті переживання або політичні переваги; участь, добровільні дії громадян; громадяни мають вибір при обранні державних посадових осіб. Але багато соціологів та політологів піддають критиці підхід М. Вайнера до політичної участі за його обмеженість лише добровільними та усвідомленими

діями. В реальному житті залучення людей в політичний процес не обов'язково зв'язано із їх високою інформованістю і використанням демократичної процедури альтернативних політичних виборів тощо [194, с. 294].

До того ж політична участь виражається в двох основних формах: прямої й опосередкованої. Пряма участь має місце в рамках невеликих політичних громад, де маси на зборах приймають рішення більшістю голосів. При опосередкованій участі маси представляються тими, кого вони обрали для здійснення політичної влади. Дж. Сарторі пише про цей тип участі: «Сучасні політичні суспільства є великими, і чим більше число їхніх членів, тим менш значна й ефективна їхня участь» [195, с. 389.]

Участь у політиці означатиме дії, за допомогою яких громадяни відповідно до їх громадянського права беруть участь у виборі та встановленні правил суспільного життя, розподілі влади і ресурсів і, навмисно чи ненавмисно, у визначенні політичного курсу. Дана дефініція близька відомому визначенню, представленому Г. Мак-Клоським у Міжнародній енциклопедії соціальних наук (1968). Ця дефініція є дуже широкою і містить спектр можливих позицій участі, що відбивають різну інтенсивність, форми, факторну обумовленість і результативність [194, с. 295].

Поняття політичної участі, з одного боку, суперечить поняттям політичної іммобільності, абсентеїзму, є їх антиподом, але з іншого – перетинається з ними, що зумовлюється змістовою їх неоднорідністю, їх внутрішньою суперечливістю. Як політичну участь правомірно тлумачити проявами абсентеїзму, який пов'язаний з активним запереченням панівних у суспільстві ідеалів і цінностей, протестом проти політичного режиму [231, с. 16].

Відомий український дослідник В.І. Бортніков робить висновок про обмеженість уявлень щодо політичної участі як діяльності, яка нібито здійснюється суто у сфері політико-владних відносин. Більш правомірною є

точка зору, згідно з якою політичну участь слід розглядати як діяльність, спрямовану на забезпечення життєвих потреб і розподіл ресурсів у межах політичної системи, оскільки остання існує як організована структура влади, впливу, авторитету та стосується не лише уряду, а й інших громадських інститутів, які контролюють поведінку й ресурси своїх членів. Таке трактування політичної участі випливає з розуміння демократії не лише як політичної категорії, а й соціальної. Ієрархія категорій політичної активності має наступний вигляд: «політична активність», «політична діяльність», «політична участь». Остання займає проміжне місце між професійною політичною діяльністю та громадянською залученістю [27, с. 38.].

У межах розробленої концепції Н. Ю. Ротар політична участь розглядається як інституціолізований механізм впливу громадян на політичну систему і політичні відносини, за допомогою якого реалізуються артикульовані суспільно-політичні інтереси. В Україні артикуляція інтересів має виражений циклічний характер, який підпорядкований логіці перебігу президентських електоральних циклів, що розуміються нами відповідно до англо-американської наукової традиції як політичний час від виборів до виборів [211].

Автор погоджується з думкою, що аналіз літератури з питань політичної участі засвідчує, що це поняття вживається (хоч і не завжди послідовно) у двох значеннях – ширшому (неспецифічному) і вужчому (специфічному). У ширшому значенні під політичною участю розуміють будь-які дії, за допомогою яких «рядові» члени політичної системи (пересічні громадяни) впливають або намагаються вплинути на результати її діяльності. У такому розумінні поняття політичної участі використовується для позначення форм політики, не пов'язаних з професійною політичною діяльністю. Головними формами участі в політичному процесі розглядаються, при цьому, причетність громадян до формування представницьких органів держаної

влади шляхом голосування на виборах різного рівня, а також участь у референдумах [231, с. 87].

У вужчому розумінні поняття політичної участі пов'язується з концепцією партисипативної (учасницької) демократії, що набула поширення в країнах Заходу на тлі кризи засад представницької демократії. Головним ціннісним імперативом партисипативної демократії вважається залучення громадянина не лише до виборів представницької влади, а й до підготовки та ухвалення політичних рішень, їх упровадження в життя, контролю за діями посадових осіб тощо [282].

Як зазначає відомий дослідник М. Слюсаревський, участь громадян у цих процесах, згідно з концепцією партисипативної демократії, має запобігати зловживанню владою, бюрократизації суспільства, сприяти повнішому відображенню інтересів різних його верств, подоланню відчуження особи від влади. У цьому специфічному розумінні політичну участь розглядають як основу розвитку сучасного громадянського суспільства і його взаємодії з державою. Таке її розуміння розширює простір політики, суб'єктами якої, в контексті партисипативної демократії, все частіше стають неполітичні об'єднання громадян (профспілкові, екологічні та інші організації, «групи інтересів» та «групи тиску» тощо), тому природно, що поряд з терміном «політична участь» для опису аналогічних феноменів використовують також термін «громадянська участь» [231, с. 9].

Таким чином, під політичною участю необхідно розуміти безпосередню чи опосередковану участь громадян в розробці, прийнятті та здійсненні політичних рішень або курсів. Політичною участю стає тоді, коли індивід або група втягуються у владні політичні відносини, в процес прийняття рішень і управління, які носять політичний характер, наприклад в рамках виборчого процесу.

Політична участь повинна розглядатися з точки зору процесу та компоненту політичної системи. Це специфічний вид непрофесійної

політичної діяльності. Політична участь надає змогу формувати політичний потенціал суб'єкта влади і владних відносин. В нестабільних суспільствах політична участь є способом вирішення конфліктів та подолання апатії та політичним відчуженням. Саме політична участь є механізмом політичної соціалізації, політичної адаптації, політичної ідентифікації, політичної інтеграції.

Висновки до розділу I

В підсумку до першого розділу дисертації варто наголосити на тому, що: дослідження категорії «політична участь» беруть початок від праць представників західної школи політичної думки Г. Алмонда, С. Верби, М. Гоела, Ф.Грінстайна, Р. Даля, Р. Інглгарта, В. Кляйна, С.М.Ліпсета, Л.Мілбрайта, Р. Міллса, Р. Міхельса, Н. Найя та Ф. Півена, які починаючи з середини ХХ ст. сформуvalи концепції політичної участі. На основі емпіричних даних про політичну участь в окремих країнах, були виділені різні типи та форми політичної дії. С. Верба і Н. Най створили модель політичної участі, що стала класичною теорією політичної активності громадян. Концептуальна схема когнітивної моделі політичної участі була заснована на обліку внутрішнього світу, суб'єктивного уявлення людини про зовнішні реальності.

Російська політична наука представлена дослідженнями З. Джандубаєвої, Ю.Іванової, Є.Б. Шестопалова та інших. Автори приділили велику увагу вивченню поняття політичної участі, розглядали проблеми формування інститутів політичної участі в Російській Федерації.

У вітчизняній науці дослідженнями особливостей політичної участі присвячені роботи П. Андрусечко, О. Балакіревої, С. Белашко, М. Міщенко, М. Призігеля, О. Яременка. Значний внесок у розвиток української політичної

думки в царині дослідження вимірів політичної участі внесли В. Бортніков, Г. Іовчу, О. Максимова, Н. Ротар.

Проблеми вивчення політичної участі цікавлять багатьох дослідників, що розглядають його з різних позицій. Науковці аналізують форми і типи участі; фактори, що впливають на участь громадян. В даний час все більше уваги приділяється здійсненню політичної участі в умовах демократичного транзиту. В процесі вивчення основних концептуальних підходів до базових понять дослідження було розглянуто їх структуру та зміст. Автор, дослідивши репрезентовані у сучасній науковій літературі погляди відносно визначень поняття «політична участь», зазначає, що не існує єдиного визначення.

Беручи до уваги багатогранність поняття «політична участь», автор подав власне трактування цього терміну, під яким слід розуміти складне багатогранне явище, яке пов'язане із діями громадян як об'єктів політичного процесу, тобто, добровільні дії індивідів, які проявляються в їх безпосередньому включенні в політико-владні відносини з метою впливу на прийняття та реалізацію владними структурами відповідних рішень.

РОЗДІЛ 2.

ПОЛІТИЧНА УЧАСТЬ ГРОМАДЯН УКРАЇНИ: МЕТОДОЛОГІЯ, КОМПОНЕНТИ ТА ФОРМИ.

2.1. Методологічний вимір дослідження політичної участі громадян

Методологічна основа дисертаційної роботи включає основні загальнонаукові і емпіричні методи дослідження, які сприяють досягненню її завдань. Дослідження ґрунтується на принципах персоніфікаційного та біхевіоралістського, структурно-функціонального, нормативно-ціннісного, інституційного, соціологічного, культурологічного, синергетичного, корпоративістського і системного аналізу.

При вивченні сучасного стану розробки поняття «політична участь» дисертантка використовувала компаративістський метод, що надало можливість проаналізувати, систематизувати та виокремити наявні академічні підходи до трактування змісту поняття.

Досліджуючи зміну ідейно-політичних орієнтацій громадян України автор використовував компаративістський і нормативно-ціннісний методи. Поєднання яких надало можливість здійснити змістовний аналіз домінуючих в науковій літературі форм ідейно-політичних орієнтацій та на основі його результатів дійти певного інтегративного висновку. За допомогою цих методів було окреслено причини та особливості політичних орієнтацій громадян України під час виборчої кампанії 2012 року.

При вивченні політичної участі громадян в умовах політичної нестабільності використовувалися методи структурно-функціонального, персоніфікаційного, біхевіоралістського, нормативно-ціннісного, інституціонального, соціологічного, корпоративістського, системного і культурологічного підходів. Поєднання яких дозволило в систематизованому вигляді відобразити різноманітні фактори впливу на політичну участь громадян, зокрема суспільно-політичного стану країни, традицій, цінностей, настанов та виявити наявність протестного потенціалу.

Персоніфікаційний та біхевіоралістський підходи надали змогу дослідження особистісних якостей й чинників політичної участі громадян та їх зв'язку з її якісним становленням. За допомогою цих методів вивчалися фактори та механізми прямого і опосередкованого впливу особистісних якостей й мотивів політичної участі, детермінованих походженням, культурою, політичною та економічною доцільністю.

Через використання біхевіоралістського підходу досліджувався комплекс чинників протесної форми політичної участі. Так, було з'ясовано, що окрім соціально-економічних причин, виокреслюються нові, такі, як недовіра до

інститутів влади, зневіра до правоохоронних органів, неможливість самореалізації.

Інституціональний підхід був орієнтований на дослідження інституту виборів, як основної форми політичної участі громадян України через який вони коригують політичний курс держави. Його використання надало змогу з'ясувати вплив даних інституцій на суспільно-політичні процеси в Україні протягом майже всього періоду державного становлення.

За допомогою інституційного аналізу з'ясувалося значення для політичних акторів заміни виборчої системи.

Використання інституціонального методу сприяло дослідженню впливу на якісні характеристики учасників протестних форм. За його допомогою розкривалася роль таких факторів, як: розбалансування системи державної влади; набуття політичними партіями ролі визначальних суб'єктів державно-політичного життя країни, при нерозвиненості самого інституту політичних партій; непрозорість партійних списків при виборах до парламенту за пропорційної виборчої системи, неінституалізованість політичних конфліктів, латентність їх справжнього предмету на форми та прояви політичної участі.

Використання в дисертаційній роботі нормативно-ціннісного підходу надало змогу дослідити вплив аксіологічних факторів на суспільно-політичний розвиток України та її громадян на етапах вітчизняного державотворення.

За допомогою нормативно-ціннісного підходу оцінювалися такі параметри суспільно-політичного розвитку країни, як: справедливість, довіра, відповідальність, солідарність, толерантність, незалежність, легітимність політичної системи, рівень консенсусної згуртованості суспільства та його політичних еліт, сформованості національної ідеї і розробленості стратегії державного розвитку, наявність чи відсутність політичних ідеалів здатних стимулювати громадянську активність, ступінь

розвиненості правової і політичної культури суспільства, його поточної інформованості, громадянськості та суспільно-політичної активності.

Також через застосування нормативно-ціннісного аналізу вивчалася роль ціннісних чинників у формуванні амбівалентних політико-ідеологічних орієнтацій свідомості громадян, пролонгації ринкових перетворень на зорі державної незалежності й послідуєчому формуванні та розвитку олігархічної політичної системи.

За допомогою цього підходу вивчалися ціннісні чинники консолідації та протистояння громадян та прямі й опосередковані аксіологічні наслідки цього для подальшого розвитку держави.

Культурологічний підхід використовувався з метою виявлення залежності політичної участі від рівня розвитку політичної культури суспільства. Його застосування надало можливість дослідити вплив вітчизняної громадянської політичної культури на структуру протестних форм, зміну політичних орієнтацій громадян.

Через застосування даного підходу досліджувався вплив культурологічного фактору на формування та розвиток фактично усіх базових чинників стану вітчизняного суспільно-політичного життя.

Вивчався вплив політичної культури на такі складові життєдіяльності держави та суспільства, як: ефективність обраної форми державного правління; становлення політичної і партійної системи; національну та громадянську самоідентифікацію і консолідацію, формування політичної нації, дієвість опозиції; рівень громадянської активності і терпимості; шляхи політичного рекрутування, міжособистісні стосунки політикуму; перебіг і наслідки політичної боротьби.

Його застосування надало можливість з'ясувати культурологічні підстави громадянської пасивності більшості населення України на зорі її державної незалежності та вплив останньої на реформаційні процеси.

Використання ретроспективного методу надало змогу при оцінці рівня політичної активності використати виборчий досвід Української держави.

З метою цілісного сприйняття об'єкта дослідження був використаний системний метод. Він дав змогу визначити стратегію наукового аналізу, а саме розкрити специфіку політичної участі громадян, фактори впливу та характеристику основних її форм.

Призначення і функції окремих частин об'єкта, що досліджується, можуть бути осмислені тільки у світлі цілісного уявлення про систему. Водночас системний метод аналізу політичної участі вимагає детального вивчення його складових, структури і функціонування. Це досягається застосуванням поряд із системним підходом структурно-функціонального методу.

Структурно-функціональний аналіз сприяв дослідженню структурних та функціональних аспектів політичної участі громадян в період політичної нестабільності.

За допомогою структурно-функціонального методу досліджувалися політичні цінності, цілі й інтереси громадян України в умовах перманентної політичної боротьби між різними групами і головними персоналіями вітчизняного істеблішменту. З'ясовувалися особистісні й інституційні фактори та чинники, які на глибинному рівні обумовлювали нездатність громадян брати активну участь в управлінні державою.

Так, під час виявлення факторів, які впливають на політичну участь в межах політичного процесу, дисертантка спершу розглянула мотивації, установки, цінності, які є складовою формування політичної участі, та дійшла висновку, що в дослідженні останньої показана її залежність від функціонування певної політичної системи.

Соціологічний метод використовувався при дослідженні впливу на процес зміни форм політичної участі та ідейно-політичних орієнтацій

громадян. За його допомогою досліджувався вплив матеріального становища громадян України та рівня їх політичної культури.

В результаті чого було встановлено, що відсутність усталеної соціально-класової структури, а звідси й неадекватність партійної системи країни інтересам суспільних груп впливала на мотивацію електорального вибору в Україні, пов'язуючи її здебільшого не з партійними перевагами, а з симпатіями до окремих лідерів.

Системний підхід дозволив виявити імпульси політичної системи і суспільну реакцію на них. Використовувався при дослідженні напрямку впливу вітчизняного політикуму на формування певної політичної участі в конкретні періоди розвитку країни та його результативності.

Крім того, використовувалися такі емпіричні методи, як моніторинг засобів масової інформації з приводу характеристики протестних форм політичної участі та інших її стилів під час виборчих кампаній в Україні та контент-аналіз засобів масової інформації.

Вибір методів дав змогу комплексно охарактеризувати об'єкт та предмет дослідження, з'ясувати зміст та функції широкого кола політологічних проблем. У роботі також використовувалися загальнонаукові методи: аналіз і синтез, індукція і дедукція, абстрагування, прогностичний метод.

Таким чином, в науковій роботі задля глибокого і всебічного пізнання об'єкта дослідження використаний певний методологічний інструментарій.

У дисертації був застосований метод операціоналізації понять, системний, соціологічний, структурно-функціональний, персоніфікаційний, біхевіоралістського, ретроспективний, нормативно-ціннісний, культурологічний підходи; інституціональний, компаративістський, порівняльно-історичний та емпіричний методи дослідження, що дозволили всебічно дослідити політичну участь громадян України в умовах політичної нестабільності та зрозуміти специфіку її змісту.

2.2. Сфера реалізації політичної участі громадян

Проблема участі громадян у політиці нерозривно пов'язана із забезпеченням конституційних прав та свобод громадянина, надання йому можливості реалізації в якості «людини політичної». Значний політичний досвід сучасних демократичних країн, їх політичні традиції та культура доводять, що сфера реалізації політичної участі громадян залишається однією з найбільш дискусійних.

Політична діяльність – це складова соціальної діяльності, особливість якої полягає в реалізації політичних інтересів суб'єктів політики, в першу чергу, завоювання, утримання та реалізацію влади.

Політика є частиною життєдіяльності суспільства, а політичні відносини – частиною суспільних відносин. У структуру політичних відносин включають політичну поведінку, під якою розуміють різну поведінку вербального та невербального характеру, яка характеризує його роль як члена певної політичної спільноти [52, с.108]. Є. Вятр поділяє політичну поведінку на три складові: політичну соціалізацію, участь громадян у політичному житті, політичну поведінку індивідів та груп, які приймають рішення [52, с.37].

Участь у політиці тісно пов'язана з такою характерною рисою активного демократичного громадянина, як політична залученість. Саме через участь у політиці, громадському житті і державному управлінні формується та реалізується як громадянин.

Серед найважливіших передумов участі громадян у політиці є:

- а) зацікавленість політикою;
- б) обізнаність у політичних подіях;
- в) бажання приймати участь в політичних процесах.

Особи, які не цікавляться політикою і не мають про неї необхідних знань, зазвичай приречені стати не лише виключно об'єктами політики, а й жертвами політичних рішень, прийнятих без їхньої участі. І навпаки, особи, яким властивий достатньо високий ступінь інтересу до політики і які вельми обізнані у ній, здатні стати суб'єктами (акторами, дійовими особами, гравцями) політичного процесу. Завдяки участі у політиці такі громадяни можуть підвищити свій суспільний статус.

Як зазначалося в попередніх підрозділах відомий дослідник Л. Мілбрет обґрунтував та виділив два основних і внутрішньо неоднорідних типів участі у політиці, а саме: а) типи громадян «тих, хто бере участь», «гладіаторів»; тип «перехідної» активності та «глядача», тип «апатичної публіки» [226].

Тобто типологія Л. Мілбрета виходить навіть за межі поведінки «рядових» учасників політичного процесу. Вона охоплює: 1) «глядацьку активність» (роль об'єкта політичних стимулів, голосування, ініціювання політичних дискусій, спроби вмовити інших голосувати відповідним чином); 2) «перехідну активність» (спілкування з представниками влади або політичними лідерами, пожертвування для партії або кандидата, відвідування зборів чи мітингів); 3) «гладіаторську активність» (участь у політичних кампаніях, виконання ролі активіста або члена ядра політичної партії, участь у виробленні її стратегії, кандидатування на будь-яку керівну посаду в політичній сфері, обіймання керівних посад в органах влади чи партії) [157, с. 157].

Можна послатися також на ще одну, менш суперечливу, типологію, наведену Л. Я. Гозманом та Є.Б. Шестопаповим:

1) реакція (позитивна чи негативна) на імпульси, що виходять від політичної системи, від її інститутів чи їх представників, не пов'язана з необхідністю високої активності людини;

2) участь у діях, пов'язаних з делегуванням повноважень (електоральна поведінка);

- 3) участь у діяльності політичних і наближених до них організацій;
- 4) виконання політичних функцій у межах інститутів, що входять до політичної системи або діють проти неї;
- 5) пряма дія;
- 6) активна (зокрема, керівна) діяльність у позаінституціональних політичних рухах, спрямованих проти політичної системи, які домагаються її докорінної перебудови [59, с. 113].

Компромісний варіант пояснення був запропонований С. Вербою та Н. Наєм, які у своїй пояснювальній моделі спробували врахувати не тільки ознаки форм та інтенсивності участі, але й психологічні фактори. За даними авторів, в основі вибору позиції політичної участі лежить сукупність трьох домінантних факторів.

За результатами емпіричного дослідження, проведеного в 60-х роках ХХ ст. серед громадян США з використанням зазначеного підходу, автори виділили шість різних типів участі у політиці, які слабо перехрещуються і є лише частково ієрархізованими, а саме:

1. «Активісти», які спрямовують свою енергію на різноманітні форми політичної участі, що виходять за межі власне електоральних форм.

2. «Учасники кампаній», чия активність пов'язана винятково з електоральними формами, однак у цих формах участь є інтенсивною і різноманітною.

3. «Провінціали», які беруть участь тільки в тих політичних формах, що дозволяють вирішити місцеві, локальні проблеми (міста, району, села, вулиці, будинку, організації).

4. «Егоїсти», для яких стають значущими тільки ті політичні форми, що дозволяють вирішити деякі особисті чи сімейні проблеми конкретних учасників.

5. «Голосуючі», чия участь виявляється тільки в акті голосування в день виборів.

6. Цілком пасивні, чи відчужені громадяни, які не беруть участі ні в яких політичних формах активності [226].

Можна також дискутувати з приводу логічності критеріїв побудови даної типології і визначення типів участі у політиці, що представляються аж ніяк не безперечними. Зокрема, потребують подальшої диференціації як позиції «голосуючих» (протестне або позитивне голосування), так і «тих, хто не бере участі у політичних формах» (неучасть як прояв протесту, незнання чи пасивної позиції) тощо. Разом із тим, важливою перевагою даного підходу стало звернення уваги не тільки на кількісні ознаки участі, але й на якісні, пов'язані з мотивацією й обумовленими нею конкретними формами політичної участі громадян.

Американський соціолог Л. Мілбрат виділяє чотири основних види законної «конвенційної» політичної участі: голосування, участь у діяльності політичних партій та інших політичних організацій і в кампаніях, що проводяться; участь у політичному житті громади, зборах, грошових пожертвуваннях тощо, контакти з офіційними особами на різних рівнях. Виділяються види незаконної неконвенційної політичної участі: різноманітні форми протесту з порушенням закону, протест проти безпутних дій властей тощо [226].

У політичній участі М. Вайнер виділяє три аспекти: політична участь визначається як вербальна (тобто словесна) дія, а не особисті переживання або політичні переваги; участь, добровільні дії громадян; громадяни мають вибір при обранні державних посадових осіб. Але багато соціологів та політологів піддають критиці даний підхід до політичної участі за його обмеженість лише добровільними та усвідомленими діями. В реальному житті залучення людей в політичний процес не обов'язково пов'язано із їх

високою інформованістю і використанням демократичної процедури альтернативних політичних виборів тощо [211, с. 32].

В емпіричних дослідженнях політична участь розглядається зазвичай у союзі поведінкових форм, починаючи з найнижчого, іноді «нульового» рівня активності «політичної людини». Через те побудовані на основі цих досліджень типології політичної участі постають фактично як типології політичної поведінки пересічних громадян, охоплюючи всі її прояви, аж до неучасті в політичному житті включно. Такою є, скажімо, типологія М. Каазе та А. Марша, де, залежно від форм політичної участі, які переважають, виокремлено п'ять груп громадян: неактивних, конформістів, реформістів, активістів, учасників акцій протесту [157, с. 158].

Дослідниця Н.Ю.Ротар здійснила аналіз організації та характеру участі громадян у політичному дискурсі, що дозволив структурувати їх залежно від принципів включення до перебігу дискурсу, статусних позицій та місця в системі об'єкт-суб'єктних політичних відносин:

(1) громадяни, які виступали як реципієнти інформації, не вступали у діалог з владою, а їх участь в обговоренні президентських ініціатив здійснювалася під адміністративним тиском;

(2) активісти політичних партій – як опозиційних, так і провладних, що були включені до політичного дискурсу добровільно;

(3) експерти, науковці у сфері суспільно-політичних відносин, які взяли участь в обговоренні політичної реформи на професійному рівні, проте характер їх участі не завжди мав автономний характер;

(4) державні службовці, які займалися трансляцією потрібної владі інформації щодо змісту політичної реформи [210, с. 26].

До того ж політична участь виражається в двох основних формах: прямої й опосередкованої. Пряма участь має місце в рамках невеликих політичних громад, де маси на зборах приймають рішення більшістю голосів. При опосередкованій участі маси представляються тими, кого вони обрали

для здійснення політичної влади. Дж. Сарторі пише про цей тип участі: «Сучасні політичні суспільства є великими, і чим більше число їхніх членів, тим менш значно й ефективно їхня участь [195, с. 389].

Політична участь – це конкретні заходи, дії, які вживає громадян з метою вплинути на прийняття та реалізацію державних рішень, вибір представників в органах влади.

Сфера можливої участі визначається політичними правами і свободами. У демократичному суспільстві до них відносяться: право обирати і бути обраним до органів державної влади, право брати участь в управлінні справами держави безпосередньо і через своїх представників; право об'єднуватися в громадські організації, в тому числі в політичні партії; право проводити мітинги, демонстрації, ходи і пікетування; право доступу до державної служби; право на звернення до державних органів.

Політична участь може бути безпосередньою (прямою). Опосередкована участь здійснюється через обраних представників. Безпосередня участь – це вплив громадянина на владу без посередників. Вона проявляється в наступних формах:

1. Реакція громадян (позитивна чи негативна) на імпульси, які виходять від політичної системи.
2. Періодична участь у діях, пов'язаних з виборами представників, з передачею їм повноважень для прийняття рішень.
3. Участь громадян у діяльності політичних партій, суспільно-політичних організаціях і рухах.
4. Вплив на політичні процеси через звернення і листи, зустрічі з політичними діячами.
5. Прямі дії громадян (участь у мітингах, пікетуваннях і пр.).
6. Діяльність політичних лідерів [194].

Форми політичної активності можуть бути груповими, масовими та індивідуальними. Так, рядовий громадянин, який намагається впливати на політику, зазвичай приєднується до групи, партії чи руху, чиї політичні позиції співпадають або близькі його власним. Член партії, наприклад, проявляючи активність у справах своєї організації та виборчих кампаніях, постійно та ефективно впливає на владу.

Нерідко громадяни, групи або колективи, обурені несправедливістю державного, політичного рішення, вимагають його перегляду. Вони звертаються з петиціями, листами та заявами у відповідні інстанції, на радіо і телебачення, в редакції газет і журналів. Проблема набуває громадський резонанс і змушує владу, змінити або скорегувати своє рішення.

Не менш ефективними є масові протестні акції, вони є негативною реакцією громадян на сформовану в суспільстві ситуацію.

Аналіз статистичних даних засвідчив, що у 90-х роках найбільш розповсюдженою формою протестної участі було підписання петицій (28 %), за яким йшли участь у демонстраціях (16 %) та бойкотування (9 %). На початку XXI ст. зафіксовані в європейських країнах попередні тенденції зростання рівня протестної участі припинилися. З 1984 р. по 1997 р. відбулися 490 колективних протестів на рівні ЄС, які представляють лише 5 % від всіх протестів, що відбулися у зазначений період у країнах-членах ЄС. Таким чином, рівень протестної активності громадян ЄС не лише перебуває на досить низькому рівні, але й має тенденцію до зниження [102, с.10].

Політична участь може бути постійною (членство в партії), періодичною (участь у виборах), одноразовою (звернення до органів влади). На жаль, в кожному суспільстві деякі групи громадян ухиляються від участі в політиці. Громадяни, бойкотуюючи вибори, часом включаються в політичні процеси, особливо в конфліктних ситуаціях

В Україні середні показники участі у чотирьох формах протестної активності (підписання петицій, приєднання до акцій бойкоту, участь у демонстраціях, участь у неконвенційних страйках та захопленнях приміщень) становить 11,6 %. Особливістю протестної моделі політичної участі громадян в Україні є наявність нетрадиційного для західних країн інституту голосування «проти всіх». Протестна участь в Україні є здебільшого ефективним інструментом політичної боротьби політичних акторів. Єдиним прикладом дієвого використання активних форм протесту громадянами в Україні стали події «Помаранчевої революції» [102, с.10].

Останнім часом формуються нові механізми політичного спілкування громадян: громадський контроль за дотриманням політичних норм, прогнозування наслідків політичних дій, конструктивний діалог політичних сил. Це вимагає від учасників політичного процесу нової демократичної політичної культури. До політичного процесу далеко не однаково залучені індивіди та соціальні спільноти, верстви населення, які знаходяться в середині певної політичної системи.

Як зазначає науковець Н.Ротар, процес формування значної кількості компетентних громадян в умовах трансформації політичної системи уповільнюється недостатнім обсягом знань про політичні можливості інститутів демократії, недостатньою тривалістю процесу усвідомлення власних інтересів у період переходу до демократії, нерозумінням механізмів політичного вибору та відсутністю сильних спонукальних причин діяти відповідно до власних інтересів [211, с. 38].

В міру участі в політичному процесі можна виділити ряд груп: а) не в політиці, б) ті, хто голосують на виборах, в) ті, що беруть участь у діяльності політичних партій та інших політичних об'єднаннях, г) ті, що беруть участь у пошуках політичної кар'єри та політичні лідери.

Політична конвенційна участь – це легальні, регламентовані законом види політичної активності. Але існують і неконвенційальні види політичної

участі: різноманітні форми протесту (участь у публічних вуличних демонстраціях, мітингах, що не дозволені властями), протести проти дій політичного режиму, відмова підкорятись несправедливим законам та політичним рішенням.

Автор погоджується із українським вченим В. Бортніковим, що відносити протестну поведінку до неконвенційної участі, невиправдано звужує саму сферу протестної активності. Наприклад, неучасть або голосування «проти» («проти всіх») здійснюється в межах загальноприйнятих норм [29, с.23].

В залежності ролі, яку відіграє в політичному процесі індивід розрізняють автономну та мобілізаційна участь. Вирізняють політичну участь активну і пасивну, індивідуальну і колективну, добровільну і примусову, традиційну і новаторську, легітимну і нелегітимну.

Рівень політичної участі, її масштаби є показниками ступеня демократичного розвитку суспільства, рівня загальної та політичної культури його громадян, найрізноманітніших суб'єктів політики.

Існують такі форми політичної участі людини у політичному житті суспільства:

- узгодження свого життя, діяльності з органами влади відповідно до основних конституційно-правових норм;

- участь у виборчих кампаніях, референдумах, формуванні представницьких органів різних рівнів;

- участь у демонстраціях, мітингах, пікетуваннях, інших масових політичних акціях;

- участь у діяльності політичних партій, громадських об'єднань, в інших організованих формах політичного процесу;

- безпосередня політична діяльність у формах і на посадах, пов'язаних з виконанням функцій представника влади, депутатського корпусу тощо;

•політична діяльність, яка фактично є для людини основним заняттям, джерелом її існування. Це державні діячі, лідери політичних партій, об'єднань, теоретики-ідеологи та ін. [65, с.135].

Різноманіття форм і різновидів політичної участі залежить від певних властивостей діючого суб'єкта політики (стать, вік, рід занять, релігійна приналежність, освіта тощо), режиму правління (і, отже, набору тих коштів, які держава надає громадянам для захисту їх прав та інтересів), а також від конкретної політичної ситуації [187, с.231].

При всьому різноманітті форм і різновидів політичної участі очевидно, що всі вони розрізняються за масштабністю, сферою соціального розповсюдження. Тобто, звернення індивіда до політичних засобів захисту своїх прав та інтересів може трактуватися як участь у вирішенні питань загальнонаціонального характеру, місцевих проблем.

При цьому самі форми політичної участі можуть бути як прямими, безпосередніми діями індивіда, так і непрямими, які характеризують його включення в політику через різні групи, політичні партії, громадські організації та структури.

Суттєвою характеристикою політичної участі є ступінь інтенсивності. Якщо однією його крайністю є діяльність активістів партій, політичних рухів, груп інтересів та ін., то іншу, характеризують апатія, відчуженість людей від політики, повна байдужість до цієї сфери суспільного життя. В рівній мірі причинами аполітичності громадян можуть виступати розчарування у проведеному владою політичному курсі, відторгнення від соціальної системи в цілому (наприклад різних люмпенізованих шарів), зорієнтованість на суто особисті, побутові потреби або – повна довіра до правлячих еліт і лідерів. У свою чергу настільки ж різноманітні і причини, що змушують людей значну частину життя проводити в політичних баталіях. Однак у кожному разі крайності політичної участі вельми небезпечні. Так, зайва залученість в політичні відносини абсолютизує змагальний стиль соціального існування в

цілому, збільшує нервові навантаження, надає моральним принципам людини зайву цільову спрямованість, змушуючи дивитися на життя через призму групових взаємин. З іншого боку, тривала відчуженість від влади, а отже, і відсутність навичок ведення дискусій, пошуку компромісів створює у людей схильність до радикалізації своїх соціальних вимог і навіть екстремізму, провокує вибухонебезпечні форми відносин населення і влади [187, с.231-233].

Оптимальною формою політичної участі для більшості населення є вибори до представницьких органів влади. Ця форма взаємодії індивіда і держави окреслює всі сфери компетенції правлячої еліти, опозиції та відповідно, надає можливості для прояву громадянами різного ступеня активності.

Характеризуючи найбільш поширені форми політичної участі, необхідно сказати, що вони можуть бути організованими і неорганізованими, систематичними і періодичними, зорієнтованими на традиційні та нетрадиційні форми взаємовідносин індивіда і влади. З точки зору мотивації політичних дій можна говорити про автономні (виражають свідомо обумовлені форми включення індивіда в політику) і мобілізовані форми політичної участі (характеризують вимушене входження громадян у політику під тиском держави або інших політичних структур). У плані ставлення до діючих в державі законів необхідно розрізняти конвенціональні (тобто легальні, що відповідають законодавству) і неконвенціональні (незаконні) форми політичної участі [201].

Таким чином, сферою *реалізації політичної участі громадян* є безпосередньо політичне середовище. Сутнісна основа політичної участі полягає у включенні індивіда в систему владних відносин: безпосередньо або опосередковано.

Опосередкована політична участь здійснюється через обраних представників. Безпосередня політична участь – це вплив громадянина на

владу без посередників. Вона має такі форми: реакція громадян на імпульси, які виходять від політичної системи, участь громадян у діяльності політичних партій, організації, рухів; прямі дії громадян, участь у мітингах, пікетуваннях, звернення і листи до влади, зустрічі з політичними діячами, участь у діях, пов'язаних з виборами представників, з передачею їм повноважень для прийняття рішень; діяльність політичних лідерів [201].

Відомою українською дослідницею Н. Ротар визначено чотири стратегії взаємодії влади з громадянами:

(1) згори-вниз, яка ґрунтується на наданні громадянам мінімуму інформації про перебіг процесу ухвалення політичних рішень та повному запереченні їхньої суб'єктності у процесі формування політичного порядку денного;

(2) взаємодія, обмежена згори, коли влада погоджується приймати пропозиції від громадян, проте не реагує на них;

(3) «так..., однак...», яка передбачає, що діалог є відкритим для дискусії між владою та громадянами, проте остаточний вибір пріоритетів залишається за владою;

(4) партнерства, яка відповідає принципам функціонування демократії участі, формується на основі спільного володіння інформацією, громадяни і влада є рівними суб'єктами політичного процесу, а пропозиції громадян мають однакову вагу з пропозиціями влади [210,с.27].

Політична участь реалізується через відповідну політичну поведінку, діяльність. Кожній людині властиве індивідуальне ставлення до політики; її участь у політичних процесах залежить від особистісних характеристик, а також від конкретних матеріальних, соціально-культурних, політико-правових умов. Так, малоосвічена, з низькою політичною культурою людина найчастіше є простим об'єктом політичного впливу, маніпулювання з боку інших; у суспільствах з високорозвиненими демократичними засадами і нормами безпосередню участь у політичних процесах беруть значно більше людей, ніж у суспільствах з низьким рівнем демократії [201].

Політична участь не тільки забезпечує реалізацію інтересів і запитів громадянина в процесі політичної діяльності, а водночас, як уже зазначалося, є дієвим засобом політичної соціалізації, формування політичної культури.

Одним із найважливіших досягнень України за роки незалежності стало утвердження формальних ознак демократії як політичного режиму, тобто, «процедурного мінімуму» демократії. Разом із тим, перманентна криза легітимності існуючої влади, затягування фундаментальних структурних реформ в усіх сферах громадського життя, фактичний соціальний розкол між класами, який формується, й іншими соціальними групами в можливості впливати на прийняття важливих для суспільства рішень переконливо свідчать про слабкість позицій демократії в країні. Відповідно до результатів міжнародної програми порівняльного вивчення «нових демократій» дотепер для більшості громадян України залишаються неактуальними принципи й цінності парламентської демократії, що підтримуються не більш ніж п'ятою частиною населення країни [211, с. 189].

І головне тут, мабуть, полягає в тому, що встановлення формального «процедурного мінімуму» демократичного режиму і розвиток громадянського суспільства, що втілює прагнення громадян брати на себе відповідальність за вираження і реалізацію публічних інтересів, – це несинхронні процеси, що аж ніяк не означають того, що демократичні зміни в політичній свідомості і поведінці, розвиток громадянського суспільства автоматично йдуть за встановленням демократичних форм. В результаті, формально демократичний режим, що утверджується в країні, опинився у своєрідній посттоталітарній пастці. Така пастка пов'язана з відсутністю твердої структури підтримки демократії як із боку громадян, так і з боку еліт, що функціонують. Квінтесенцією прояву даного стану виступають періоди виборів у представницькі органи влади. Саме в дані періоди найяскравіше оголюються парадокси участі громадян у політичному процесі, які позначають «посттоталітарні пастки» соціально-політичної системи, що

трансформуються. Парадокси «посттоталітарних пасток» впливають на демократичний ідеал політичної участі, що ще більш ускладнює пояснення політичної поведінки громадян [194, с. 289].

У сучасних суспільствах основним критерієм виділення форм політичної участі є характер і рівень включеності суб'єктів у політичну діяльність. Згідно з цим критерієм прийнято виділяти електоральну і партійну політичну участь. Електоральна не виходить за рамки участі у виборах, є періодичним і передбачає: виконання виборцем ролі об'єкта впливу на політичні структури, участь в політичних дискусіях, голосування. Партійна участь є регулярною і проявляється у таких формах: членство в партії, пожертвування для партії, відвідування зборів, мітингів, участь у політичних компаніях, виконання ролі кандидата на керівну посаду в політичній сфері [187, с. 234].

В той же час, як зазначає В. Бортніков, політичні партії, попри підвищення їх ролі у суспільно-політичному житті країни, не є надійними каналами політичної участі громадян, оскільки, як правило, вони є виразниками інтересів потужних фінансово- або політико-економічних груп, впливових політичних лідерів тощо, а не соціальних верств. Звідси дефіцит довіри до політико-владних інститутів з боку населення, викривлення структури участі [29, с. 40].

Виходячи з вищенаведених форм політичної участі автор пропонує власну, узагальнюючу типологію політичної участі в умовах нестабільного суспільства

Основною формою реалізації політичної участі в період політичної нестабільності є протест, який розрізняється:

1. Залежно від масштабу протести поділяються на регіональні та локальні. Аналіз протестної активності свідчить, що локальні протести в кількісному вимірі не поступаються регіональним, більш того, в деяких випадках можуть перерости в регіональні. В листопаді 2011 року десятки тисяч підприємців вийшли на масові акції протесту. Спричинила їх

запропонована урядом нова редакція Податкового кодексу, прийняття якого, на думку підприємців, стало фактичним знищенням малого та середнього бізнесу і посиленням тиску контролюючих органів на бізнес. Тисячі підприємців, мітингуючи спочатку у своїх містах, 22 листопада 2011 році об'єдналися в центрі Києва. Тоді, до наметового містечка довелося вийти навіть першим особам країни: Президенту та прем'єр-міністру України.

Таким чином, акції дрібних підприємців проти проекту нового податкового кодексу переросли в найбільшу з часів «помаранчевої революції» протестну кампанію. Це були приклади соціально-економічних протестів з масовою участю соціальної бази, спрямованих проти рішень центральних органів державної влади, з певною (різного ступеню) участю опозиційних політичних сил [202, с. 58].

Так, сплески високої протестної активності в областях найчастіше пов'язані з довготривалими протестами: насамперед страйками і наметовими містечками. Одеська область характеризувалася високою протестною активністю до березня 2011 року включно, але це зумовлено тривалим (понад півроку) наметовим містечком проти виселення з гуртожитку заводу сільськогосподарського машинобудування «Одесселмаш». Також Крим став гарячою точкою з жовтня по грудень 2011 року у зв'язку з тримісячним наметовим містечком Центру з прав людини «Свобода» проти зловживань міліції та грудневим земельним конфліктом місцевих мешканців з агрофірмою «Крим» біля села Новопавлівка. Харківська область відзначилася тривалим та особливо жорстким протистоянням з травня по серпень 2011 року у зв'язку із побудовою траси у парку Горького. Луганська область активно протестувала в червні (через багатоденні протести мешканців Свердловська проти екологічного забруднення місцевою шахтою). У Чернігівській області найбільшим протестом був травневий страйк (2011 року) робітників заводу «Білкозін», які вимагали покращення умов праці та виплат [202, с.9-10].

2. В залежності від характеру та ступеня залученості населення політична участь поділяється на: легітимні (електоральні і партійні) та нелегітимні (бунти, «оксамитові» революції).

До легітимних електоральних форм політичної участі, в першу чергу, відносяться участь у виборчих кампаніяхі необов'язково лише голосуванням в день виборів. В період політичної нестабільності основним видом електорального протесту є відмова голосувати. Вилучення графі «проти всіх» у виборчому бюлетені 2012 року спричинило низьку явку на останніх парламентських виборах. Автори таких поправок апелюють до практики інших європейських країн, але вони не враховують особливостей українських реалій. В країнах ЄС низька явка означає, що люди здебільшого задоволені нинішнім політичним курсом, а в нашому випадку це означає незадоволення виборців діями політиків, незалежно від партійної приналежності.

У більшості демократичних країн варіант відповіді у виборчих бюлетенях: «не підтримую жодного кандидата» – не використовується, оскільки передбачається, що в даному разі громадянин просто не йде на вибори. В Україні цей варіант голосування був для громадян можливістю висловити власне невдоволення не лише процедурою проведення виборів, а й свого ставлення до владної еліти. Водночас таке голосування є індикатором суспільних настроїв. Кількість виборців, які не підтримують жодного кандидата, залежить від політичної ситуації, характеру протікання виборчого процесу, ставлення до конкретних інститутів і політичних сил.

З іншого боку, українське суспільство все-таки значно відрізняється від західноєвропейських, щоб сподіватися на автоматичне повторення багатомільйонних страйків на наших теренах. Як довели американські соціологи ще 30 років тому, протестна активність залежить не стільки від рівня незадоволення, скільки від наявності політичних можливостей та мобілізаційних ресурсів, у тому числі не тільки людських та матеріальних, а й організаційних, культурних та моральних. У Західній Європі потужні й

відомі профспілки, студентські організації, активістські мережі мобілізують масове незадоволення на боротьбу з економічною політикою в інтересах найбагатших. В Україні ж відповідні організаційні структури ще слабкі, розрізнені, маловідомі і не мають достатнього авторитету серед соціальної бази. У цій ситуації масовим незадоволенням можуть скористатися і користуються крайні праві (як це відбувається в Угорщині та інших східноєвропейських країнах), спекулюючи на культурному розколі українського суспільства, спрямовуючи протест проти меншин, поєднуючи соціальний популізм з ксенофобською риторикою. Власне, протистояння крайнього правого популізму й альтернативної політики соціальних організацій і рухів і визначатиме характер протестної активності в Україні в найближчий час [202, с.60-61].

Події 2004 року увійшли в історію політичної активності громадян України як «Помаранчева революція». Дана подія стала знаковою для українського суспільства. Триває дискусія серед науковців, політиків, пересічних громадян щодо причин та наслідків цієї протестної форми.

Автор зазначає, президентські вибори 2004 року, що супроводжувалися масовою участю громадян в акціях політичного протесту, стали масовішими та результативними за весь період незалежності України. В найближчий час, таких масштабних форм не передбачається.

Особливістю українського суспільства є те, що низькі показники політичної участі у конвенціональних формах не спричинили поширення неконвенціональних форм громадсько-політичної активності населення. Виокремлення шляхом факторного аналізу стильових ознак політичної участі дало змогу соціологам виявити чотири форми політичних стилів активного населення України: «активне контактування», «обмежена демонстративність», «дієвий нонконформізм» та «радикальна демонстративність» [135].

Серед населення України більш поширеними є ті форми громадсько-політичних практик, які пов'язані з передвиборчими кампаніями. Натомість протестні практики іншого характеру, зокрема економічного, суттєвого поширення не набули. Готовність до соціального протесту розглядається як наявний рівень здатності пересічних громадян впливати на перебіг політичного процесу. Показовим у цьому відношенні є приклад Донецька, де було проведено опитування, проведене Центром політологічних досліджень у лютому 2009 року. Дослідження показало, що дев'ять із десяти мешканців Донецька відчули на собі вплив економічної кризи, при чому майже половина мешканців вважає, що причиною стала не глобальна криза, а внутрішні фактори. 48% опитаних вважають, що знайти вихід з кризи допоможуть масові акції протесту, а 47% донеччан готові брати в них участь [135].

Таким чином, автор на основі аналізу широкого кола джерел констатує, що проблема участі громадян у політиці нерозривно пов'язана із забезпеченням конституційних прав та свобод громадянина, наданням йому можливості реалізації як «людини політичної».

Значний політичний досвід сучасних демократичних країн, їх політичні традиції та культура доводять, що сфера реалізації політичної участі громадян залишається однією з найбільш дискусійних.

Отже, проаналізувавши сферу реалізації політичної участі громадян, потрібно відзначити, що не існує єдиного підходу до визначення форм та методів політичної участі, оскільки кожен її вид історично обумовлений й має соціально-політичне підґрунтя.

Політична участь насамперед має на меті формування у процесі політичної діяльності певних позицій, вимог, настроїв.

Нині до політики в широкому розумінні залучена переважна більшість пересічних громадян України, що засвідчує їх небайдуже ставлення до того, що відбувається в державі.

В той же час, останнім часом в Україні спостерігається не досить висока

активність громадян під час виборчих кампаній, опитувань громадської думки, інших суспільно-політичних акцій, що є ознакою стагнації суспільства.

Висновки до розділу 2

Політична участь громадян як складова частина політичної діяльності є складним конструктом. Її загальні тенденції формуються під час участі громадян в суспільно-політичному житті своєї країни.

Політична участь в сучасному демократичному суспільстві є одним з найбільш важливих компонентів політичної системи. Вона захоплює у сферу свого впливу всі політичні інститути (держава, партії, групи інтересів і т.д.), задає зміст їх діяльності, сприяє кристалізації ідеологій, появи нових організацій, що забезпечують зв'язок суспільства і держави. Такі важливі принципи демократії, як обсяг законодавчо декларованих прав і свобод, чуйність до потреб населення органів влади і управління, формування представницьких органів держави на основі вільного волевиявлення громадян, не можуть бути реалізовані без інтенсивного залучення рядових членів суспільства в політику.

Становлення та розвиток демократичних інститутів в Україні зумовили певні особливості політичної участі українських громадян. Характер та інтенсивність політичних кампаній не зуміли кардинально змінити основні форми політичної активності особистості.

Політична участь в Україні носить розмитий, неструктурований характер – відчуження суспільства від держави стає все відчутнішою. Подолати розрив між громадянами і владними структурами в певній мірі вдається лише в період виборів шляхом активної діяльності політичних еліт щодо мобілізації населення. Але сьогодні механізми масової політичної мобілізації можуть

включатися лише в обмеженому вигляді, в результаті періоди активності співпадають із виборчими кампаніями, наступають періоди апатії.

В Україні існують як об'єктивні, так і суб'єктивні фактори, що обмежують участь громадян у політичному процесі. В першу чергу – це відсутність впевненості в ефективності та впливовості своєї участі, почуття громадянської відповідальності та політичної довіри один до одного і до інститутів державного і місцевого управління, членство в різних організаціях, артикулюючих суспільні інтереси, майже відсутня політична культура участі.

Перспективи розвитку політичної участі – як мобілізованого, так і автономного – багато в чому залежать від двох взаємозалежних факторів: перетворення механізмів державного управління та становлення суб'єкта політичної участі. Зараз ці процеси перебувають ще на початкових етапах розвитку і характеризуються невизначеністю.

Відсутність розвинених інститутів політичної участі негативно позначається на формуванні демократичної політичної системи, обумовлює непослідовність і суперечливість цього процесу.

Форми реалізації політичної участі в період політичної нестабільності розрізняються залежно від масштабу, а також характеру і ступеня залученості населення: легітимні (електоральні і партійні) і нелегітимні (бунти, «оксамитові» революції). Тому важливо оцінити фактори, що впливають на становлення і розвиток форм політичної участі в сучасному українському суспільстві.

Таким чином, політична участь є необхідним критерієм демократичного суспільства і є варіантом виходу із стану нестабільного суспільства.

РОЗДІЛ 3

ПОЛІТИЧНА УЧАСТЬ УКРАЇНСЬКОЇ МОЛОДІ: ЗАГАЛЬНІ ТЕНДЕНЦІЇ ТА ФАКТОРНА ОПЕРАЦІОНАЛІЗАЦІЯ

3.1. Особливості політичної участі української молоді на сучасному етапі державотворення

Актуальність дослідження полягає у тому, що сучасна молодь перебуває в процесі професійного і громадянського становлення. Від її позитивного, оптимістичного, активного ставлення до життя залежить доля суспільно-політичних реформ, доля Української держави сьогодні та в майбутньому.

Українська держава прагне підвищити рівень політичної активності та участі молоді в суспільно-політичних процесах, в той же час, інші соціальні групи сповідують подвійні стандарти по відношенню до них. Мова йде про реальну участь та вплив молоді на політичні процеси і державне управління. Основна система цінностей молодого фахівця формується у вищому навчальному закладі. Незважаючи на те, що навчальний заклад намагається не нав'язувати світоглядні позиції та цінності, він в той же час допомагає студентству самостійно і вільно здійснювати самореалізацію. Це здійснюється на основі отриманих знань з дисциплін соціально-гуманітарного циклу.

Розвиток держави, соціальних інститутів та суспільних відносин визначається як період трансформаційних процесів, пошуку власного шляху розвитку та зміни цінностей, в першу чергу молоді. З переходом України на демократичний шлях розвитку, її політична система постійно змінюється та вдосконалюється. Молодь є тим суспільним прошарком, який відіграє особливу роль у розвитку суспільства. Саме вона виступає провідником соціально-економічного, політичного і духовного відродження, рушієм нових якісних змін, викликаних назрілими потребами суспільства. Тому держава, що прагне прогресивного розвитку, потребує якомога повнішого залучення молоді до трансформаційних процесів [26, с. 162]. Тому процес входження молоді у політику надзвичайно складний та опосередкований багатьма факторами.

Як зазначає аналітик О.Молдован, з політико-соціальної точки зору, в середовищі молоді можна виділити чотири основні соціальні групи. Залежно від того, яка з них займе домінуючі позиції в нашому суспільстві, визначиться і напрямок розвитку для всього молодого покоління. Першу і основну групу на сьогоднішній день складає політично та громадянськи пасивна частина молоді. Згідно з соціологічними дослідженнями, до даної соціальної групи належить переважна більшість українців віком від 18 до 35 років. Дана категорія молоді – це соціальне і культурне «болото» країни, в середовищі якого процвітає алкоголізм, наркоманія, і бандитизм. Досить небезпечним є теза про те, що ця частина аполітичних і інертних молодих людей є ресурсом для активних соціальних груп. Друга соціальна група, – це представники і активні прихильники різних контрсубкультур. Сюди відносяться панки, пацифісти, скінхеди, націоналісти, анархісти і т.д. Середовище контрсубкультур досить неоднорідне, що заважає формуванню єдиного руху, яке могло б артикулювати і агрегувати інтереси і позиції цієї групи. Молодь, яка відчуває потребу в адреналіні, особливо активно включається в діяльність субкультур. Цей факт чудово ілюструють події Помаранчевої революції. Згідно з соціологічними дослідженнями, в Україні практично кожен десятий

представник ідентифікує себе з якою-небудь контрсубкультурою. Проблема даної соціальної групи з політичної точки зору полягає в тому, що її вплив не можна мінімізувати. У суспільстві завжди існує прошарок людей, які перебувають у стані перманентної опозиції до суспільства і, відповідно, до його політичної системи. Третю соціальну групу молоді становить політично активна молодь, яка успішно завершила етап самоідентифікації і намагається зміцнити свої позиції в політиці. З точки зору національних інтересів України, дана група є найбільш важливою, проте на сьогоднішній день вона найменша за чисельністю. Шість тисяч зареєстрованих в Україні молодіжних організацій об'єднують у своїх рядах близько 2% молоді. Однак, незважаючи на свою нечисленність, дана соціальна група продемонструвала, що може задавати тон у молодіжному середовищі. До четвертої соціальної групи можна віднести «молодіжну піхоту» політичних сил. Дана категорія представників молодого покоління, як правило, працює на певну впливову силу. При цьому не так важливо, за гроші або за ідею. Головне, що вона здатна вести активні дії, на що все рідше погоджуються представники старшого покоління [160].

Якщо говорити про місце молоді в системі української влади, то з погляду на Верховну Раду України, органи виконавчої влади, неважко дійти висновку про те, що молодь у них представлена дуже мало. Значно більше на районному та сільському рівнях.

Так, у Верховній Раді України лише 11% народних депутатів є представниками молоді, тобто людей до 35 років включно. Найбільше таких є в «УДАРі» – 20% (кожен п'ятий член альянсу), на другому місці – ВО «Свобода» – трохи більше 16% (кожен шостий депутат), на третьому – КПУ – 12,5% (кожен восьмий нардеп), ВО «Батьківщина» з 10% молодих у партії опинилася на четвертій позиції (кожен десятий член об'єднання). На останньому ж місці нашого рейтингу – Партія регіонів. У її лавах народних обранців трохи більше як 9% людей віком до 35 років [143].

Варто відзначити, що, за даними соціологів, близько 30% людей готові віддати свій голос на виборах за представника нового, ніким і нічим не заплямованого покоління [143].

Потрібно констатувати, що рівень підготовки молодої людини до політичної участі та активності є низьким. Саме тому постає питання про необхідність професійної підготовки молодих політиків.

Характерною особливістю сучасної політичної свідомості молоді є поліцентризм її політичних уподобань. Загалом нинішній рівень політичної свідомості української молоді є ще досить низьким, що негативно позначається і на рівні її політичної активності. Рівні політичної активності та свідомості не завжди збігаються. Молодь може бути політично пасивною не тому, що вона є політично несвідомою, а тому що не підтримує ту чи іншу форму політичного правління, той політичний курс, який не задовольняє її специфічні потреби та інтереси. Але ця пасивність може вмиль змінитися політичною активністю, якщо з'явиться така політична сила, в якій молодь знайде відгук своїм інтересам [134, с. 319].

Перш за все, політична участь – це залучення членів певної соціально-політичної спільноти до процесу політико-владних відносин, вплив громадськості на перебіг соціально-політичних процесів у суспільстві та на формування владних політичних структур [27].

Політична участь реалізується через відповідну політичну поведінку, діяльність, тому визначальними є психологічні особливості взаємозв'язку особи і політики. Особа є об'єктом і суб'єктом політики водночас. З одного боку, навіть усупереч бажанню, тією чи іншою мірою людина перебуває під впливом політики, політичних процесів, а з іншого — як носій певних політичних якостей людина залучається до конкретного політичного процесу як представник держави, нації, народу, соціальної групи [232].

Аналізуючи наукові розробки у сфері громадської активності молоді, слід зазначити, що вони торкаються безпосередньо участі молоді у суспільно-

політичному житті, виконання громадянських обов'язків та соціального захисту молоді тощо. Прояв соціальної активності – громадська активність молоді, а саме державна політика в цьому напрямку потребує детального розгляду та подальшого розвитку [133, с. 321].

Молодь більш аполітична в порівнянні зі старшими поколіннями і в порівнянні з молоддю радянського періоду масове хоча і досить формальне членство за місцем роботи ,або навчання змінилося одиничним у молодіжних організаціях парламентських політичних партій. Для молоді політика не є пріоритетною сферою інтересів. Політична зацікавленість молодих людей має виборчий характер і виявляється від випадку до випадку.

Про відсутність інтересу до політики свідчать заяви молодих людей що їхній інтерес до політики зводиться до того, щоб іноді дізнаватися з ЗМІ політичну інформацію. Як показують соціологічні опитування, близько 90 % молоді щодня дивляться телевізійні передачі, які навантажені політичною інформацією не менше ніж рекламою. Найчастіше люди сприймають цю інформацію не тому що хочуть, а тому що змушені. Відчуженість сучасної молоді від процесів активного перетворення суспільства обумовлена впливом цілого ряду факторів. Серед всіх електоральних груп молоді що не цікавляться політикою домінує думка що політика брудна справа, вид бізнесу. У політичній культурі молоді України дослідники знаходять подібність із змінами напрямів політичної активності молоді у світі. Так соціологами наголошується що причиною аполітичності молоді є зниження ролі традиційних цінностей. Однак більш глибокий аналіз показує що так звана аполітичність молоді пов'язана з відсутністю в політиці сил здатних виразити її інтереси, які виходять за рамки пропонованої політиками ідеології. Вступивши в епоху постмодернізму молодь сповідує гуманістичні цінності серед яких домінують егалітарний і зелені напрями. Сучасна молодь у багатьох країнах світу має виразні ціннісні уявлення але при цьому не

висунула з поміж соціального лідера здатного перетворити ці переконання у політичну програм [197].

У свою чергу, це зумовлює її використання різноманітними політичними силами в своїх інтересах. Але пряма участь молодих людей сприяє не тільки розвиненню у них відрази до методів та форм здійснення своєї політики дорослими, а й засвоєнню, запозиченню цих речей. Трапляється так, що саме з середовища молоді, яка бере активну участь у роботі своїх організацій, згодом виростають нові політики. Формування лідерів нового покоління зумовлене молодіжним середовищем, специфікою його розвитку та функціонування. Дослідники вважають, що таких людей можна виховати з тих, кому у 1993 році було 15-17 років. Цей процес затягнеться на час, рівний їхньому вікові. Це потрібно для формування системи їхнього світогляду [56].

В. Когут зазначає, що упродовж останнього десятиліття молоде покоління України залишилось без надійних соціальних орієнтирів. Зміна традиційних радянських форм соціалізації новими демократичними, відсутність чітких ціннісних орієнтацій збільшило особисту відповідальність молодих людей за власну долю, і разом з тим виявило неготовність молоді включатись до нових суспільних перетворень. Хоча життєві орієнтації в цілому залишились незмінними – важливе місце посідає сім'я, далі йде дозвілля, робота та на останньому місці політика, що наводить на думку, що саме в цій галузі суспільного життя сьогодні потрібні нові підходи [125, с. 37].

В. Головенько вказує на те, що нині молоді люди стали більше самостійними, намагаються бути незалежними ні від кого, а покладатися на свої власні сили. Значно зросли потреби молоді, якісно змінилися її уявлення про гідний рівень і стиль життя. Щодо громадської активності, то автор на основі соціальних досліджень робить висновок про те, що молоді люди у своїй масі залишаються аполітичними, проте кількість тих, хто цікавиться політичними процесами зростає. До того ж з кожним роком збільшується

питома вага молодих людей, котрі ідентифікують себе з Україною, вважають її своєю Батьківщиною. Також виходить на новий рівень молодіжний рух, який стає повною системою, дієвим механізмом представництва й реалізації інтересів молоді, здійснення молодіжної політики в країні [6, с. 7-8].

Вступивши в епоху постмодернізму молодь сповідує гуманістичні цінності серед яких домінують егалітарний і зелені напрями. Сучасна молодь у багатьох країнах світу має виразні ціннісні уявлення але при цьому не висунула з поміж соціального лідера здатного перетворити ці переконання у політичну програму [197].

Ряд дослідників вважають, що рівень політичної активності молоді є показником рівня її політичної культури. Справді, молоде покоління мусить відрізнитися від дорослих своєю енергією, максималізмом, інтересом до життя, ініціативністю, що повинно проявлятися зовні. Ми маємо майже 10 мільйонів хлопців та дівчат «похилого віку», які в кращому випадку готові до впливу національної масової культури. Але, з іншого боку, як можна вимагати від молоді активності, коли її лякають «чорнотою буття», перспективою безробіття, коли в ЗМІ повідомляється тільки про труднощі нашого життя, коли кожна людина боїться вийти зі свого власного світу. До речі, фактор масової культури теж є досить важливим, оскільки під його впливом перебуває дуже велика частина української молоді.

Виокремлюють такі стереотипи політичного мислення сучасної молоді:

1) стереотип панполітизму – у сприйнятті молоді політичні інтереси належать виключно до сфери політичної влади;

2) стереотип консервативності – у масовій молодіжній свідомості держава ототожнюється з інтересами всього суспільства, тоді як партії, рухи – із приватними інтересами тих чи інших верств населення;

3) стереотип політичної інертності – політичні й соціальні події підганяються під якісь ідеальні схеми без урахування їх реального змісту та результату;

4) стереотип доміантного сприймання політичних реалій: полягає в прагненні молоді зводити складнощі й суперечності політичного життя до простих альтернатив і породжує однобічність політичних оцінок;

5) стереотип гетерогенності сприймання політичних реалій з позицій умовних спільнот або референтних груп (неформальні об'єднання, територіальні громади) [246, с. 54].

Ю. Терещенко виділяє такі якості української молоді: 1) економічна незалежність, ініціативність, активність, самостійна творчість, пов'язана з організацією нової справи і постійною кількістю можливостей докласти власні зусилля; 2) зацікавленість в особистій приналежності до політичних свобод, розвиненість правової і моральної відповідальності; 3) рельєфно оформлена світоглядно екологічна орієнтація; 4) національно зорієнтована свідомість, для якої рідна мова і культура народу є засобом національної самоідентифікації [242, с. 27].

На думку О. Морозової, зріс рівень залученості молодих до роботи громадських організацій, участі у політичних виборах. Змінилися ідеологічні преференції молоді: комуністичну ідеологію випередили націонал-демократична, соціал-демократична, ліберальна та екологічна; проросійські орієнтації змінилися на проєвропейські; формуються проринкові орієнтації – як у питанні підтримки ринкової економіки, так і в особистих мотивах щодо вибору місця роботи. Намітилася чітка тенденція до одержання молоддю освіти та подальшого кар'єрного просування. У питанні захисту своїх прав серед молодих українців домінує думка про необхідність цивілізованих способів захисту інтересів (мітингів, петицій, звернень до суду), а не насильства. Отже, сучасна молодь загалом неконфліктна. Образ «жорсткої руки» державного управління поступово змінюється в свідомості молоді пріоритетами дипломатії та компромісу [161].

Важливим фактором формування політичної культури в молоді є наявність національної ідеї та національного міфу. Автор вважає, що саме національна ідея спроможна об'єднати сучасну молодь.

Автор погоджується з тезою, що особливо яскраво про себе заявила молодь в період подій Помаранчевої революції, де вона виступила активним гравцем в ухваленні політичних рішень.

Становлення особистості як суб'єкта політики відбувається поступово по мірі соціального дозрівання людини у процесі його політичної соціалізації. Найбільш активно цей процес відбувається у молодому віці коли досягається адаптація громадян до існуючої політичної системи, що є однією із важливих умов її стабільності. В результаті підтримується певний рівень легітимності режиму і задаються межі, у яких здійснюється політичний курс. Молодь є однією з великих соціальних груп. Від політичних орієнтацій більшості молодого покоління багато в чому залежить консолідованість всього суспільства. Від того, в якій мірі сучасна українська молодь приймає участь в сучасних політичних процесах, від її життєвої позиції залежить майбутнє нашої держави, оскільки сьогоднішня молодь через 15-20 років подорослішає, набереться досвіду і сил та стане найбільш впливовою соціальною групою, яка буде визначати стан справ у країні. Від формування того чи іншого типу особистості у більшості представників молодого покоління багато в чому залежать важливі політичні питання: геополітичного вибору, ідеологічного спрямування, державного устрою та форми правління [187, с. 247].

На сучасному етапі процес політичної участі молоді в Україні дещо гальмується та втрачає свою ефективність. Це обумовлюється декількома чинниками. В умовах кризового перехідного суспільства, при зміні типів політичної культури виникають серйозні проблеми збереження та передачі політичного досвіду, спадкоємності політичних інститутів, норм і цінностей. Зубожіння значної частини населення, послаблення законності і

правопорядку, зростання злочинності, свавілля і корупція чиновників в значній мірі підривають повагу громадян до існуючих політичних інститутів та лідерів.

Втратила ключове положення у вихованні нового покоління такий агент соціалізації, як родина. Соціалізуючі функції були в значній мірі передані спеціалізованим інститутам виховання та освіти (дитячі дошкільні заклади, школи, інтернати, дитячі табори тощо). В Україні родина як соціальний інститут переживає кризові часи. Передача від покоління до покоління соціально-політичного досвіду, основних норм і цінностей у перехідний час відбувається особливо складно. У представників середнього та старшого покоління, як правило, переважають усталені ціннісно-політичні орієнтації, традиційні стереотипи політичного мислення та поведінки, що неухильно вступає у протиріччя з багатьма устремліннями та установками підростаючого покоління. Молодь з характерним їй максималізмом намагається вирватись «з під впливу родини». Оскільки молоде покоління краще адаптується до нових соціально-політичних реалій, відбувається розрив поколінь [184, с.100].

Окремим агентом політичної соціалізації молоді, який має величезний вплив на формування політичних поглядів та мислення, є школа. Тому держава повинна здійснювати свій вплив через систему народної освіти на підростаюче покоління до моменту повного формування його духовності, моральних принципів. В початковій школі діти продовжують знайомство з системою влади, яка надана самою організацією учбового процесу (наприклад, чергуванням занять і перерв). Подібним чином діти навчаються приймати соціальний порядок. В школі діти дізнаються про державні символи, національних героїв, отримують уроки патріотизму. В середній школі пряма політична соціалізація здійснюється через спеціальні навчальні курси (історія, література, право, суспільствознавство), яка містить у собі

певний політичний (ідеологічний) зміст, спрямований на виховання «толерантних» громадян, затребуваних цією політичною системою [2, с.174].

Що ж стосується вищої школи, до слова, у якій навчаються не всі випускники загальноосвітніх закладів, то на неї покладені завдання не лише надати певний рівень політичних знань, умінь і навичок, але і закріпивши їх, дати можливість особистості на практиці реалізувати їх у практичній діяльності, у політичному житті тощо.

Студентська молодь, яка навчається за негуманітарним профілем у ВНЗ, отримує обсяг базових теоретичних знань з політології, вивчаючи однойменну дисципліну протягом одного семестру. Цього вкрай недостатньо. І, враховуючи це, необхідною складовою підвищення рівня політичної активності є проблема залучення молоді до активного політичного життя, вироблення ними власної позиції, її тверда аргументація та доказовість. Студенти -політологи, отримуючи значний обсяг теоретичних знань, не завжди виявляють бажання реалізувати їх на практиці, в реальному політичному житті.

Політична активність «властива як індивідам, що беруть участь у політиці, так і масам, буває усвідомленою і стихійною. Саме другим варіантом можна охарактеризувати сучасну молодь, студентство, яке намагаються залучити у політику не у якості політичних суб'єктів, а роблять з них саме об'єкт політичної дії. Про це свідчать регулярні «добровільно-примусові» участі студентів у тих чи інших політичних акціях, мітингах, які проводяться під гаслами тих чи інших політичних сил, і водночас їх нездатність чітко пояснити свою політичну позицію, аргументувати її фактами тощо [251, с.209].

Серед причин низької зацікавленості молоді політикою виділяють політичне незнання, якому протиставляється добра обізнаність в інших сферах, висока раціональність, із якою добиваються поставлених цілей в особистому житті. Причиною такого незнання може бути складність, невизначеність соціальних, економічних і політичних питань для тих, хто не

має безпосереднього доступу до відповідної інформації. Незнання і заміщення понять сприяють тому, що не формуються навички політичної участі, політичний досвід. Для більшості молоді політико – економічна сфера здається чимось «недосяжним», адже її не можна безпосередньо відчутти і вплинути на неї (особливо таке ставлення характерне для групи з низьким інтересом до політики) [256, с. 123].

Можна констатувати, що молодь бере активну участь у соціально-політичних процесах, але ця активність проявляється більше у мітингових, протестних формах, молоді явно бракує політичної компетентності, інформованості, брак досвіду співпраці з органами місцевого самоврядування по виробленню рішень на місцевому рівні. Таким чином, у суспільно-політичних перетвореннях, що відбуваються в країні, дедалі більшу роль відіграє молодь. Вона активно підтримує політичний курс на здійснення демократичних реформ, бере участь у розбудові демократичного суспільства. Саме молоді люди часто ініціюють соціально-економічні, політичні і духовні зрушення, адекватні викликам часу.

Перешкодою формування активної політичної участі та культури сучасної молоді є деаксіологізація українського суспільства, тобто відсутність чи втрата ним політичних, ідеологічних, історичних, культурних цінностей, які здатні були б сформувати єдину ідеологічну доктрину, концепцію розвитку, і на основі якої б вироблялися конкретні політичні пропозиції, рішення, формувалися б моделі поведінки політиків тощо. Сьогодні українське суспільство все ще знаходиться у процесі визначення аксіологічних цінностей. Для нього характерні протиріччя, майнова і соціальна диференціація, що приводить до «розмиву» цінностей, відсутності ціннісної системи, яку б визнавало більшість населення у якості основи життєдіяльності [256, с. 97].

Окрім того, потрібно враховувати специфічну молодіжну субкультуру. Зокрема, аналізом подібної тематики займається Є. Васильчук. Під вказаним явищем він розуміє політичну культуру окремих соціальних груп та

прошарків, політичні уявлення, установки, ідеї, цінності, поведінка яких значною мірою відрізняється від домінуючих в суспільстві. Кожна політична субкультура включає те загальне, що характеризує домінуючу в суспільстві політичну культуру. Її особливості обумовлені відмінностями в становищі соціальних груп в економічній і соціальній структурі, відмінностями за етнічною, расовою, релігійною, освітньою та іншими ознаками [38].

С. Малетін же вказує на те, що в основі виділення політичної культури можуть знаходитись як певні варіації одних і тих самих базових цінностей, так і їх різновиди, що якісно розрізняються. Окрім раціонально усвідомлених переконань, кожна політична субкультура має неформлене ставлення до дійсності, що зміцнює у носіїв цих цінностей єдині підходи, оцінки і асоціації щодо політичних явищ, що посилюють почуття внутрішньої згуртованості їх представників [147].

Таким чином, основними характерними особливостями входження української молоді до політики на сучасному етапі є те, що даний процес має опосередковано-індивідуальний характер і багато в чому залежить від кожної молодої людини окремо: її індивідуальних якостей, освіти, спеціалізації, рівня соціального розвитку та соціального статусу, фінансової залежності, політичної зацікавленості тощо. На основі вказаних факторів у особи формується власний політичний світогляд і тип мислення, світосприйняття, згідно якого вона керується діями у соціально-політичному середовищі, в суспільстві та приймає певні рішення і вчинки.

Окрема роль належить агентам молодіжної політичної соціалізації, до яких належать освітні заклади, родина, гуртки і секції, виховні заклади, засоби масової інформації, специфічні інтереси (зокрема, субкультури) тощо.

Наявність чи відсутність у процесі політичної соціалізації її агентів, які забезпечують її хід, прямо впливає на ефективність і кінцевий результат. Однак, з плином часу, перехід до інформаційного суспільства надав доступ до широкого кола інформаційно-комунікаційних послуг, які, в свою чергу, нерідко виступають агентами політичної соціалізації [132].

Провідними сучасними засобами, завдяки яким відбувається соціалізація, є засоби масової комунікації. У сучасному світі вони володіють значною символічною владою, адже вони репрезентують циркулюючі в соціумі знання, норми, цінності, ідеали, образи тощо, які незалежно від того, адекватно вони відображають реальність чи нееквівалентні їй, завжди відтворюють домінанти та атрибути суспільного устрою, соціального порядку, культури, надаючи легітимності цивільним категоріям колективної та індивідуальної свідомості [132].

Засоби масової комунікації постійно трансформуючись під впливом загальнокультурних принципів та критеріїв масового спілкування, виробництва нових стилів інформаційної взаємодії, конструюють інформаційний простір всього соціуму.

Серед провідних агентів соціалізації молоді важлива роль належить такому явищу, як Інтернет. З його появою та поступовим вдосконаленням, доступ до цієї послуги отримували все більше і більше людей, і на сьогодні в усіх цивілізованих країнах ледь не кожен громадянин має змогу здійснювати регулярний доступ у світову мережу [132].

Роль Інтернету як агента соціалізації сьогодні постійно зростає, оскільки саме глобальна мережа стає головним джерелом отримання та поширення інформації. Взагалі, на сучасному етапі розвитку суспільства Інтернет є головним глобальним засобом масової комунікації, який завдяки своїм медійним особливостям, випередив усі традиційні види ЗМІ в оперативності. Більш того, динаміка поширення і використання Інтернету, в тому числі показними темпами охоплення масової аудиторії світовою комп'ютерною мережею, є безпрецедентною в історії розвитку ЗМК. Як відзначає з цього приводу Є. Вартанова, «пройшло 38 років, перш ніж американське радіо завоювало аудиторію в 50 мільйонів чоловік. Телебачення пройшло цей шлях за 14 років. Мережі Інтернет знадобилося лише 4 роки, щоб число його користувачів у США досягло 50 мільйонів чоловік [37, с.38].

Про стрімку популяризацію Інтернету в Україні красномовно свідчить статистика. Так, у 2000 році світовою мережею користувалося близько 320-350 тисяч українців (менше 1% населення старше 18 років). З часом кількість користувачів невпинно зростала: наприкінці 2002 року становила 2,5 млн. осіб (5% дорослого населення), в березні 2009 – 27%. Кількість абонентів Інтернет в Україні у I кварталі 2013 року зросло порівняно з аналогічним періодом 2012 року на 21,1%, і становило 5,435 млн осіб [96].

В 2012 ж році ця частка становила 45% дорослого населення [34]. Це свідчить про те, що світова мережа стає все більш поширеним, популярним засобом здобуття, передачі та продукування інформації, а це в свою чергу, явно свідчить про значну роль Інтернету як агента соціалізаційних процесів.

Сьогодні Інтернет об'єднує значну кількість серверів, на яких зберігається необмежена кількість інформації будь-якої тематики. Фактично, це – інформаційна мережа, система взаємопов'язаних впорядкованих інформаційних елементів, які постійно динамічно взаємодіють між собою. Щоб зрозуміти роль Інтернету в політичній соціалізації молоді, доцільно розглянути, які саме цінності закладені в самій побудові «світового павутиння». Інтернет-середовище засноване на цінностях, які є базовими для демократичного суспільства: свобода слова, політичний плюралізм, вільний доступ до інформації, свобода організацій та зборів тощо [97, с.61].

Як зазначають деякі молоді науковці [99], головним фактором Інтернету як агенту політичної соціалізації є принцип свободи: не тільки слова але і дії. Фактично, в Інтернеті у кожної молодої людини є свій власний профіль, а для деяких осіб і, власне, друге віртуальне життя, у якому в неї може бути власний сайт, блог, група тощо. «Четвертий вимір» XXI століття створюють соціальні мережі. Під даним поняттям розуміють певну структуру, яка базується на людських зв'язках чи взаємних інтересах. У якості інтернет-сервісу соціальна мережа може розглядатися як платформа, за допомогою якої люди можуть здійснювати зв'язок між собою та об'єднуватись за своїми специфічними інтересами. Завдання такого сайту полягає у тому, щоб

забезпечити користувачів всіма можливими шляхами для взаємодії один з одним (відео-чати, зображення, музика, блоги). Особливо важливими для політичної соціалізації тематичні соціальні мережі, які можуть за допомогою спілкування передавати певний соціальний досвід чи норми і цінності певної спільноти [76].

Таким чином, молодіжна спільнота має змогу проводити комунікацію з іншими спільнотами, не будучи їх членами в реальному житті. Свобода зібрання стає нормою життя, важливим елементом соціуму і однією з найважливіших свобод. В даному випадку мережа виконує мобілізуючу функцію, яка сприяє об'єднанню громадян для вирішення тих чи інших проблем.

Однак, головним недоліком такого своєрідного «інтернетівського плюралізму» є анонімність, а нерідко і повна безвідповідальність. Безумовно, Інтернет відповідає основним вимогам інформаційного суспільства, але, розпочавши жити у цифровому світі, ми не бачимо головного – невміння так само бути політично активним і у реальному житті, висловлювати і аргументувати свою позицію не віртуально, а реально існуючому опоненту, за допомогою вербальної і невербальної комунікації.

До інноваційних інститутів політичної соціалізації часто відносять також засоби масової інформації. Незважаючи на те, що вони як форма передачі інформації, форма комунікації існують достатньо давно, у якості агента політичної соціалізації ЗМІ почали розглядати відносно недавно.

Засоби масової інформації є важливим інститутом політичної системи. Вони передбачають собою установи, створені для публічної передачі різноманітних інформаційних компонентів за допомогою спеціального технологічного інструментарію.

Історичний досвід демонструє, що засоби масової інформації (комунікації) здатні послугуватися різним політичним цілям: просвітництву людей, формуванню в них почуття власної гідності, стремління до свободи і

соціальної справедливості, а також духовному поневоленню, дезінформації та залякуванню, розпаленню міжнаціональної ненависті, поширенню недовіри і страху, тобто вони є повноцінним інструментом реалізації політичного процесу. ЗМІ відіграють велику роль у формуванні суспільної свідомості, тим самим, соціалізуючи особистість. Цей процес безпосередньо впливає на формування у громадян власної соціально-політичної позиції, вибір моделі політичної поведінки відносно політичної системи і влади. Відповідно, саме засоби масової інформації напряму можуть здійснювати вплив на формування адаптаційного та конфронтаційного типу політичної поведінки [206].

ЗМІ нерідко виступають важливим джерелом національної та культурної соціалізації, а також інструментом виховання політичної культури. Однак, зважаючи на свою специфіку, ступінь ефективності мовлення тієї чи іншої інформації буде залежати і безпосередньо від адресата – особи, яка отримує інформацію, аналізує її і на основі власних розумових операцій, досвіду робить висновки та формує думку, ставлення до тих чи інших подій, інформації.

Окрема роль засобам масової інформації – друкованим, електронним, аудіовізуальним, зовнішнім – належить під час виборчих кампаній. У такі періоди вони виконують функцію не лише реклами партій, кандидатів (політичної реклами), а і соціалізують людину, невільно примушуючи її аналізувати зміст поданої інформації, оцінювати, робити висновки, у відповідності до яких і робити виважений вибір.

Саме тому, на основі сказаного вище, можна виокремити політичну рекламу як окремий інноваційний інститут, агент політичної соціалізації. Загалом, політична реклама – це форма та засіб політичної комунікації в умовах вибору, адресний вплив на електоральні групи в лаконічній, оригінальній, у формі, що легко запам'ятовується. Також політична реклама відображає суть політичної платформи певних політичних сил, налаштовує

виборців на їхню підтримку, формує і впроваджує в масову свідомість, певне уявлення про характер цих політичних сил, створює бажану психологічну установку на голосування [141]. На основі визначення добре прослідковується тенденція, що політична реклама спрямована на встановлення плідної комунікації між її авторами та кінцевими споживачами. Процес же її «реалізації» як раз і надає можливості потенційним виборцям, тобто особам, віком від 18 років, сприймати, аналізувати подану інформацію, меседжі суспільству та окремим його категоріям, тим самим, набираючись політичного досвіду. З часом, за допомогою інших інститутів, процес політичної соціалізації почне давати результати, і аналіз та вірне тлумачення суті політичної реклами стане одним із них [118].

Щоб забезпечити реальну участь молоді в суспільному житті регіонів, потрібно впроваджувати такі механізми, як:

- розвиток молодіжних засобів масової комунікації;
- надання необхідних знань з питань участі молоді в житті регіону;
- залучення молоді до участі в асоціаціях, форумах тощо;
- підтримка волонтерського руху;
- проведення громадських слухань з молодіжних проблем;
- упровадження взаємодії молодіжних організацій та органів місцевого самоврядування на договірній, плановій і довгостроковій основі;
- визначення єдиних і відкритих умов участі молодіжних організацій у реалізації проектів, що здійснюються органами місцевого самоврядування [118].

Отже, проаналізувавши загальні тенденції політичної участі української молоді, автор визначає, що особливістю політичної участі молоді в Україні є:

1. Політична участь молоді нестабільна. Молоді громадяни виявляють низьку активність у роботі політичних партій та молодіжних політичних організацій, тут політична участь, носить нестійкий характер, залежить від електоральних циклів. Якщо виходити з аналізу кількісних показників

традиційних форм політичної участі, то молодь залишається мало активна щодо інших соціально-демографічних груп.

2. Молодь характеризується високим інтересом до політики. Однак потреба молоді в політичній участі не задовольняється політичною системою, більше того, вираження цієї потреби стикається з протидією політичних еліт.

3. Провладні сили використовують молодь у своїх специфічних інтересах.

4. У молоді відсутні почуття громадянської відповідальності та політичної довіри до політичної системи та її основних інститутів; не розвинена культура участі.

5. Недостатня участь у виборах обумовлена, зокрема, невірою в ефективність традиційних легальних способів впливу на владу.

При вивченні особливостей політичної участі молоді потрібно врахувати чинники впливу на зазначену соціально-демографічну групу, яка одна з перших показує результати соціокультурних, політико-економічних перетворень.

1. У молоді, як специфічної соціально-демографічної групи в силу природних причин відсутні або недостатній соціально-політичний досвід.

2. Гендерно-віковий чинник впливу на політичну участь молоді.

3. Середовищно-суспільний (мікросередовище – родина, друзі; макросередовище – місце проживання, територіальні громади тощо).

4. Соціально-економічний, вплив соціально-економічної кризи на сучасному етапі формування українського суспільства суттєво відбився на ціннісній системі молоді, що визначає зміни поведінки наступних поколінь в суспільному та політичному житті. Складна ситуація, в якій опинилась молодь України, визначена тим, що в суспільстві панує соціально-економічна нестабільність та проблема самовизначення, що відбувається в умовах кризи соціокультурної ідентичності.

Родина виступає рольовою моделлю для молоді. Наявність політичних та соціально-економічних знань у представників старшого коління, а також достатня представленість політичної тематики в структурі сімейних комунікацій і високий рівень національної свідомості батьків може спонукати українську молодь до активної політичної участі. Провідним вектором активізації політичної участі молоді є психолого-педагогічна робота з батьками.

Батьки та родина повинні стимулювати політичну участь та активність молоді. Тобто, існує зв'язок диспозиційної надії з показниками політичної участі: здатність долати перешкоди і докладати для цього вольові зусилля але її стримує нерозуміння способів реалізації своїх можливостей і громадянських прав.

Високу диспозиційну надію на майбутнє мають громадяни з високим рівнем життя. В той же час, низька диспозиційна надія характерна виключно для тих, хто відчуває тотальну економічну та соціокультурну депривацію. Отже, потужною детермінантою диспозиційної надії української молоді є економічна спроможність вирішувати самостійно свої проблеми.

Провідними чинниками формування громадянської відповідальності і розвитку політичної активності є механізми ідентифікації та рефлексії.

Інструментами активізації політичної участі повинні стати розвиток соціальної активності та відповідальності молоді; побудова системи підготовки кадрів для політичної діяльності, яка забезпечувала б засвоєння необхідних знань і навичок у суспільно-політичних процесах; розвиток молодіжних громадських організацій як інституту самоорганізації соціальних груп для виявлення їхніх політичних інтересів.

Молодь потрібно активно залучати до діяльності саме молодіжних політичних та громадських організацій, а не використовувати під час виборчих кампаній як «масовку».

Теоретично, крім Європейського молодіжного парламенту, в Україні функціонує низка інших організацій, які ставлять собі за мету співпрацю між представниками соціально активного юнацтва: «Молодіжний Європейський рух», «Спілка української молоді в Україні», «Фундація регіональних ініціатив» тощо. Проте лише одиниці з них прагнуть стати справжнім соціальним ліфтом на шляху до виховання майбутніх молодих лідерів України. Правда, останнім часом ситуація починає потроху змінюватися. Зокрема у грудні 2012р. було проведено перше засідання членів Молодіжної Верховної Ради України – консультативно-дорадчого органу, що функціонує на громадських засадах при ВРУ, а в грудні 2012 – січні 2013-го стартував проект StudMP, мета якого – надати можливість політично активній молоді проявити себе [143].

Світова практика свідчить, молодіжні ініціативи повинні підтримуватися на державному рівні, а багато молодих людей після участі в них стануть парламентарями, урядовцями, народними депутатами. Перейняття міжнародного досвіду буде корисним і в українських реаліях. Молодому поколінню, насамперед. Потрібно навчитися лобіювати власні інтереси та просувати авторські ініціативи на загальний розгляд.

Усвідомлення демократичних цінностей та їх значущості в соціально-економічному і культурному розвитку держави має бути покладено в основу концепції національного виховання молоді. Для підвищення ефективності політичної участі молодих слід розробити і впровадити науково обґрунтовану концепцію психологічного супроводу розвитку громадських організацій та підвищення ефективності їх діяльності в контексті взаємодії з владою та впливу на політичне життя суспільства. Реалізація потенціалу молоді в політичному житті країни може бути здійснена на основі розроблення і впровадження ефективних механізмів взаємовигідного партнерства державної влади та органів місцевого самоврядування. Для активізації політичної участі юнаків і дівчат слід залучати їх до обговорення, розроблення та лобіювання нормативно-

правових актів, які стосуються молодіжної політики; гарантувати участь молоді в процесах прийняття рішень на державному та насамперед місцевому рівні.

Україна перебуває в умовах переходу до інформаційного суспільства і найбільшу значимість набуває дослідження впливу інформаційного середовища на політичну участь молоді. Політична свідомість молоді опиняється під впливом різних політичних сил, які за допомогою засобів масової інформації та своєї діяльності використовують суперечливість і нестійкість політичних поглядів молоді у власних цілях. Принципово змінилося інформаційно-комунікаційне середовище, в якому спілкується молоде покоління. Більшість українських молодих громадян вважає за основу своєї інформаційної обізнаності таке інформаційне середовище, як Інтернет – стихійний і слабо контрольований ресурс, який здійснює як конструктивний, так і деструктивний вплив на молодь.

Проблема політичної участі молоді стає найбільш актуальною, коли суспільство змінює напрямок свого розвитку. У ситуації політичної нестабільності особливо важливим виявляється дослідження форм політичної участі та активності молоді, їх факторів і причин. Виявлення джерел різноманіття форм політичної активності дозволить прогнозувати можливі наслідки прийняття політичних рішень, перспективи розвитку суспільства.

3.2. Роль політико-правового виховання в процесі цілеспрямованого впливу на політичну участь молоді

З проголошенням незалежності України здавалося, що політична активність молоді надмірно зросте, слугуватиме суттєвим змінам у суспільстві, однак цього не сталося. І хоча важко погодитися з тими, хто вважає, що молодь сьогодні повністю деполітизована, аполітична, говорити про високу політичну свідомість багатьох молодих громадян України важко. Оскільки ситуація в суспільстві надто складна, багато в чому не просто

суперечлива, а й не – зрозуміла, варто вести мову не стільки про політичну участь молоді, скільки про політичні настрої, оцінки тих чи інших явищ, політичні орієнтації молодих людей.

Проблема активізації політико-правового виховання для вирішення модернізаційних завдань в сучасному українському суспільстві є однією з актуальних та соціально значущих, оскільки серед молодіжних проблем особливе місце займає проблема її соціально-політичної активності.

Вивчаючи політичну активність молоді на сучасному етапі, не можна не звернути увагу на існуючі проблеми щодо її участі в діяльності політичних партій. Справа в тому, що молодь у них становить незначний відсоток. Та й самі політичні партії мають незначний відсоток прихильників у молодіжному середовищі. На існуючу ситуацію впливає цілий блок факторів [232].

Розглянемо його детальніше: у першу чергу на формування політичної культури молоді впливає те виховне середовище, у якому вона перебуває. А йому сьогодні властиві кризові явища, духовне зубожіння, аморальність, нівелювання усіх загальнолюдських цінностей, зневіра щодо майбутнього; по-друге – трансформація в національний ґрунт сумнівних цінностей та норм культури західного світу здійснює процес деформування національної свідомості та самосвідомості; по-третє – в суспільстві існує судження про неспроможність молоді, що значно впливає на її самооцінку та перспективу розвитку; по-четверте – це вплив засобів масової інформації з певною ідеологічною спрямованістю на свідомість молодого покоління; наступним фактором виступає запрограмованість навчальних закладів освіти щодо молоді та її ролі в суспільстві. Проте не можемо не брати до уваги і такий фактор, як бажання самої людини відповідати запитам політичної системи згідно із внутрішніми переконаннями стосовно держави та суспільства загалом. Наявні матеріальні проблеми в середовищі молоді, їх вирішення, професійне самовизначення відсувають політичну діяльність на периферію її інтересів, як також існуючий високий рівень недовіри до державних

інституцій обумовлює негативне ставлення до політичної діяльності, що у свою чергу не викликає бажання молодій людині долучитися до політичного життя держави [232].

Поширеною є тенденція визначати рівень політичної активності особистості через аналіз компонентів політичної культури, які детермінують її політичну діяльність та поведінку. Так, Є.В.Єгорова, Г.О.Євдокимова [89] пропонують оцінювати політичну активність особистості за такими критеріями:

1) рівень сформованості суспільно-політичних понять, уявлень, що свідчать про ступінь усвідомленості політичної активності (показники цього рівня – світогляд людини, її ціннісні орієнтації);

2) ступінь оволодіння знаннями, вміннями та навичками, що є необхідними компонентами в структурі політичної активності (показники цього рівня – система знань, рівень сформованості таких вмінь як навчально-пізнавальні, організаційні, комунікативні тощо);

3) рівень розвитку мотивації політичної активності, ступінь її відповідності інтересам суспільства (показники цього рівня – система ставлень особистості до різних аспектів її життєдіяльності, до оточуючих людей, до суспільства);

4) рівень розвитку самодіяльності, ініціативності, відповідальності (показники цього рівня – потяг до самостійності, вміння планувати свою діяльність, діяти відповідно з планом, ініціативність, наполегливість у виконанні того, що було намічено, здатність до самооцінки та самоконтролю).

С. Л. Грабовська [66] вказує, що політичну активність можна оцінювати за такими основними параметрами:

1) соціально-політична свідомість (вміння чітко мотивувати свою політичну діяльність, здійснювати вибір, приймати рішення тощо);

2) духовна зрілість (наявність у людини чітких політичних та моральних орієнтирів, спрямованості, інтересів, ідеалів);

3) емоційна зрілість (здатність не тільки свідомо аналізувати свої переживання, але й уміння керувати своїми почуттями, переборювати фрустрацію тощо);

4) соціальний інтелект (засіб соціальної адаптації, накопичення й аналізу соціально-політичних знань, вирішення завдань тощо).

Загалом С.Л. Грабовська поділяє критерії політичної активності на дві групи: об'єктивні (поведінкові) та суб'єктивні (ментальні). До перших вона відносить різні форми політичної участі, включаючи свідому відмову від участі в голосуванні, до других – рівень політичних знань, мотивування політичної діяльності, наявність політичних реакцій, переживань, емоційного ставлення до політичних подій та їх дійових осіб. С.Л.Грабовська зазначає [36], що політична активність є поведінковою реалізацією політичної культури особистості, але дуже неоднозначною реалізацією, пояснюючи це тим, що сформовані політичні орієнтації не завжди виражаються в політичній поведінці та діяльності, а активні політичні дії не завжди є відображенням усвідомленої політичної позиції [66].

Отже, з усього вищевикладеного можна стверджувати про значущу роль політичної активності і участі у формуванні процесу політичної культури молоді.

При визначенні суті політичної участі, на наш погляд, необхідно визнати вагому роль політичного інтересу. Саме він є спонукальним мотивом будь-якої політичної участі. Участь молоді в політиці передбачає як провідну потребу відстоювання своїх інтересів. Виборюючи свої права, молодь одночасно проходить політичну соціалізацію і реалізує свою потребу самоактуалізації. Як вважають сучасні науковці, «демократія може успішно виконувати свою соціальну роль лише тоді, коли вона перетворюється із «суспільства спостерігачів» на «суспільство участі» [116, с.158].

Як зазначають дослідники Л.О. Кияшко, А.О. Краснякова політичний інтерес, являючи собою внутрішнє джерело політичної поведінки, штовхає людину до активних дій на підтримку чи заперечення влади. Такий підхід дозволяє глибше зрозуміти не тільки спонтанність політичної участі молоді, а й її пасивність. Справа в тому, що молодь, як специфічна категорія громадян, ще не усвідомила свого власного інтересу (особливо це стосується молодих людей віком до 20 років). Вони можуть скільки завгодно заперечувати інтереси попередніх поколінь, захоплюватися інноваціями, але свій власний інтерес ними поки не усвідомлений взагалі, або усвідомлений не повністю, частково [118].

Традиційно прийнято розглядати участь у виборах в якості основної форми політичної участі як молоді, так і інших верств населення. Однак, у випадку, якщо в політиці домінує нівелювання вибором громадян, застосовуються деструктивні методи боротьби, у молодих людей виникає сумнів у легітимності виборів і виборних органів, знижується електоральна активність. Електоральна активність української молоді не висока. Такий спосіб впливу на політичний розвиток, як вибори, використовує вкрай мале число молодих людей. Відзначимо, що зниження електоральної активності може корелювати з активізацією інших, переважно неконвенціональних форм політичної участі молоді.

Сьогодні відзначається тенденція на згортання реальної участі молоді у політиці, в управлінні справами держави і суспільства. Потрібно відзначити, що владні, силові структури підчас демонструють подвійні стандарти відносно до молодіжних організацій. Коли в одному випадку молоді люди з опозиційних структур піддаються переслідуванню лише за констатацію своїх переконань, а в інших випадках активісти молодіжних організацій, навіть зробивши злочин проти особи і суспільства, зберігають свободу чи знову знаходять її після втручання провладної партії.

У більшості регіонів спостерігається свідоме формування масової аморфності ідеологічних уявлень; невіри в результативність політичної участі.

Існуючі моделі державної підтримки суспільно-політичному розвитку молоді, в тому числі молодіжним політичним організаціям, є вибірковими і не дозволяють розвернутися молодіжним ініціативам у політичній сфері.

Молодь є найменш консервативною за своїми ціннісними орієнтаціями соціальною верствою населення, найбільш чутливо реагує на соціальні зміни, виступає своєрідним «барометром» соціально-економічного та політичного стану суспільства. Їй притаманне негативне ставлення до порушення демократичних норм, законів, моральних принципів. Можна з повним правом називати молодь, особливо студентство, «соціальним нервом суспільства». Вона відіграє дедалі більшу роль у суспільно-політичних перетвореннях, що відбуваються в країні, активно підтримує політичний курс на здійснення демократичних реформ, бере участь у розбудові демократичного суспільства. Саме молоді люди часто ініціюють соціально-економічні, політичні і духовні зрушення, адекватні викликам часу, і тому вивчення саме її політичної активності та культури становить практичний інтерес. Донедавна багато дослідників вказувало на низький рівень активності молоді або й взагалі на її аполітичність. За даними М.Катаєва, менше 30 % молодих людей вважають, що молодь повинна брати участь у політичному житті країни [184, с. 99].

Результати опитувань, проведених Державним інститутом проблем сім'ї та молоді, Українським інститутом соціальних досліджень та центром «Соціальний моніторинг» показують, що серед молоді віком від 14 до 28 років лише 1 % бере активну участь у політичному житті [184, с. 99-100].

Отже, донедавна молодь вважалася пасивною й аполітичною. Підвищену увагу до вивчення особливостей політичної участі молоді та форм її прояву обумовили події, пов'язані з президентськими виборами 2004 року. Вони показали, що в політичній свідомості молодих людей відбувся помітний зсув.

Численні соціологічні дослідження почали фіксувати динаміку політичної активності молоді у бік зростання, а політична участь молодих людей набула нового спрямування і нових форм прояву. Дослідники дійшли висновку, що одним з результатів подій «помаранчевої революції» стало зацікавлення більшості молоді політичною ситуацією в країні, перехід від побутового інтересу до реальної участі. На даному етапі у свідомості дослідників, і в громадській думці відбулися відчутні зміни в уявленнях про молодь як про соціальну групу, котрій притаманні не лише типові «молодіжні» якості, але й ряд нових ознак («соціальних новоутворень»), у тому числі й прихований внутрішній потенціал політичної активності, який за певних обставин може актуалізуватися і впливати на перебіг політичних подій. То ж не можна не погодитися з тим, що молодь є однією з найперспективніших у політичному плані соціальних груп. Проте напередодні президентських виборів 2010 року ці ж дослідники відзначають діаметрально-протилежну тенденцію: рівень політичної активності студентської молоді різко знизився і студенти проігнорували президентські вибори, адже практично не вірили обіцянкам, даними кандидатами під час передвиборчих перегонів

Формування активної політичної участі особистості відбувається у тісному взаємозв'язку ключових елементів політичної соціалізації: її агентів, інститутів, суспільних відносин, політичної системи суспільства та особистих факторів і чинників, що оточують особу. Однак, окрему роль в цьому процесі відіграє педагогічна складова, а саме виховні аспекти соціалізації.

В процесі свого життя людина постійно включена до різних структурних елементів суспільства: родини, дитячих дошкільних закладів, школи, різного роду громадських організацій і рухів. Вона є представником певної нації, великої чи малої соціальної групи, тому повинна увібрати в себе її ключові риси і особливості. Для реалізації цієї мети має застосовуватися

політико-правове виховання молоді. Розглянемо основні його аспекти і закономірності застосування в Україні.

У самому загальному вигляді політико-правову культуру можна визначити як інтегративну якість особистості, яка проявляється у політично відповідальних вчинках та діях. Вона тісно пов'язана із загальною культурою особистості і передусім з її етичними та моральними якостями [129, с. 42].

Основним завданням політико-правового виховання є політична та громадянська зрілість членів суспільства, яка передбачає високий рівень демократичної свідомості, прихильність до демократичних цінностей та загальнолюдських ідеалів, відкритість світу, політична і правова компетентність, усвідомлення і прийняття своїх прав та обов'язків як членів суспільства, активна участь у суспільно-політичному житті.

О. Донецька виділяє декілька основних завдань політико-правового виховання:

- ✓ Оскільки політико-правове виховання реалізується переважно через освіту, то однією із найважливіших його задач є навчити особу пізнавати суспільні структурні складові – інтереси, норми, цінності, владу, поділ влади, політичні інститути тощо).
- ✓ Політико-правове виховання повинно привести його суб'єктів до переконання, що демократія не може існувати без активної підтримки. До молоді повинно прийти розуміння того, що вони повинні бути готові використовувати права голосу у демократичному процесі, отримати уявлення про те, як вони можуть брати участь у політичному процесі, політичному житті, законно представляти як власні інтереси та інтереси інших членів суспільства, так і інтереси всього суспільства загалом.
- ✓ Політико-правове виховання має привчати до наявності політичної альтернативи і розвивати толерантність відносно осіб, які мають іншу позицію, відмінну від позиції вказаної особи.

- ✓ В результаті політико-правового виховання молодь має прийти до розуміння завдань захисту демократичних свобод, конституційного і правового порядку, незалежності та територіальної цілісності держав.
- ✓ І, нарешті, політико-правове виховання повинно розвинути спроможність та готовність відстоювати такі недоторкані цінності, як свобода і гуманізм, рівність всіх перед законом, захист прав і свобод людини тощо [85].

Виходячи з цього, бачимо, що комплекс завдань, визначених авторкою і становить основну провідну мету політико-правового виховання молоді – це формування у неї політичної культури певного рівня, яка буде відображати ступінь усвідомлення і відтворення нею норм і цінностей політичної системи свого суспільства.

Політико-правове виховання у своїй сутності являє одну із форм політичної соціалізації, яка в теоретичному плані виконує основні її завдання, без застосування їх на практиці. Умовно його можна поділити на патріотичне, екологічне, юридичне, соціально-побутове і, звичайно політична виховання. Увесь комплекс цих складових відповідає за включення особистості до активних суспільно-політичних процесів.

Провідну роль у вихованні підростаючого покоління відіграє формування громадянської відповідальності, яка передбачає добровільний вибір особистістю поведінки, що відповідає таким важливим критеріям, як обов'язок, ініціативність, дисциплінованість, самостійність, вимогливість, принциповість, прагнення до соціальної гармонії і справедливості, до культури соціальних відносин, політичних відносин, толерантність, повага до своєї та до чужої гідності, пошана до національних цінностей інших народів, уміння використовувати право на свободу думки, совісті, повага до закону, влади [222, с. 3].

Останнім часом для означення комплексу заходів, спрямованих на політико-правове і громадянське виховання молоді, був уведений до вжитку термін «політична освіта». В умовах політичної модернізації важливо освоювати політичний досвід демократичних держав, досліджувати особливості функціонування політичних систем, засобів впливу на них і адаптувати цей досвід у сучасне політичне життя України. Для забезпечення стійкого переходу до нового суспільного порядку, нового характеру взаємовідносин держави і громадянина необхідно, використовуючи засоби освіти, прищеплювати молодому поколінню повагу до державних символів своєї Вітчизни, давати йому міцні знання з історії України, знайомити з принципами сучасного ефективного державного управління, сутністю політичної влади і політичних режимів, виборчих і партійних систем тощо [199, с.129].

За твердженням автора, метою політичної освіти молоді є формування і поширення знань про те, що є спільним для усіх членів суспільства у їх розумінні справедливості, порядку, свободи, рівності, участі тощо. Політична освіта має виконувати функцію трансляції новим поколінням оптимальних способів суспільної взаємодії, використовуючи світові здобутки та зберігаючи автентичні традиції української культури. Важливим же завданням політичної освіти є підвищення громадянської компетентності і відповідальності молоді. Використовуючи різні форми політосвіти (уроки, семінари, дискусії тощо), слід культивувати фундаментальні цінності і принципи демократії, мотивувати до участі у розв'язанні значущих суспільно-політичних проблем, вироблення способів вирішення конфліктів [220].

Актуальною проблемою сьогодення є необхідність формування активного громадянина, налаштованого на конструктивну взаємодію з політичною владою. Значущим є формування та розвиток політичних якостей у підростаючих поколінь, зокрема студентської молоді. Особливо актуально ця проблема стає в сучасних умовах, коли в політичній культурі суспільства

одночасно співіснують антагоністичні політичні цінності: авторитаризму і демократії.

Студенти, які навчаються у Коледжі Миколаївського національного університету імені В.О.Сухомлинського різні за рівнем підготовки, соціальним статусом своїх батьків, політичними уподобаннями, захопленнями.

Політична соціалізація як процес засвоєння й передачі політичного досвіду неможлива поза рамками досвіду освоєння дійсності. У процесі соціалізації соціальний досвід перетворюється на власні настанови, цінності, орієнтації, засвоєння соціальних норм, ролей, навичок. Політична соціалізація є сукупністю процесів становлення політичної поведінки особистості та виявлення її політичної активності [18, с. 342].

Із власного викладацького досвіду, можемо зробити висновок, що образ сьогоденішнього громадянина, сформований в свідомості студентів, втілює в собі невизначену позицію щодо політичної влади.

Набуття досвіду громадсько-політичної діяльності відбувається шляхом участі студента у політичній комунікації, частіше в заходах громадсько-політичного виховання.

В квітні 2012 року було проведено анкетування 590 студентів I-IV курсів денної форми навчання Коледжу МНУ імені В.О. Сухомлинського вікової категорії від 15 до 19 років, спеціальностей «Обслуговування комп'ютерних систем та мереж», «Прикладна математика», «Правознавство» та «Соціальна робота».

На запитання «Як Ви вважаєте хто більше вплинув на Ваші життєві пріоритети» студенти в більшості (84,8 %) відповіли, що батьки і з великим відривом викладачі (7,6%) та вулиця (3,8 %). Отже, можна констатувати вирішальну роль сім'ї в процесі політичної соціалізації молоді.

На запитання «Хто впливає на ваші політичні переконання» більшість (47,05 %) відповіла, що ніхто не впливає; телебачення (23,51); інтернет (11,8 %); викладачі (11,76 %); друзі (5,88%).

В цілому, виявлено основні риси студентства, а саме, відсутність авторитетів, значний вплив засобів масової інформації на політичні ідеали та переконання. Телебачення, інтернет, преса – це ті джерела з яких студентська молодь черпає більшу частину інформації будь якої тематики. Це призводить до поверхневого, а не пошукового способу отримання політичних знань.

З метою виявлення рівня політичної активності студентів III-IVкурсів Коледжу МНУ імені В.О. Сухомлинського (вікова категорія від 18 -20 років) у вересні 2012 року автором було проведене анкетування на дану тему. В опитуванні взяло участь 400 осіб. Аналізуючи результати дослідження, автор стверджує те, що серед студентів Коледжу надзвичайно низький рівень політичної активності, про що свідчать дані, політично активними себе вважають третина опитаних респондентів (32%), у той час як 39% не вважають себе такими. Стосовно моделей політичної активності, то лише 16 % студентів підтверджує що приймають участь у голосуванні через бажання підтримати політичну партію, у той час як 35% студентів не відмовились би від фінансової допомоги в процесі голосування. Рівень аполітичності студентів підтверджує те, що 34 % респондентів узагалі не беруть участь у голосуванні та не цікавляться перебігом виборчих перегонів.

Дослідивши прихильність студентів до політичних сил, автор отримав наступні результати: найбільше прихильників мають політичні партії опозиційного спрямування – 24%, політичні сили націоналістичного 23 % партії лівої ідеології відповідно 5 % опитаних респондентів, провладні політичні сили користуються підтримкою 17% опитаних респондентів, у той час як не підтримували жодної політичної сили все ті ж 31 %.

Таким чином, на даному етапі найбільшим рівнем довіри та підтримки серед студентської молоді продовжують користуватися опозиційні сили.

Аналіз даних різних досліджень, огляд публіцистики та власний викладацький досвід дає підстави стверджувати, що небажання молоді до участі у виборах пояснюється зловживаннями при підрахунку голосів. Невіра в те, що можна щось змінити в політичному житті країни, розуміння глибинних причин багатьох процесів змушує молодь займати позицію невторчання.

Більш того, в результаті формування суспільства споживання, молодь перетворюється на споживачів, скоріш за все, дана категорія готова витратити багато часу на розрахунки вартості свої матеріальних придбань, чим цікавитися політичними подіями. Тобто, молоде покоління абсолютно не пов'язує власне фінансове благополуччя із встановленням демократичних стандартів в державі.

Під час навчання в коледжі студенти проходять третій етап політичної соціалізації, який починається після закінчення школи і триває до 25-30 років. На цьому етапі пріоритетний вплив на формування політичної свідомості і поведінки молодих людей мають різні формальні та неформальні молодіжні об'єднання. Важливим чинником залучення молоді до участі в суспільних процесах є функціонування громадських молодіжних організацій. Відомо, що внутрішня готовність до політичної активності реалізується лише тоді, коли людину організують, залучають до певних дій. Тому без спеціальної організаторської роботи підвищити активність молоді дуже важко, навіть неможливо [192].

Таким чином, політичні орієнтації у віці 15-19 років характеризуються браком сталості, інтересу до політики, традиціями голосування. Молодь, більш ніж інші вікові групи, невдоволена існуючою владою, яка заважає швидкому просуванню по соціальній драбині.

Соціалізація є невід'ємною складовою людського розвитку. На нашу думку, соціалізація – це процес і результат засвоєння та активного відтворення індивідом настанов, цінностей, ролей, очікувань, властивих певній культурі або соціальній групі. Особистість студента як об'єкта

соціалізації, на якого спрямована дія, може одночасно бути і суб'єктом соціальної дії в системі суспільних відносин. Це двосторонній процес, який забезпечує саморозвиток суспільних стосунків, збереження їх структурної цілісності, що визначає спрямованість життя людини і дає їй можливість для самореалізації. На цьому етапі завершується соціалізація через систему освіти, закладаються основи подальшої соціалізації в самостійній професійній діяльності, а також коригуються життєві цілі на подальший самостійний життєвий шлях [45].

Слід відзначити, що особистість, яка успішно соціалізується, має добре виражену соціальну спрямованість, активно прагне самовизначитися й самореалізуватися в суспільстві і вміє продуктивно адаптуватися в навколишньому соціумі на основі знань про соціальну дійсність. При цьому успішність соціалізації пов'язана не лише з наявністю у людини зазначених якостей, але, в першу чергу, з реальними діями, в яких ці якості втілюються. В ході цього процесу у людини виникає відповідне ставлення до соціальних фактів і в цілому до навколишнього світу. Вибірковість у сприйнятті й оцінці цих факторів і подій складає суб'єктність: особистість починає активно, вибірково й цілеспрямовано взаємодіяти з середовищем, проявляти себе, свій духовний та фізичний потенціал, тобто відбувається соціальне становлення особистості [31, с.74].

Особливістю процесу соціалізації сучасного студентства є процес залучення їх в суспільне життя, яке здійснюється не лише через навчальну діяльність і професійну підготовку, але й відбувається також через виховну діяльність, високу творчу активність і схильність до інноваційної діяльності. У студентів формується паралельна система цінностей і поглядів. Студенти обирають не те, що справді необхідно, а те, що яскравіше, емоційніше [221].

Потрібно відзначити, що у рамках дослідження соціально-політичної активності молоді особливу актуальність набуває вивчення відповідної активності саме студентства як групи молоді, покликаної в майбутньому

поповнити ряди інтелігенції, кваліфікованих фахівців, від свідомості і поведінки яких залежить не тільки успішний розвиток економіки країни, а й соціально-політичної сфери життєдіяльності суспільства. Саме в студентському середовищі повинні формуватися молодіжні лідери, потенційні громадські та політичні діячі.

Студентська молодь як соціальна група пов'язана між собою загальним видом діяльності, самосвідомістю, специфічною субкультурою і стилем життя.

В результаті роботи педагогічного колективу Коледжу Миколаївського національного університету імені В.О. Сухомлинського студенти стають підготовленими до участі в суспільному житті. Отже, удосконалення процесу соціалізації стало одним з першочергових завдань нашого навчального закладу.

У коледжі активно впроваджується серія програм, серед яких пріоритетною визнана програма у редакції: «Соціалізація студентської молоді». Ця програма сприяє розвитку громадського руху серед студентської молоді. Цільовою аудиторією даної програми є студентська молодь, яка навчається в Коледжі МНУ імені В.О. Сухомлинського. Метою програми «Соціалізація студентської молоді» є підвищення громадської активності серед молоді, виховання ініціативної молоді людини, формування політичної свідомості юнацтва, висвітлення правових аспектів життєдіяльності молоді людини.

В навчальному закладі діє програма «Студентство – велика пора». Напрямок цієї програми є соціалізація та самореалізація студентської молоді Коледжу МНУ імені В.О.Сухомлинського. Програма «Студентство – велика пора» направлена на підвищення громадської активності студентської молоді, її самореалізацію та соціалізацію в українському суспільстві нового типу.

Серед основних напрямів виховної роботи у коледжі є і політичне виховання молоді, спрямоване як на формування політичної культури, так і на

становлення усвідомлених політичних поглядів. Серед таких форм роботи варто відзначити круглі столи на теми: «Україна – ЄС: проблеми взаємовідносин», «Україна – НАТО: перспективи і проблеми розвитку взаємовідносин», «Євроінтеграційні процеси в Україні», «Політична культура студентів України на сучасному етапі» тощо.

Крім того значна виховна робота проводиться у академічних групах кураторами груп в межах заданих напрямів. Викладачами коледжу проводяться кураторські години, лекції, круглі столи на теми: «Права та обов'язки студентів», «Місце і роль студентства у сучасній Україні», «Студент сьогодні – майбутнє України», «Студентське самоврядування – школа майбутнього керівника», «Роль студентства у суспільно-політичному житті України», «Студентське самоврядування як взірець гуманізації управління у вищій школі». Відбуваються вечори, конкурси, конференції, фестивалі тощо.

З огляду на вищезазначене в навчальному закладі діє програма «Впровадження сучасних педагогічних технологій у навчально-виховний процес для формування інноваційної особистості студента», над якою протягом 2009-2012 навчальних років працює педагогічний колектив Коледжу Миколаївського національного університету імені В.О.Сухомлинського, в навчальному закладі розроблено цілий ряд заходів, спрямованих на формування політичної свідомості студентства та виховання гідних громадян нашої країни в умовах трансформації українського суспільства.

Під час навчання відбувається соціалізація студента як особистості. Демографічні та інтелектуальні характеристики студентської молоді роблять цю соціокультурну спільноту однією з найбільш ресурсномістких суспільних груп бо вік і освіта є найважливішими соціальними ресурсами. Динамічність і відносно високий рівень організованості студентів робить привабливою цю групу для різного роду впливу [155].

В Коледжі МНУ імені В.О. Сухомлинського останнім часом велика робота розгорнута щодо створення нової системи вивчення гуманітарних дисциплін, зокрема, таких предметів, як соціологія, політологія, історія України. На сьогодні відбувається переоцінка і переосмислення суспільних ідеалів, шляхів участі у громадсько-політичному житті студентів та розвитку студентського самоврядування.

Саме в цьому напрямку велику допомогу адміністрації закладу надає студентське самоврядування коледжу та університету, які активно працюють над формування активної громадянської позиції та самосвідомості молодого покоління. Участь молоді в управлінні суспільними справами проявлялася в діях студентського самоврядування.

Виділення молоді в складі громадянського суспільства обумовлено специфікою її положення в нових соціальних умовах, а також особливою соціальною роллю молоді, що проявляється у власній системі норм поведіння, яка відрізняється від такої в рамках суспільства в цілому.

Найбільш проблемним в сучасному українському суспільстві у сфері зайнятості та самовизначення є молодий вік. У цей час молода людина не має ні знань, ні досвіду, вона тільки здобуває їх. Звичайно, мова не йде про тих молодих, у яких є особливі таланти, наприклад, співаки, артисти, спортсмени й т.д. Мається на увазі середня маса студентської молоді.

У цей час молодь виходить з-під батьківської опіки й у більшості випадків існує на власні заробітки або державні допомоги. Молода людина направляє всю свою увагу та енергію на заробіток грошей та «випадає» із соціуму та громадського життя.

Таким чином, результатом політико-правового виховання студента Коледжу МНУ імені В.О.Сухомлинського є: вироблення і трансформація власної системи поглядів на життя та ціннісні орієнтації, формування життєвого ідеалу; засвоєння культури людських взаємин і соціально-професійних функцій; формування індивідуального стилю навчально-

професійної діяльності та власної моделі моральної поведінки; опанування професійною діяльністю та формами ділового спілкування.

Важливим чинником залучення молоді до участі в суспільних процесах є функціонування громадських молодіжних організацій. Відомо, що внутрішня готовність до політичної активності реалізується лише тоді, коли людину організують, залучають до певних дій. Тому без спеціальної організаторської роботи підвищити активність молоді дуже важко, навіть неможливо.

Провідним завданням у процесі політичного виховання в Україні є формування політичного світогляду. В Державній національній програмі «Освіта (Україна XXI століття)» зокрема йдеться так: «Національне виховання в Українській державі має бути спрямоване на формування в молоді та дітей світоглядної свідомості, ідей, поглядів, переконань, ідеалів, традицій, звичаїв, інших соціально-значущих надбань вітчизняної і світової духовної культури». Важливо під час навчання у вищих навчальних закладах надавати світоглядну спрямованість всьому навчально-виховному процесу [197].

Політична участь як результат багатьох соціальних процесів, визначає не лише ступінь політичної освіченості особи, але і ефективність засобів, які були задіяні у політичній освіті, зокрема при вивченні громадянсько-політичних освітніх дисциплін, участі у науково-практичних заходах тощо.

Головним завданням політико-правового виховання молоді під час навчання у навчальних закладах повино стати формування політичної позиції, вміння її аргументувати і відстоювати. В такому випадку молода людина, отримавши значний багаж політичної інформації, знань, умінь і навичок, здатна вже не бути об'єктом політичних процесів, а стає їх повноправним суб'єктом, здійснює певний політико-освітній вплив на інших громадян, може сприяти і впливати на суспільні явища і події.

Ціннісний світ покоління, що вступає в життя, з одного боку, визначається історичною спадковістю ідеалів, інтересів та життєвих установок, а з іншого боку, характеризується протиборством та навіть хаосом конкуруючих цінностей. Це особливо актуально по відношенню до сучасної молоді, що проводить становлення в кризових умовах. Таким чином, цінності, як основа формування особистості, залежать від економічних, історичних, політичних процесів, від мікро- та макросередовища релігійних поглядів, освіти, доступу до засобів культури. Першочергове значення надається освіті як основному і першому, після сім'ї, засобу соціалізації. Саме у процесі освіти відбувається формування політичних цінностей [196].

Становище молоді в сучасному суспільстві досить суперечливе. З одного боку, це сама мобільна частина суспільства, серед якої найбільш швидкими темпами відбувається підйом професійного рівня та службової кар'єри. З іншого боку, труднощі перехідного періоду особливо боляче вдарили по положенню молоді: лише невелика її частина зуміла знайти своє місце в ринковій системі, основній же масі поки не вдається адаптуватися до ситуації, що змінилася. І у цій частині спостерігаються пониження соціального статусу, зростання безробіття, звужуються можливості доступу до освіти і культурних цінностей, зростає злочинність. Посилення політичної активності молоді здатне, якщо й не зняти ці проблеми, то розширити можливості їх вирішення [196].

В умовах політичної нестабільності соціально-економічної та політичної системи в молодіжному середовищі проявляється «синдром абсентеїзму» – свідоме ухилення молоді від участі в політичному житті країни, що свідчить про кризу легітимності політичної системи, її норм і цінностей. Це явище – частина загальної кризи масової свідомості, відчуженості населення від влади, недовіри його владним структурам.

Потрібно відзначити, що проблема політико-правового виховання є особливо актуальною в період політичної нестабільності та економічної кризи. Молодь, в даний час відчуває труднощі: в доступності якісної освіти; у працевлаштуванні; в самореалізації; в складності у відкритті власного бізнесу тощо.

Інтенсивність участі молодих людей в політичних процесах стійко нижче аналогічних показників у представників інших вікових груп, що є характерною особливістю сучасного етапу політичного розвитку українського суспільства.

На активність молоді в сучасному політичному процесі впливають наступні фактори: перехідний стан українського суспільства, недовіра до держави і основним структурам влади з боку молодих людей, низький рівень представництва молоді в структурах законодавчої, виконавчої та судової влади, відсутність системи моніторингу соціальної та політичної поведінки молоді.

Невисока соціальна та політична активність молоді фіксується не частіше, ніж серед населення в цілому, але в той же час, молодь декларує вищу протестну активність, ніж серед дорослих громадян. Рівень реальної участі в будь-яких заходах соціально-політичного спрямування сприймається молодим поколінням як втрата часу. Більш того, сучасні виборчі кампанії надають можливість акцентувати увагу на проблемі молодіжного абсентеїзму як протестної форми політичної участі молоді.

Зокрема, що стосується політичних протестів, то, політична активність стає більш системною, молодь демонструє готовність до участі в партійних структурах, розглядаючи партійну і громадську діяльність як один з варіантів реалізації швидкої стратегії кар'єрного зростання.

Таким чином, молодь як динамічна соціально-демографічна група, виконує в суспільстві важливу функцію зміни поколінь, бере безпосередню участь у трансформації всіх сфер суспільно-політичного, культурного життя.

З іншого боку, характер і зміст діяльності молоді в суспільстві як суб'єкта соціального розвитку безпосередньо залежить від об'єктивних умов соціального середовища.

Національна молодіжна політика повинна задовольнити потреби і прагнення молодих людей. Для забезпечення цього вона повинна створюватися за участю молоді, а не просто для молоді. Молодіжна політика повинна використовувати творчі сили молоді - наділіть молоду особистість відповідальністю і вона доведе, що завдання їй під силу.

Політико-правове виховання як процес цілеспрямованого впливу на політичну участь молоді повинно стати широким поняттям: формальним (школи, вищі навчальні заклади), неформальним (сім'я, вільний час, друзі) та активна діяльність молодіжних рухів. Саме в таких організаціях виховання демократичних цінностей, ідеалів відбувається з більшим результатом.

Висновки до розділу 3

В рамках розділу були розглянуті особливості політичної участі української молоді на сучасному етапі розвитку України. Проаналізувавши фактори впливу на політичну активність молоді (до яких автор відніс недостатній соціально-політичний досвід, віковий та середовищно-суспільний чинники тощо), стало очевидним, що соціально-економічний фактор відіграє значну роль в даному процесі.

Аналіз політичної участі сучасної молоді виявив неприйнятність політичного досвіду старших поколінь, відсутність цілеспрямованого політико-правового виховання.

Трансформація політичної участі молоді в контексті зміни форм політичної поведінки відбувається у зміні настанов, цілей, що в свою чергу

обумовлюється нерациональним політичним вибором та нестабільністю політичних уподобань. Особливістю політичної поведінки молоді є пошук можливостей впливу на політику.

Слабка готовність до спільних політичних дій, неартикульованість інтересів і неадекватна презентативність суспільству, а також відсутність політичних сил, орієнтованих на використання мобілізаційного потенціалу молоді, викликають квотування політичної участі молоді, а також недостатню політичну компетентність молоді. Політичний молодіжний рух в Україні є більшою мірою імітацією, ніж реальною політичною силою.

Автор зазначає, що процес політико-правового виховання сучасної молоді повинен відбуватися в рамках політичної освіти. Було прослідковано основні тенденції сучасного освітнього потенціалу в галузі політичних наук та співвіднесено теоретичне навчання молоді з можливістю їх практичного застосування отриманих знань і навичок.

Враховуючи власний викладацький досвід та різноманітні дослідження, автор стверджує, що головним інструментом формування громадянськості повинна бути вища школа, де проходить основна частина цілеспрямованого політичного виховання. Не останню роль в цьому процесі відіграють і засоби масової інформації, вплив яких постійно зростає.

Трансформація політичної участі української молоді обумовлена як соціально-політичними процесами в державі, так і змінами умов політичної соціалізації, трансформацією ціннісних орієнтацій та політичної культури, трансформацією соціального статусу молоді в суспільстві, можливістю захисту її прав та інтересів. Особливість політичної участі сучасної української молоді потрібно характеризувати з позиції кризи суспільно-політичної системи.

На жаль, сьогодні ситуація складатиметься таким чином, що орієнтація на оволодіння та використання механізмів влади, дефіцит громадянських

асоціацій ускладнюють доступ молоді до політичних ресурсів, роблять її політичну участь випадковою.

РОЗДІЛ 4. ОСОБЛИВОСТІ ПОЛІТИЧНОЇ УЧАСТІ ГРОМАДЯН У ВИБОРЧИХ КАМПАНІЯХ

4.1. Політична участь громадян в умовах політичної нестабільності: основні форми та чинники впливу.

Політичні процеси, які сьогодні відбуваються в Україні, є нічим іншим як демократичним становленням. Ситуація в Україні нічим не відрізняється від ситуації в інших демократичних країнах, що розвиваються. Основа громадянського суспільства – людина, громадянин, який повинен вміти використовувати політичні, соціально-економічні та культурні права і свободи.

Складна ситуація, в якій опинились громадяни України, визначена тим, що в суспільстві панує соціально-економічна, політична нестабільність та проблема самовизначення, що відбувається в умовах кризи соціокультурної, національної ідентичності.

Процес політичної участі громадян досить складний і неоднозначний, безболісно він проходить в умовах стабільного суспільства з упорядкованою соціальною структурою, потужними соціальними, економічними інститутами, із системою базових цінностей. Українське суспільство в умовах політичної нестабільності знаходиться в пошуку нових форм захисту своїх прав та свобод.

Сучасні політичні процеси значною мірою зумовлюються політичною поведінкою та участю її суб'єктів, активністю такої поведінки. Стабільна, конструктивна політична участь громадян, як правило, спостерігається у стабільних суспільствах. Однак стабільна електоральна поведінка не означає, що вона є автоматично активною: громадяни ходять на вибори, беруть участь у референдумах – і не більше. Їм бракує потреби брати активну участь у

діяльності громадських об'єднань, рухів, політичних партій тощо, оскільки в їх житті є багато інших політичних нагальних проблем.

У нестабільних суспільствах, де відбуваються соціально-економічні, трансформації, досить поширеними є крайні виміри політичної участі: висока політична активність громадян або абсолютна апатія до існуючих соціально-політичних процесів.

Перше спостерігається напередодні або на початку радикальних політичних змін, коли громадяни покладають на очікувані перетворення великі сподівання. Інше, навпаки, пов'язане з тим, що люди втрачають віру в дієвість, ефективність тих чи інших перетворень, коли їхні очікування не виправдовуються. У таких випадках, як правило, різко знижується інтерес до політики і, як наслідок, падає електоральна активність. Політична поведінка, як різновид соціальної поведінки людей, груп, спільнот, може швидко видозмінюватися залежно від того, як змінюються їхні цінності, інтереси, вік, сфера діяльності, соціальні відносини і навіть соціальна система самого суспільства.

Слід зазначити, що аналіз сучасних підходів до проблеми політичної та електоральної поведінки у політичній соціології доводить встановлення своєрідного консенсусу між ідеями Мічиганської школи і теорією раціонального вибору [107, с. 407].

Представники психологічної школи вважають, що домінуючими у політичній участі й діяльності є мотиви та установки людини. Дослідниками цієї школи висунуті припущення відносно зв'язків між установками такою поведінкою людини:

1. Установки, які базуються на особистому досвіді, більш важливі, ніж ті, які формуються на основі зовнішнього, побічного досвіду.
2. Чіткіші установки призводять до більшого впливу на поведінку, ніж нечітко виражені.

3. Чим більш засвоєною є установка, тим більшим є її вплив на поведінку.

4. Фактори, пов'язані з типами особи і специфічними обставинами, модифікують вплив установок на поведінку [263].

Ф. Ільясов за критерієм активності політичної поведінки населення виділяє чотири стани суспільства:

- 1) активний (частка пасивних менше за частку низькоактивних);
- 2) маргінальний стан (частка пасивних і низькоактивних однакова);
- 3) апатичний стан суспільства (частка пасивних більше, ніж низькоактивних);
- 4) трансний стан (частка низькоактивних наближається до 100%, а частка пасивних наближається до нуля) [101, с. 37].

Нові соціально-політичні тренди й сучасні виклики глобалізації вимагають кардинальної модернізації українського суспільства. Відповідно, змін мають зазнати й підходи до вивчення його інститутів та процесів, що в ньому відбуваються [21, с.93].

Дані соціологічних досліджень Інституту соціології НАН України та УЦЕПД засвідчують наявність суперечностей між усвідомленням громадян України щодо бажаності активної участі у справах держави і суспільства та їх фактичною участю у громадських справах. Так, на запитання «Чи повинні прості громадяни мати реальний вплив на прийняття державних рішень?», було отримано відповіді. Тобто 78,2 % громадян однозначно схвально ставляться до необхідності впливу на прийняття державних рішень. Різниця полягає лише у якісних характеристиках такої участі. По-суті тут простежується прихильність респондентів до певної концептуальної моделі демократії – елітарної чи партиципаторної (демократії участі). Однак реалії сьогодення свідчать, що громадяни в своїй основній масі відсторонені від участі у державних справах. За даними соціологічного опитування УЦЕПД,

що проводилося в лютому - травні 2009 року, 72,4 % респондентів відповіли, що зовсім не впливають на центральну владу, і 62,8 % – на владу місцеву [234].

Матеріали соціологічних досліджень засвідчують надзвичайно низький рівень участі громадян у громадському житті. Так, на запитання «Чи можете ви сказати, що залучені до активної громадянської діяльності?», фахівці Центру ім. О. Разумкова отримали такі відповіді: «так» – 11,6 %; «ні» – 76,2 %; «важко відповісти» – 12,2 % [234].

За даними Інституту соціології НАН України, 1994 року 82 % громадян України не були членами жодної громадської, політичної організації чи руху, 2007 року – 87 %. Отже формальна участь у суспільно-політичному житті залишається вкрай обмеженою і навіть знижується [64, с. 18].

Автор погоджується з думкою Ю. Пивоварова, що після президентських виборів 2004 року висловлюється думка про існування в українському суспільстві розколу між окремими регіонами, який нібито має тенденцію до поглиблення. Особливо цим «грішать» деякі журналісти й політики, схильні драматизувати ситуацію. Така оцінка міжрегіональних відмінностей є швидше емоційною, ніж науково обгрунтованою. Вчені значно обережніше ставляться до визначення відмінностей, які склалися історично й характеризують «ментальну матрицю» жителів окремих регіонів [186, с. 85].

Так, за спостереженнями О. Вишняка, політико-електоральна поведінка громадян визначається наявністю міжрегіональної диференціації, яка за десятиліття між виборами не тільки не зменшилася, а й дещо зросла. Досить усталеним залишається і склад двох політичних типів регіонів України за результатами президентських виборів 1994 і 2004 років. З 12 областей та інших територіально-адміністративних одиниць України, де в першому турі виборів 1994 року переміг Л. Кучма, 2004 року в 10-ти переміг В. Янукович і тільки в двох (Чернігівська і Сумська області) – В. Ющенко, а з 15-ти територіально-адміністративних одиниць, де переміг Л. Кравчук, в 14-ти

переміг В. Ющенко і лише в одній (Миколаївській області) – В. Янукович. З 14-ти територіально-адміністративних одиниць, де 1994 року в другому турі переміг Л. Кучма, в 10-ти переміг В. Янукович і лише в чотирьох (Чернігівська, Кіровоградська, Полтавська, Сумська області) – В. Ющенко. З 13-ти територіально-адміністративних одиниць, де 1994 року переміг Л. Кравчук, у всіх переміг В. Ющенко [50, с. 332 -333].

За слушним зауваженням вченого, лінія розмежування двох типів регіонів (не можна говорити про розкол) проходить не між Сходом і Заходом України (адже Чернігівщина і Сумщина не є ніяким Заходом, а Одещина і Миколаївщина ніколи не були географічним Сходом), не між Правобережною та Лівобережною Україною (адже Ізмаїл та Очаків не є Лівобережжям, а Полтава і Шостка – Правобережжям), гіпотетично розмежування існує між автохтонними українськими землями, де українці та їхні нащадки живуть понад тисячу років і новими землями, колонізованими переважно українцями у складі російської та радянської імперій упродовж останніх 300 років” [50, с. 331 - 342.].

Фактором, який суттєво впливає на політичну участь, є політична ефективність. Під нею розуміють наявність відчуття у пересічної юдини можливості впливати на політичний процес. Як зауважувала Н.Паніна, чим вищий рівень політичної ефективності в масовій свідомості пересічних громадян, тим якісніша демократія [179, с. 41].

Зокрема, в Україні ефективність звернення людей до правоохоронних органів у випадку обмеження їх прав та інтересів і досі залишається на дуже низькому рівні, оскільки ці установи часто не виконують покладених на них обов’язків.

Однак, виникає питання – як можна заохотити громадян до активної участі, особливо, якщо таких традицій не було, або якщо вони втрачені. Л. Зідентоп вважає, що передача значних владних повноважень на місцевий та регіональний рівень збільшує можливість держави виховувати в населення

громадський дух. Л.Зідентоп вірить, що громадян можна виховувати, формувати в них навички громадськості, необхідні для участі в управлінні [95, с.75].

Протестні дії є проявом негативного ставлення до дій влади та запропонованого соціально-політичного курсу. До них належать демонстрації, мітинги, страйки, бунти, бойкоти, електоральний абсентеїзм, голосування «проти всіх». Найпоширенішою теорією, що пояснює формування протестного потенціалу, є теорія відносної депривації. Представники цієї теорії виходять із того, що в основі формування протестного потенціалу лежить депривація, тобто «суб'єктивне почуття невдоволення стосовно свого сьогодення» [252].

Соціальний протест – один з найпоширеніших способів вираження політичної незгоди з боку населення та дієва форма політичної участі в умовах соціально-економічної нестабільності. На існування протестного потенціалу та умови його реалізації мають вплив багато різномірних факторів. На сьогоднішній день в Україні склалася ситуація, у якій воєдино переплелися кілька факторів, що сприяють появі протестних настроїв в українському суспільстві. Для подолань наслідків економічної кризи Україна змушена брати кредити у міжнародних фінансових організацій, зокрема МВФ, виконуючи запропоновані умови в сфері реформування бюджетної сфери, соціального забезпечення та тарифікації. Виконання цих зобов'язань збіглося зі зміною влади всередині України – сформувалася централізована пропрезидентська вертикаль влади, яка задекларувала проведення масштабних реформ, включаючи ключові реформи трудового, пенсійного, податкового законодавств, тарифів на послуги для населення, з урахуванням уже згаданих вимог МВФ. Населення України очікувано болісно сприймає реформи, пов'язані з урізанням або обмеженням соціальних гарантій, зокрема, збільшення пенсійного віку, прийняття Податкового кодексу і т.д. В силу цих причин змінюється й політична участь громадян – маючи досвід

подій Помаранчевої революції 2004 року, восени 2010 року досить на високому рівні був організований так званий «Податковий майдан», з метою домогтися скасування прийнятого раніше Податкового кодексу, а також протестна акція представників пільгових категорій громадян (воїни - інтернаціоналісти, ліквідаторі аварії на ЧАЕС, тощо) проти ряду законопроектів. Затяжна економічна криза 2008 - 2010 років, ускладнена політичною нестабільністю всередині країни, загострили проблему розшарування суспільства України, причому не тільки в матеріальному, а й у духовному сенсі. Меншість, яка володіє фінансовими ресурсами і важелями управління державою, існує у своєму ізольованому світі й поступово втрачає зв'язок з населенням, внаслідок чого стали усе рідше враховувати інтереси більшості. Політичні партії, обслуговуючи здебільшого власні інтереси, згадують про потреби громадян переважно перед виборами, розраховуючи добути з цього ситуативні електоральні вигоди. Така ситуація викликає в людей відчуття, що представницькі органи нехтують довірою громадян, які за них голосували, не виконують своїх функцій, порушують права свого електорату [174].

Однією з основних складових політичної участі в подібних умовах є протестні дії, як активна стадія соціально - політичного конфлікту. Політичні або соціальні протести можуть носити різну форму – від «м'яких», таких, як підписання петицій і голосування «Проти всіх» під час виборів, до «жорстких», що найчастіше передбачають прояв насильства та виходять за межі існуючого законодавства [252].

Під акціями протесту мається на увазі активні, масові акції, що перебувають при цьому в законодавчих рамках, тобто мітинги, страйки, пікетування і т.ін., що мають на меті відстоювання населенням своїх прав, або скасування тих чи інших політичних рішень. Найпоширенішою теорією, що пояснює формування протестного потенціалу, є теорія відносної депривації. Представники цієї теорії виходять із того, що в основі формування

протестного потенціалу лежить депривація, тобто «суб'єктивне почуття невдоволення стосовно свого сьогодення» [252].

Автор зазначає, що процес політичної соціалізації обумовлюється різноманітними потребами, неможливість задовольняти які негативно позначається на психічному стані, викликає відчуття позбавлення, безвиході, тобто стану «психічної депривації»

Депривація в суспільно-політичному процесі – це явище, яке виникає при таких обставинах, коли громадянин обмежений або позбавлений можливостей задоволення провідних потреб. Депривація викликає стан репресивності та переживання з причини неможливості задовольнити свої потреби.

У силу розвитку інформаційного поля й засобів масової інформації, кожний громадянин України має можливість порівнювати свій статок не тільки із представниками свого соціального класу (колегами по роботі, сусідами, родичами), але й з і статком провідних бізнесменів і політиків. Величезна різниця в об'єктах порівняння, у свою чергу додатково сприяє виникненню невдоволення, і як наслідок – протестного настрою. У всіх демократичних країнах інститут соціального протесту є невід'ємним інструментом у керуванні державою з боку народних мас.

Як зазначає дослідник А.Л. Фомічов, основними причинами незадоволеності є те, що суб'єкт не має можливості володіти яким-небудь об'єктом, прагне до його володіння, при цьому порівнює себе з іншими суб'єктами, що володіють цим об'єктом і розглядає можливість володіння їм як цілком реальну. Таким чином, для виникнення депривації важливим є не стільки сам факт «неволодіння» чим-небудь, скільки бажання мати об'єкт, а також надія на можливість зміни становища за допомогою зміни соціального й політичного порядку. При цьому велику роль відіграє те, що депривація виникає в певному соціальному середовищі: оцінюючи своє становище й формуючи свої запити, індивід порівнює себе з навколишніми [252].

Особливо, його важливість проявляється в нестабільних суспільствах з нерозвиненими демократичними вимірами, недостатнім досвідом лобювання інтересів соціальних груп. Коли ступінь задоволення правлячою елітою залежить не від існуючого законодавчого поля або моральних якостей представників влади, а від здатності соціуму впливати на прийняття рішень у державі. В умовах транзитного суспільства, відсутності досвіду лобювання інтересів соціумом, неупорядкованого правового поля в сфері контролю чиновників, недосконалості судової системи, корупції – основними умовами для ефективної реалізації такого інструмента керування правлячою елітою, як соціальний протест, є єдина владна вертикаль і відсутність протистояння серед гілок влади. Коли соціальний протест одночасно адресується єдиній правлячій еліті, а не окремим представникам тієї або іншої гілки влади. Іншими словами для ефективності соціального протесту на сучасному етапі розвитку української державності, повинен бути єдиний адресат даного протесту – правляча більшість, що представляють єдину політичну партію, або коаліцію, що одержали в результаті легітимних виборів більшість голосів населення й здатних сформувати законодавчу й виконавчу гілки влади. Інакше не досягається головна мета протестних акцій – усвідомлення урядом протиріччя ухвалених рішень і потреб соціуму, адже при інших умовах будь-які прояви протесту можна списати на спроби політичних конкурентів дискредитувати той чи інший інститут влади або їх представників [252].

У результаті чого протестний інструмент використовується представниками політичної еліти для боротьби між собою, а не для лобювання інтересів соціальних груп української нації.

Подібну ситуацію можливо було спостерігати в Україні з 2005 по 2010 рік, коли, у результаті політичної реформи, відбувся дисбаланс між повноваженнями гілок виконавчої і законодавчої влади України. Розподіл влади був наступним Президент України Віктор Ющенко – представник однієї політичної сили (НСНУ), прем'єр - міністр України Юлія Тимошенко–

іншої (БЮТ), найчисленніша фракція в парламенті – третьої (Партія регіонів). За цей період досить часто зустрічалися парадоксальні ситуації, коли в мітингу протесту брали участь пропрезидентські сили (по факту провладні), або акції проходили під управлінням партії, представником якої був діючий прем'єр-міністр. Необхідно також зауважити, що політичний протест під керівництвом, якої-небудь партії є в Україні переважною формою організації протесту. На відміну від країн Західної Європи, де рівень розвитку громадянського суспільства й соціального капіталу дозволяють соціальним групам проявляти протестну активність і вступати в діалог із владою без посередництва й координації з боку політичних організацій. У результаті приходу до влади Президента України В.Ф. Януковича, скасування конституційної реформи, а також виборів у місцеві ради 2010 року, в яких у більшості областей і міст до влади прийшли представники пропрезидентської Партії регіонів, в Україні сформувалася жорстка вертикаль виконавчої влади від Президента до влади на місцях [252].

Здійснювані в Україні соціально-економічні реформи відбуваються в ситуації, яка характеризується ігноруванням соціальних проблем, специфіки та динаміки соціального самопочуття своїх громадян. На сьогоднішній день є очевидним, що ефективність намічених економічних перетворень, пов'язаних у тому числі і з інноваційною активністю людей, в значній мірі залежить від якісних змін суспільної свідомості та психоемоційного стану різних верств і груп населення. Залученість громадян до політичної участі, політико-правове виховання молоді багато в чому впливають на якість політичної активності.

Можна відзначити, що після Президентських виборів 2010 року протестні явища стали носити більш соціальний, економічний, культурний характер – «Податковий майдан», акція працівників педагогічних установ та інші, їхній результат можна спостерігати на прикладі затягування із прийняттям Трудового кодексу й більш обережним і зваженим підходом до

прийняття Пенсійного кодексу, які містять у собі достатньо непопулярні міри. Уряд, побоюючись нових протестних проявів, і подальшого падіння рейтингу за рік до парламентських виборів зтягує також з підвищенням тарифів на газ для населення, що є однією з основних вимог МВФ [252].

У квітні 2013 року в Макіївці більше двох тисяч городян ледь не влаштували погром владі і металургійним босам, які намагалися на громадських слуханнях переконати земляків у «необхідності і доцільності» запустити в місті екологічно небезпечне і застаріле доменне виробництво чавуну на шламових відходах. Бунт обурених людей місцева опозиція навіть назвала «початком регіональної соціальної революції», про реальність якої в Донбасі заговорили ще під час масових протестів чорнобильців у листопаді 2011 року проти утиску урядом їхніх пілг. Але тоді навіть розгром правоохоронцями в Донецьку наметового табору ліквідаторів аварії на ЧАЕС суспільство не сколихнув. Хоча згідно із соціологічними опитуваннями акції чорнобильців підтримувала переважна кількість населення, вже пізнав усі принади податкової та пенсійної реформ [85].

Якщо брати за основу матеріальні, економічні фактори виникнення протестних настроїв, то в сучасній ситуації існує безліч підстав для протесту в українському суспільстві, більшість представників якого постійно перебувають у стані абсолютної, або відносної депривації. Це у свою чергу є одним з основних факторів, які стимулюють протестні настрої в суспільстві, що підтверджується соціологічними дослідженнями.

Згідно з дослідженням проведеним соціологічною службою Центру Разумкова з 1 по 5 квітня 2011 року, лише 26% опитаних не готові взяти участь у законних акціях протесту ні за яких підстав. А перші чотири за популярністю причини названі респондентами, за умовами яких вони б прийняли участь в санкціонованій акції протесту носять економічний характер. Так, наприклад 42,5% готові протестувати при підвищенні цін на товари першої необхідності, 34,2% – в результаті не виплати зарплат, а 29,2 %

– при низькому рівні заробітної плати. Даний факт лише підтверджує відповідність українських тенденцій протестної мотивації деприваційній теорії. Середня заробітна плата в Україні в січні 2013 року склала 3 тис. грн. Про це повідомляє Державна служба статистики (Держстат). Таким чином, середня зарплата в січні 2013 року, порівняно із груднем 2012 року, знизилася на 11,2%. Кількість найманих працівників у січні 2013 року, у порівнянні із груднем 2012 року, зменшилася на 1,6% і склала 10 млн 195,1 тис. чоловік. Як повідомлялося, заборгованість з виплати зарплати в січні **виросла на 12,5% - до 1 млрд 5 млн 149 тис. грн.** На 1 січня ц.р. заборгованість становила 893 млн 720 тис. грн. При цьому заборгованість економічно активних підприємств сягнула 525 млн 139 тис. грн, підприємств-банкрутів – 415 млн 416 тис. грн, економічно неактивних підприємств – 64 млн 549 тис. грн. Найбільша заборгованість – у Донецькій (208 млн 964 тис. грн) і Харківській (115 млн 145 тис. грн) областях, найменша – у Чернівецькій (121 тис. грн) та Рівненській (1 млн 380 тис. грн) областях [225].

В 2012-2013 роках протестні настрої значно підвищили свій градус. Так, останнім часом в суспільстві наростають протестні настрої у зв'язку з економічною і соціальною ситуацією, політичними подіями, а також діями влади. Інформаційне агентство РБК-Україна провело опитування щодо бажання і намірів громадян брати участь в масових акціях протесту. Згідно з опитуванням, в якому взяли участь 9948 осіб, абсолютна більшість – 28% респондентів (2710 осіб) готові захищати свої інтереси зі зброєю в руках. Повинен насторожити і той факт, що 5% респондентів висловили готовність взяти участь у вуличних бійках. У той же час 20% опитаних готові брати участь у мітингах і демонстраціях, 11% – у страйках. Свою готовність брати участь у підписних компаніях і віртуальних акціях висловили 11% і 6% відповідно. Тих, хто категорично не підтримує акції протесту виявилось 11%. Людей, які не мають наміру брати участь в акціях протесту і захищають свої інтереси «по іншому» виявилось лише 6%, ще 3% не мають наміру виходити

протестувати «з інших причин». 3% респондентів вагалися з відповіддю [176].

Протестні настрої українського населення проти суддів і співробітників правоохоронних органів поступово будуть наростати, тому що зараз суспільство сприймає правоохоронну і судову систему як захисників нинішньої влади від самих українців. Таку думку висловила Ірина Бекешкіна, голова правління фонду «Демократичні ініціативи». За її словами, зараз українці не довіряють судовій гілці влади. Населення взагалі не довіряє правоохоронним органам, зазначила вона. Ірина Бекешкіна сказала, що значна частина населення вважає, що «суд Лінча» є єдиним способом відновлення справедливості, і у громадян є велика кількість прикладів цьому. Вона нагадала, що «справа Макар» вибухнула саме тоді, коли винні були відпущені на свободу. Бекешкіна зазначила, що щодня люди читають про подібне в інтернеті, а це дуже швидко поширюється. Крім того, іноді побачити таке можна і по телебаченню: що в Україні закон - не для всіх. Тому в суспільстві стала поширеною позиція, що закон потрібно брати «в свої руки» [34].

Не менш актуальним є питання щодо способів реагування органів державної влади на протестні події. В українському суспільстві більшість протестів мають мирний, конвенційний характер. Водночас, моніторингові дослідження, які здійснюють правозахисні громадські організації, свідчать про таку небезпечну тенденцію останніх років, як збільшення випадків застосування тиску та сили представниками правоохоронних органів щодо учасників та організаторів масових зібрань. У цьому контексті, варто звернути увагу на те, що громадяни переважно негативно оцінюють діяльність правоохоронних органів в Україні. Так, діяльність міліції позитивно оцінюють 26 % респондентів, негативно – 64 %; діяльність прокуратури позитивно – 23 %, негативно – 64 %; діяльність судів – позитивно 20 %, негативно – 69 % [177].

У виявленні мотиваційної основи протестних настроїв в українському суспільстві останніми роками виразною є наступна тенденція: більшість (60 %) протестних акцій пов'язана із соціально-економічними питаннями, меншою мірою – з ідеологічними й політичними (25 %), а також з питаннями захисту прав людини (17 %) [\[202, с. 12\]](#).

Отже, причини протестних акцій обумовлені передусім тими питаннями, які найбільше турбують українських громадян. Найбільше їх непокоять питання безробіття, економічного розвитку, корупції і свавілля влади, рівня цін, міцності національної валюти, соціальних стандартів, охорони здоров'я та екології, політичної стабільності [\[164\]](#).

Готовність брати участь у законних акціях протесту (мітингах, демонстраціях, пікетуваннях) громадяни висловлюють в разі невиплат зарплат, через їх низький рівень, масового скорочення робочих місць, проявів беззаконня і свавілля органів влади, порушення законних прав громадян [\[247\]](#).

Втім, усвідомлені загрози не обов'язково спонукають громадян до протестних дій: готовність брати участь в масових виступах (мітингах, демонстраціях) проти падіння рівня життя висловили 28,3 % опитаних громадян, тоді як 50,1 % схилились до того, щоб не брати в них участі, 21,4 % вагалися із відповіддю [\[248, с. 500-501\]](#).

Отже самого лише протестного потенціалу, який в українському суспільстві присутній, замало. На вірогідність та ступінь його перетворення в політичну активність впливають ще багато факторів серед яких треба перш за все відзначити існуючі владно-громадянські відносини, їх рівень, якість, а також вплив на реалізацію протестного потенціалу інститутів і досягнення ними європейських стандартів управління державою [\[252\]](#).

Таким чином, для здійснення протестної акції, наявність однієї лише готовності протестувати та системних проблем в суспільстві недостатньо. Для системного, результативного та конструктивного протесту необхідно

різке погіршення ситуації в найкоротший строк. Організація ситуативної акції протесту може дати результат у короткочасній перспективі у вигляді відкладання прийняття законопроекту, або його мінімальної доробки, однак не несе в собі позитивних результатів на довгострокову перспективу і не буде мати вплив на зміну політичного інституту прийняття рішень.

У свою чергу успішний розвиток даного процесу демократизації є неможливим без активного тиску з боку населення. Другий шлях досягнення найбільш високого рівня взаємодії може бути здійсненим шляхом реалізації політичної волі й впровадженням даної моделі співіснування зверху - вниз. Мотивація цього процесу лежить не тільки й не стільки в наближенні до європейських стандартів демократії, але й у забезпеченні соціальної стабільності країни та убезпечення правлячих еліт від радикальних проявів суспільно-протестних рухів у тому числі терористичних і революційних. При найнижчих рівнях взаємодії влади й населення протест може виникати як реакція на спробу підпорядкування та маніпулювання, на так звану, «роботу з населенням». Адже в рамках цих рівнів населення розглядається не як суб'єкти вироблення політичних рішень, або, принаймні, внесення пропозицій, а як об'єкт, який необхідно примусити до сприйняття тих чи інших норм, що також викликає радикалізацію протестних настроїв. Тому рівень партиципації є взаємовигідним для всіх суб'єктів політичного процесу, як гарантія політичної соціальної стабільності та зменшення радикальних противників правлячої еліти [252].

При цьому оцінка сучасного протестного потенціалу українських громадян різна, однак очевидним є той факт, що на даному етапі розвитку він досить високий для проведення ситуативної акції, однак, в силу недостатньо розвиненого громадянського суспільств занадто слабкий, щоб бути ефективним важелем керування з боку народу. Також дещо сповільнює перехід від протестного потенціалу до протестної активності непевність

громадян у результативності подібної акції, що у свою чергу також є наслідком недостатнього демократичного досвіду громадян України.

У більшості країн стабільної демократії варіант «не підтримую жодного кандидата» не зустрічається у виборчих бюлетенях, оскільки передбачається, що в даному випадку громадянин просто не йде на вибори. Для України, в якій демократичні стандарти виборів та виборчого процесу достатньо часто порушуються, існування цього варіанту голосування є для громадянина шансом висловити власне невдоволення тим, як відбувається процес виборів, а для політиків воно набуває допоміжного значення у з'ясуванні суті суспільних настроїв. Достатньо поширеною є позиція, відповідно до якої голосування проти всіх є нічим іншим, як узаконеним способом формування у виборців громадянської апатії, своєрідного тиску на їх реальний вибір і реалізацію волі й спотворенням самої суті виборів. Російські дослідники М. Боднар та А. Джагарян відносять голосування проти всіх до елементів специфікатора виборчої системи, оскільки на рівні міжнародно-правової регламентації воно закріплене лише в ч. 1 ст. 4 Конвенції про стандарти демократичних виборів, виборчих прав і свобод у державах – учасниках СНД, підписаної в Кишиневі 7 жовтня 2002 року [12, с. 139].

Досвід електорального процесу в Україні засвідчив дієвість використання активних форм електорального протесту, спричинених кризою довіри до основних інститутів демократії та загостренням самої проблеми вибору, його справедливого характеру на президентських виборах 2004 року. Не заперечуючи впливу Майдану на процеси громадянського самоусвідомлення виборців України, прискорення формування української політичної нації, ми не схильні вважати, що помаранчева революція засвідчила зрілість громадянського суспільства в нашій країні. На нашу думку, в українському політичному просторі відбулися, з одного боку, ривки, швидкі, якісні еволюційні зміни в громадянському суспільстві, з іншого – ті процеси, які характеризували суть політичного оновлення в країнах ЦСЄ на

початковому етапі постсоціалістичних трансформацій, тобто завершилося структурування політичної еліти, чітко оформився її опозиційний сегмент. Саме цей момент є вихідним у ефективному здійсненні переходу до демократії, саме він сприяє політичній структуризації суспільства та стимулює громадян до використання інших, крім електоральної, моделей політичної участі, які реалізуються у міжвиборчий період [208, с.49].

Ще однією із форм залучення громадян до участі в прийнятті рішень є місцевий референдум. Референдуми є одним із способів реалізації народовладдя. Референдум на місцевому рівні, який проводиться після збору необхідної кількості підписів, є в найбільшій мірі придатним для вирішення питань місцевого самоуправління. По відношенню до питань місцевого рівня існує велика ймовірність того, що громадяни виявляться, по-перше, компетентними; по-друге, зацікавленими; по-третє, інформованими по конкретному питанню. Із названих форм залучення громадськості до процесу прийняття рішень в Україні найчастіше використовуються громадські слухання. Однак, часто громадські слухання проводяться формально, а тому вони малорезультативні [121, с.125].

Найважливішими агентами і, одночасно, посередниками, каналами політичної участі громадян, передусім у виборчих кампаніях, виступають політичні партії. Саме політичні партії формують електоральну модель політичної участі. Як відзначає В. Кафарський, участь у виборах є основоположною функцією політичних партій та передумовою реалізації впливу на формування політики та безпосередньо – реалізації зв'язку між народом і владою [115, с.245].

Існують різні моделі участі партій у виборах в представницькі органи: створення виборчого об'єднання у вигляді передвиборчого блоку (передвиборчий блок – це об'єднання двох або більше політичних партій, рухів та організацій), самостійна участь партій у виборах, проста участь та найбільш крайня форма такої участі – бойкот [176].

Через політичні партії громадяни під час виборчих кампаній можуть залучатися до таких форм політичної участі:

- 1) висування кандидатів;
- 2) збирання підписів на підтримку претендентів на виборні посади;
- 3) участь в підготовці та здійсненні спецпроектів;
- 4) робота у виборчих комісіях;
- 5) робота у виборчих штабах громадських приймалень;
- 6) участь у мітингах (вічах), походах, демонстраціях, пікетах, зборах;
- 7) розповсюдження виборчих листівок, плакатів, в яких розміщено матеріали передвиборної агітації;
- 8) участь в публічних дебатах, дискусіях, круглих столах, прес-конференціях стосовно передвиборних програм та політичної діяльності партій (блоків); робота в якості агітаторів, на яких покладається, зокрема, адресна і суцільна розсилка агітаційних матеріалів, телефонна агітація, реалізація програми «від дверей до дверей»;
- 9) виголошення публічних закликів голосувати за чи проти партій (блоків) – суб'єктів виборчого процесу або публічних оцінок діяльності цих партій (блоків) чи кандидатів у депутати;
- 10) участь у здійсненні спостереження за проведенням виборів та інші [146].

Тобто, незважаючи на те, що політичні партії не займають в Україні ще належного їм місця в громадянському суспільстві та в політичній системі, на даний час саме вони є головними посередниками політичної участі громадян у виборчих кампаніях. Політичні партії визначають електоральну поведінку, зумовлюють мобілізацію виборців або ж навпаки їх апатію. В даному напрямку перспективними є подальші розвідки із проблем ролі політичних партій як основних каналів забезпечення політичної участі громадян під час виборчих кампаній та інструментів, за допомогою яких здійснюється

контроль громадян за демократичністю політичної системи, передусім в ході виборів [146].

Необхідно зауважити, що останні електоральні цикли в Україні засвідчили, що політичні партії в нашій державі не користуються значною довірою серед громадян, щоб розглядатися ними як головний механізм їх політичної участі.

Як відзначає Н. Ю. Ротар основними причинами цього є, по-перше, максимальна професіоналізація партійної еліти, що робить нездоланною для рядових членів партії дистанцію між ними і партійними лідерами та перетворює партії на «напівдержавні агентства». По-друге, українські політичні партії здебільшого функціонують за електорально-професійним принципом, приділяючи більшу увагу організаційно-технічним аспектам виборчої кампанії, ніж агрегації та артикуляції інтересів громадян – членів партії. По-третє, відсутність значної кількості громадян, які є фіксованими членами політичних партій, створює умови для переорієнтації партійних лідерів з пропаганди ідеології партії на передбачення настроїв виборців у електоральних ситуаціях. По-четверте, незначний рівень інституціалізації партій породжує їх лабільність, низьку вкоріненість у суспільстві, нестабільність партійних преференцій та слабкість партійних ресурсів у політичному змаганні за владу. По-п'яте, досвід короткотермінової мобілізації початку 90-х років ХХ ст. сприяв створенню у громадян негативного стереотипного уявлення про те, що партії захищають виключно власні політичні інтереси [209, с. 583].

Криза ідеологій та масово-бюрократичних партій змусила партії розвинутих країн розбудовувати мобільні структури на платформі афілійованих громадських організацій, які забезпечують необхідний рівень підтримки різних цільових груп та представлення вузьких інтересів. Поняття масового членства замінилось на членство у спеціалізованих громадських організаціях залежних від партії. Однак, аналіз тенденцій партійного

будівництва в Україні показує, що українські політичні партії ставлять собі за ціль стати масовими і «всеохопними». Це призводить до того, що партії, як суспільний інститут, не виконують ключової функції представлення всього спектру інтересів суспільних груп. Бажання досягнути масштабного членства та найбільшої кількості осередків породжує дуже часто їх штучний характер, коли більшість записаних членів не знають про власну приналежність до партії. За даними Інституту соціології НАН України тільки 7% громадян є активними членами політичних партій [5].

Наступним важливим фактором, який перешкоджає розвитку політичних партій – рівень суспільної довіри. За даними центру Разумкова, українським партіям не довіряють 86% громадян (48,4% повністю, 37,6% частково). Такий рівень недовіри, є наслідком безвідповідальності політичних партій. В контексті регіональних виборів ускладнюються механізми політичної відповідальності, оскільки виборець може підтримувати політичну партію, але не підтримувати представників, і навпаки [5].

До речі, це саме продемонстрував громадянам й хід розвитку політичного процесу після Помаранчевої революції 2004 року, яка стала яскравим прикладом чергової мобілізації громадян в Україні.

Зростання ролі політичних партій як посередника політичної участі громадян у виборчих кампаніях можливе виключно через форматування партійної структури та виборчої системи. За таких обставин виборча система має бути пропорційною із вибором мерів міст та призначенням керівників адміністрацій голосуванням у відповідних радах.

До перспектив розбудови ефективної партійної системи слід віднести зростання політичної ролі партій та громадських організацій. Підсилення ролі політичної ролі громадських організацій може стимулювати появу нового типу політичних структур, які більшою мірою відповідають інтересам суспільних груп і володіють більшим рівнем політичної відповідальності.

Загалом, зростання ролі політичних партій та їх спроможності представляти суспільні інтереси пов'язане саме з трансформацією на всеукраїнському рівні, а не з регіональними змінами.

Як зазначає політолог Ю. Шведа, з моменту свого народження політичні партії становили частину так званого ринку участі (партисіпації), в рамках якого знаходить себе громадянська активність. Тільки там може наступити переоформлення його амбіцій та сподівань в реальні справи та рішення. Існування ринку громадянської участі, вільного від втручання держави, принципово робить можливим існування громадянського суспільства і одночасно гарантує його консолідацію. Цей демократичний ринок участі набирає змін і в напрямку політичних партій. Колись домінуючі структури активізації політичної участі громадян, опинилися в дуже не вигідній ситуації - втрачаючи над ним контроль. З однієї сторони, починаючи з 70-х років появилися на ринку партисіпації багато нових, незалежних організацій, що надають громадянинові нову якісну здатність участі в політиці, а також в процесі творення іншого суспільного консенсусу. З іншої сторони, факт збільшення нових організацій схилив об'єднання до свідомого і цілком суверенного вибору форм партисіпації, в яких він хоче приймати участь. Значне поширення пропозицій на ринку політичної участі означало між іншим те, що політична партія як інституція поволі почала втрачати монополію на мобілізацію політичної активності громадян. Чи насправді це означає, що стабільні, професійні партії виборчого типу втратили попереднє значення на ринку участі який змінюється? Ринок цей зазнав суттєвих змін, а політичні партії пристосувались до тих змін, а властиво до нових сподівань масового виборця. Традиційні угруповання продовжують здобувати значний процент голосів виборців, а партії нового типу мають клопоти з «втягненням» їх на відносно відкритий виборчий ринок, не говорячи вже про стабілізацію [265, с.131].

Правдоподібно існує ніби два ринки політичної участі і партійні лідери змушені формулювати відмінні стратегії в рамках кожного з них. Перший ринок – ринок виборчого активізму, який забезпечує громадянину мінімальний рівень участі, а продуктом політичної конфронтації стають групи, які керують державою. Партії стають тут без сумніву, домінуючим політичним актором. Чергові генерації особливо довіряють “старим”, зінституціоналізованим угрупованням, громадянин, через участь у виборах, прагне насамперед підтвердити свою прихильність до ідеалу ліберальної демократії, яка утотожнюється зі станом демократичної стабільності та динамічним статус-кво і обмеженою альтернативністю (пропозиція лівоцентристська проти правоцентристської). Визначали ми попередньо, що послаблюється зв’язок виборців з партіями, а багато політологів стверджують, що має місце падіння партійної лояльності і зменшення ролі партійної політики. Однак дане припущення не знаходить підтвердження. Можна однак сприйняти, що втрата прихильності до партії як інституту може схилити виборця до неучасті в голосуванні оскільки немає альтернативних активних організацій на виборчій арені. Очевидно бачимо спад рівня виборчої фреквенції. Однак залишається він, більше ніж поміркованим. На переломі 80-90-х років як правило не зменшився він в більшості держав Західної Європи нище 70% (традиційним винятком є Швейцарія та Ірландія). В 90-х роках рівень фреквенції становив 80%, що є падінням у порівнянні з 70-ми роками, менше ніж на 5% в Данії, Ірландії, Норвегії. Франції, Швеції та Великобританії середній рівень падіння становив 1,1%, а в трьох державах виборча фреквенція навіть зростала. Однак в Голандії, Фінляндії та Німеччині спостерігається виразна тенденція до падіння. В 12-ти державах середня тенденція падіння становить 5%. Треба також вважати на те, що протягом трьох десятиліть значно виріс розмір електорату (в абсолютних цифрах), а також збільшилася кількість голосуючих. В 70-х роках голосувало біля 140 млн. чол., а в 90-х рр. біля 184 млн. чол. Дані про виборчу

фреквенцію не підтверджують тези про кризу ринку виборчого активізму [265, с.131-132].

Другий ринок – ринок громадянської участі виділився через різні суспільно-політичні рухи, групи інтересів, комітети громадськості, а політичні партії на ньому залишилися лише одним з багатьох акторів. Громадяни визначаючи свою присутність на ринку виборчого активізму через участь в голосуванні, приносять свою зацікавленість на цей “другий” ринок громадянської участі (громадянської партисіпації). Пропозиції, які виголошуються політичними партіями становлять лише частину і то невелику всіх пропозицій, стосуються можливості участі громадян в політиці. В рамках цього ринку спостерігаємо явище формулювання потреби через групи інтересів і суспільно-політичні рухи, політичні партії і їх здатність до соціальної мобілізації. Партії втратили у цій справі не лише монополію, але і поступово втрачають свої позиції на ринку політичної партисіпації. Є то єдина гіпотеза, яка спирається швидше на інституційному переконанні ніж емпіричних даних. Її прийняття зумовлює далекосяжні наслідки коли мова йде про інститут політичної партії, а також про її системну роль. Отож партії поступово перестають бути ефективними інструментами соціальної мобілізації і каналами політичної участі громадян, що дає підстави скоректувати наше бачення про їх експресивні функції, а стають своєрідними державними інституціями, збирачами та виразниками публічних становищ. Стають так званими «державними агенціями», контролюють ринок виборчого активізму і в його рамках мають монопольне становище. Партії щораз менше забезпечують громадянам можливість поточної, безпосередньої позавиборчої політичної участі, залишаючи таку можливість різноманітним організаціям інтересів, котрі поступово починають домінувати на ринку громадянської участі, але все це не дає підстав трактувати існуючі зміни як кризу політичних партій [264, с.133].

Більшість українських партологів прогнозувало істотне зменшення кількості політичних партій після виборів народних депутатів України в 2012 році. Це стане реальністю, якщо прохідний бар'єр до парламенту збільшити, що дозволить поставити надійний заслон партіям та ефективно вирішити проблему представництва громадян, структурувати Верховну Раду, яка б унеможливила превалювання політичних інтриг над розробкою вкрай потрібних суспільству законів.

Назріла реформа виборчої системи в контексті формування відкритих списків, що істотно підвищує роль політичних партій у виборчому процесі та взагалі у політичному житті України, роблячи їх дієвим суб'єктом української політики. Це в стратегічній довгостроковій перспективі дозволить подолати теперішню ситуацію, коли з великої кількості політичних партій лише деякі цілком відповідають загальновизнаним критеріям, що застосовуються до таких структур. Наприклад, кількість членів середньої політичної партії в Україні у 2 - 10 разів менша порівняно з середньою партією у країнах з розвинутою демократією, близьких до України за чисельністю населення (Франція, Італія, ФРН). Загальнонаціональні партії у цих країнах нараховують від 200 до 800 тисяч членів [265, с. 398].

Провідні політичні партії України, незважаючи на всі зусилля, які докладають їх функціонери в партійному будівництві, сьогодні ще далекі від можливості бути посередником політичної участі громадян у виборчих кампаніях

Таким чином, політичні партії в сучасному розумінні остаточно сформувалися одночасно з еволюцією виборчого права в напрямі утвердження прямих, рівних, загальних виборів за умови таємного голосування. В період політичної нестабільності політичні партії повинні стати провідником політичної участі громадян, виразником їх інтересів.

Політичні партії повинні позбуватися традиційної класовості і звертатися не стільки до певних соціальних прошарків, скільки до всіх груп населення.

В Україні на зміну політичним партіям як суб'єктам політичної боротьби приходять невеликі групи професіоналів, що оперативно впливають на свідомість виборців, виникають партії нового типу – «технологічні» партії, або «електоральні машини», діяльність яких ґрунтується переважно на маркетингових технологіях.

Оскільки партії на пострадянському просторі є в певному сенсі продуктом виборчим, який доводиться до кондиції політичними технологіями, а вибори перетворюються на певні «конкурси електоральних проектів», ане представництво інтересів.

Впливають на рівень та масштаби політичної участі домінуючи у суспільстві цінності та норми.

Впливаючи на політичну свідомість та поведінку людини зсередини як усвідомлювані або неусвідомлювані фактори духовного світу, певні цінності та норми формують готовність населення до політичної участі, визначають особливості його політичної поведінки, а також регламентують поведінку політичної еліти, звужуючи спектр публічної політики. Так, наприклад, існуючі в розвинених демократіях культурні норми, що стосуються свободи слова, виключають появу політичної цензури, утруднюють прийняття законів, які обмежують втручання ЗМІ в особисте життя публічних осіб [236, с.330].

Як зауважує науковець Н.М. Юрій, політичні цінності мають великий вплив на політичний процес та виступають інтегративною основою для великих і малих соціальних груп. Періоди різких революційних перетворень супроводжуються істотними змінами в масовій свідомості, заміною ціннісних домінант. Ці процеси спонукають населення до скепсису, вносять сум'яття у формування мотивів, передусім у молоді. Політичні цінності є продуктом політичного досвіду в конкретній культурі, мають свої відмінності в різних

суспільствах та відбивають сутність політичного життя певного суспільства, його конкретний спосіб життя, тому вони є відносними, а не абсолютними. Зміни суспільних відносин супроводжуються ціннісною поляризацією політичної свідомості населення, загостренням протистояння і боротьби між прихильниками тих цінностей, що сформувалися в минулому і тими, що зароджуються сьогодні. Рівень політичної культури є показником прийняття і засвоєння демократичних цінностей. Вважається, що чим вищий рівень значимості в суспільній свідомості демократичних цінностей і свобод, тим вищим повинен бути рівень політичної активності, тим цивілізованішим повинен бути характер взаємодії громадян з владою. І навпаки, низька оцінка значимості демократичних прав і свобод викликає у значної частини населення апатію та віддалення від політичної сфери [266, с. 250].

Враховуючи плюралізм і суперечності системи політичних цінностей у сучасному політичному житті України, можна виділити такі з них, що поділяються більшістю громадян країни. Це, насамперед, цінності загальнолюдського характеру: мир і злагода в суспільстві; чесна праця і добробут; соціальна справедливість, людська і національна гідність; права і свободи громадянина, соціальна і правова захищеність людини; громадянська відповідальність і законність, тобто світоглядні ідеали і моральні норми, які відображають досвід усього людства і є спільними для всіх людей [266, с. 252].

На систему цінностей, що склалася в нашому суспільстві впливає також прагнення перенести в життя українського суспільства політичні цінності, які притаманні західному суспільству. Проте не завжди цінності, що склалися на основі політичної практики народів інших країн, є функціональними в українському суспільстві і сприймаються населенням. Тому необачне й некритичне переймання чужих політичних цінностей, намагання укорінити їх у культуру українського народу не є позитивним. Процес посткомуністичної трансформації має значний вплив на масову свідомість української молоді,

зумовлює зрушення в їх системі цінностей. Невеликих змін зазнали традиційні цінності: сім'я, друзі, здоров'я, релігія. Одночасно молодь проявляє досить низьку здатність до суспільної самоорганізації, потенціал соціальної активності в суспільстві порівняно невеликий. Потрібно відмітити, що за період посткомуністичної трансформації частина української молоді прийняла головні демократичні цінності, але ніколи не розглядала їх як реальний інструмент вирішення суспільних проблем [80].

Таким чином, цінності самовираження слугують сполучною ланкою між демократичними інститутами та колективними діями. Головними чинниками, що призводять до зазначених вище ціннісних трансформацій Р. Інглхарт вважає економічний розвиток та модернізацію. На думку вченого, соціально-економічні умови визначають ціннісні пріоритети людей. Якщо рівень добробуту населення є низьким, пріоритетними для людей є пов'язані із задоволення потреб, які забезпечують виживання, матеріалістичні цінності (забезпечення економічної та фізичної безпеки). У країнах, де матеріальні проблеми здебільшого вирішені, акценти у ціннісній системі суспільства поступово зміщуються від матеріалістичних цінностей до цінностей самовираження. Саме такі зміни у суспільній системі цінностей, стверджує Р. Інглхарт, відбулися в індустріально-розвинених західних демократіях, де цінності самовираження набули значного поширення та починають відігравати ключову роль у житті людей. Пріоритетними для них стають питання демократичної участі у прийнятті політичних рішень, охорони довкілля, гендерної рівності, соціальної справедливості. Матеріалістичні ж цілі у політиці — такі, як економічне зростання, стабільна економіка, боротьба з інфляцією, підтримання громадського порядку, обороноздатності, боротьба із злочинністю поступово відсуваються на другий план [108].

У сфері політичної участі акцент зміщується з виборчих процедур на більш активні форми, що, призводить до укріплення демократії. Під впливом економічного розвитку та модернізації такі само ціннісні трансформації,

стверджує Р.Інглхарт, можливі й в авторитарних державах, що у кінцевому підсумку призводить до втрати легітимності пануючого режиму. На думку вченого, ефективність економічної політики влади забезпечує легітимацію авторитарного режиму лише на ранній стадії розвитку, із підвищенням рівня соціально-економічного розвитку суспільства цей механізм вже не спрацьовує. Якщо економіка успішно функціонує протягом тривалого періоду, держава переходить на вищий рівень соціально-економічної модернізації, підвищується рівень життя та освіти населення, його ціннісні пріоритети зміщуються у бік цінностей самовираження. Внаслідок поширення цінностей самовираження, зростання цінності свободи у суспільстві змінюється критерій оцінки легітимності політичного режиму. Люди все менше оцінюють режим залежно від його здатності забезпечити порядок та економічне процвітання, та все більше з точки зору того чи забезпечує він достатній рівень демократичних свобод, що призводить до падіння легітимності авторитарного режиму. Отже, поширення цінностей самовираження у демократичному суспільстві приводить до зростання вимог громадськості щодо поглиблення демократичних якостей і таким чином сприяє консолідації існуючих демократичних інституцій, дальшому розвитку демократії, а їх виникнення у суспільстві в умовах авторитарного режиму спричиняє зростання рівня масової підтримки демократії та громадського тиску на політичну еліту із вимогами демократизації, що в свою чергу, підвищує шанси демократичного транзиту країни [80].

Таким чином, політична участь в період нестабільності суспільства зумовлена цілим комплексом різних мотивів, серед яких: мотив влади, підвищення матеріального і соціального статусу; мотив кар'єри і досягнення успіху; потреби в спілкуванні; мотив партнерської взаємодії; мотив політичного інтересу; ідеологічний, соціальний та альтруїстичний мотиви і мотив громадянської відповідальності.

Чинниками впливу на характер політичної участі громадян є:

1. Ціннісний чинник людини, політичні цінності, якими керується громадяни на сучасному етапі розвитку українського суспільства.

2. Політична поведінка є основою для регулювання політичної участі громадян. Безперечним є той факт, що політична активність населення впливає на політичне майбутнє країни.

3. Соціальний чинник, завдяки яким існує соціальний капітал, формуються на трьох рівнях: макро-, мезо-і мікрорівні. Макрорівень включає суспільство в цілому, соціальні інститути, державу. Дехто не погоджується з тим, що держава впливає на формування соціальних мереж. Насправді ж, від держави в значній мірі залежить інтеграція чи, навпаки, дезінтеграція суспільства. Держава, будучи одним із основних агентів політичної соціалізації, може сприяти інтеграції і зростанню довіри в суспільстві. Мезорівень представлений спілками й об'єднаннями громадян – профспілками, церковними організаціями, союзами підприємців, товариствами, групами по інтересам і т.д. Членство в цих об'єднаннях, волонтерство, ідентифікація з ними сприяє також інтеграції суспільства. Мікрорівень представлений малими групами. Кожний індивід сучасного суспільства щонайменше входить до чотирьох-п'яти малих груп. Основною серед цих груп залишається сім'я, хоча нині деякі вчені і переконані в існуванні кризи цього соціального інституту. Горизонтальні зв'язки, що формуються на мікрорівні, забезпечують збереження соціального капіталу навіть в умовах серйозних політичних криз [121, с. 125].

Враховуючи показники загального рівня готовності громадськості до протестів, Національний інститут стратегічних досліджень виокремив низку ризиків для суспільства і держави, що пов'язані із протестними діями:

– слабка прогнозна і просвітницька складова державної політики в Україні ускладнює розв'язання питань в соціальній, економічній, екологічній та інших сферах, спричиняє зменшення рівня довіри та схвалення суспільством державної політики, поширення протестних настроїв;

– постійний високий «протестний градус», стан нестійкої рівноваги в суспільстві можуть спонукати державні інституції до прийняття невважених політичних рішень. Водночас, низький рівень довіри громадян до органів державної влади обумовлює несприйняття суспільством будь-яких ініціатив, навіть прогресивних, з боку органів державної влади. За такої ситуації настрої невдоволення громадян можуть швидко переходити з локального на загальнонаціональний рівень, поширюватись з окремих соціальних груп чи категорій громадян на суспільство в цілому, переростати у масштабний загальнонаціональний страйк;

– розвиток конфліктних форм протестної громадянської активності (з деструктивними проявами і наслідками) перетворює їх на малокеровані. Інтенсифікація протестів, що супроводжуються правопорушеннями, підвищує рівень соціальної напруги, дискредитує конструктивні форми громадського протесту;

– перешкоджання проведенню мирних протестів з боку органів влади, непропорційне реальним загрозам, домінує на тлі низької ефективності реалізації ними соціальної, правоохоронної та інших функцій. Вочевидь, державна політика має спрямовуватись на обмеження та заборону протестних акцій, що несуть деструктивні гасла і заклики насильства, ксенофобії, ідеологій тоталітаризму тощо.

– застосування жорстких форм, до яких вдаються представники правоохоронних органів до учасників протестів є потужним подразником у відносинах між громадянами і органами державної влади, що негативно позначається на рівні довіри до влади в цілому. За всієї очевидності небезпечних наслідків від утисків та систематичних заборон мирних протестів така тенденція стає дедалі виразнішою.

– брак ефективного політичного діалогу та політичної конкуренції, фактично відсутність інституту політичних дебатів в електоральному процесі

позбавляє громадськість впливу на політичний та виборчий процес та змушує вдаватись до протестних дій.

– недосконалість законодавства щодо реалізації права громадськості на мирні протести, неврегульованість питання функціональних повноважень органів державної влади та місцевого самоврядування в цій сфері та інші фактори негативним чином впливають на розвиток діалогу громадськості із органами влади.

– диспропорція між відповідальністю представників органів державної влади та місцевого самоврядування та відповідальністю власне громадян за порушення в процесі реалізації права на мирні збори поглиблюється. Так, громадяни в разі участі у протестних акціях притягаються до відповідальності та зазнають утисків, тоді як, випадки відповідальності представників органів державної влади у разі перешкоджання проведенню протестних акцій або їх безпідставних заборон є поодинокими [178].

Створення ринкової економіки повинно було посилити позиції демократичних цінностей у суспільній свідомості і надати політичній владі необхідний демократичний вимір, але повільне відтворення цивілізованих ринкових відносин призвело до негативного результату і послабило позиції демократичних цінностей.

Саме нова політична еліта повинна була дати зразки політичної поведінки та участі, що відповідають нормам демократії. Однак замість цього вона взялася за переділ власності, який відбувався далеко поза рамок закону і права, з масовим обманом простих громадян. У результаті в суспільній свідомості стався перелом, у ньому посилювалися негативні ставлення до процесу і результатів реформ, наслідком цього стало падіння рівня політичної участі.

У структурі цінностних орієнтації українського суспільства зростає частка цінностей авторитарного типу. Під режимом «жорсткої руки» громадяни мають на увазі зовсім не авторитарний режим в

загальноприйнятому в політичній науці сенсі, який обмежує політичні свободи заради того, щоб перекрити легальні канали прояву соціального незадоволення і зломити опір тих сил, які ідеалу економічної свободи та ефективності воліють ідеал справедливого розподілу. Потенційна підтримка значною частиною громадян «режиму жорсткої руки» є дуже небезпечним симптомом, за яким може послідувати реальна підтримка політичного руху або політичної партії, безпосередньо орієнтованих на встановлення такого виду режиму.

Політичний протест є головною формою політичної участі в умовах політичної нестабільності і представляє собою досить складне, багатовимірне явище політичного життя.

По-перше, він може існувати у вигляді внутрішнього стану неприйняття політичним суб'єктом пануючих у суспільстві політичних відносин або політичної системи в цілому.

По-друге, політичний протест – це певна форма вираження незгоди, опору, неприйняття панівного політичного курсу, що виявляється певної акцією, дією, вчинком протестного характеру.

По-третє, політичний протест – це явище політики, представляє собою протидіючі сили, рухи, тенденції, що йдуть врозріз обраного владою політичного курсу.

Політичний протест виражає складний, суперечливий, нелінійний характер політичного розвитку. Внутрішньої причиною існування політичного протесту є розбіжність, різниця життєвоважливих інтересів і потреб окремих індивідів, соціальних груп, організацій, що діють у просторі політики. В той же час, політичний протест виконує ряд соціально значущих функцій.

Політичний протест існує в різних формах прояву: конвенційної і неконвенційної поведінки, політичного насильства, які як форми участі в політиці не виключають один одного.

Найважливіше значення для характеристики стану політичного протесту мають відносини між основними агентами політичного процесу – державою, системою представництва інтересів та громадськими рухами, а також між групами та організаціями як всередині кожного з цих агентів, так і в глобальному міжнародному контексті.

Об'єктивним чинником, що істотно знижує позитивну роль політичного протесту в модернізаційних процесах України є культурно-історичні традиції політичної поведінки. У зв'язку з тим, що в нащій державі історично слабкі традиції політичного розвитку на основі незначної політичної участі пересічних громадян у справах держави і зменшення їх впливу на державну політику, модернізаційна складова політичного протесту залишається досить незначною.

За останні роки суспільно-політичних трансформацій в Україні не склалося масового протестного руху. Тому для держави в даний час політична загроза з боку протестних рухів не виглядає значною, якщо не враховувати, що збереження і наростання несприятливих чинників суспільного розвитку здатне нагадати владі про протестні рухи на межі 80-90-х років.

4.2. Електоральний абсентеїзм як протестна форма політичної участі на виборах

Участь населення в політичному процесі, перш за все, у формуванні виборних органів влади є умовою успішного функціонування будь-якого суспільства, побудованого на демократичних принципах. В свою чергу, зростання електорального абсентеїзму ставить питання про легітимність чинної влади в країні, так як досить складно говорити про всенародне

обрання, якщо підтримати дану владу на виборах приходять менше половини громадян, що володіють виборчим правом.

Вибори – це один із механізмів легітимації влади, здатним стати інструментом політичної стабілізації або дестабілізації в державі. У зв'язку з цим підвищений інтерес представляють форми подолання абсентеїзму, який, систематично проявляючись на виборах деформує виборчий процес.

Вибори є наймасовішою формою участі населення в політиці та управлінні. Разом з тим, як зазначають вітчизняні експерти більшість українського населення, зокрема розглядає участь у виборах не стільки як канал залучення в розвиток і прийняття управлінських рішень або як інструмент діалогу з владою щодо погодження інтересів і курсів політики, а скоріше як спосіб висловити свою підтримку або протест владі і політикам у відповідність до принципу «обрати менше зло». Звідси і високий потенціал абсентеїстського типу поведінки, а також протестного голосування на виборах [205].

Дослідження феномену абсентеїзму було започатковано в кінці XIX - початку XX ст. Першими дослідниками абсентеїзму були представники американської політичної школи Ч. Мерріам та Г. Госселл. Надалі проблема абсентеїзму розглядалася в рамках досліджень електоральних процесів в працях Г. Лассуела, С. Верби, П. Лазарсфельда, Б. Берельсона. Велику увагу проблемі абсентеїзму в свої працях приділяли Г. Алмонд, Р. Даль, А. Лейпхарт, які розглядали абсентеїзм в якості показника стабільності демократії. Дослідник Б. Ліпман аналізував проблему абсентеїзму у зв'язку з вивченням процесів масової свідомості.

У вітчизняній науці проблема абсентеїзму досліджена не достатню, хоч звернення до цієї теми спостерігається у публікаціях фахівців з виборчого права, соціології, соціології політики. Українські соціологи Є. Головаха, І. Бекешкіна, та політолог В. Небоженко пояснюють абсентеїзм виборців менталітетом байдужості, характерним для народів колишнього СРСР, а

також «психологією конформізму», панування якої в суспільстві вивело на політичну арену некомпетентних діячів, що знизило авторитет законодавчих органів і влади взагалі. Є. Головаха, І. Бекешкіна, В. Небоженко пояснюють абсентеїзм виборців менталітетом байдужості, характерним для народів колишнього СРСР, а також «психологією конформізму», панування якої в суспільстві вивело на політичну арену некомпетентних діячів, що знизило авторитет законодавчих органів і влади взагалі. В останні роки дослідження феномену абсентеїзму проводиться в основному французькими, англійськими та російськими вченими [62].

На думку російського вченого О. Г. Щеніної «синдром абсентеїзму» спостерігається у перехідних суспільствах: низький рівень громадянської відповідальності; низький рівень довіри до інститутів влади, відсутність зацікавленості в результатах голосування, впевненість в неможливості вплинути на життя, відсутність сформованих структур громадянського суспільства і можливості населення широко брати участь в політичному житті суспільства [91].

Перші відомості про абсентеїзм з'являються ще у III ст. до н. е. У цей час значна частина римських громадян, які, на відміну від афінян, не отримали жодної винагороди за участь у політичному процесі, не могли дозволити собі частої та тривалої участі у зібраннях. Сьогодні у багатьох державах світу вважається нормальним, коли на виборчі дільниці приходять від третини до половини виборців, а деінде голосує ледве 1/10 електорату. У більшості ліберальних держав вважається, що не йти на вибори – це таке ж право вільної людини, як і решта, що їх гарантує особі цивілізоване суспільство. В Україні участь у голосуванні добровільна, а у світі є приклади, коли законодавчо встановлено її обов'язковість. Так, неучасть у виборах в Італії призводить до моральних санкцій (догана від мера), у Мексиці – до штрафу або позбавлення волі, у Греції й Австрії – до тюремного ув'язнення на строк від місяця до одного року; у Австрії – адміністративний штраф 1000 шилінгів

або ув'язнення протягом 4-х тижнів; в Аргентині особа, яка не брала участі у виборах, втрачає право перебувати на державній службі протягом трьох років; у Греції та Туреччині таку особу засуджують до позбавлення волі; у Бельгії, залежно від кількості проігнорованих виборів, передбачені різні за розмірами штрафи; в Італії участь громадян у виборах визнається їх обов'язком, за невиконання якого протягом п'яти років прізвища порушників вносяться до спеціальних списків, які виставляються на загальний огляд [265, с. 91].

Абсентеїзм уповільнює розвиток та формування інститутів громадянського суспільства, негативно позначається на ефективності діяльності виборних органів влади. Дане явище є свідченням недосконалості сформованої політичної системи, показник зростання недовіри до демократичних інститутів, індикатор наростання соціальної напруженості в суспільстві. Саме ці обставини повинні спонукати дослідників проявити науковий інтерес до заявленої проблеми.

Громадяни, які цікавляться політикою і активно беруть в ній участь, складають, як правило, меншість. Більшість навпаки – проявляє апатію і байдужість, що є характерною рисою багатьох політичних систем. Така участь отримала назву іммобільної, а іншими словами такий тип поведінки можна назвати абсентеїзмом та політичним нігілізмом. Вони включають передусім абсолютну незацікавленість політичними подіями, процесами, діяльністю політичної еліти, державної влади, заперечення усіх політичних цінностей системи та суспільства, відмову від участі у виборах, референдумах тощо [194].

Існують різні причини такого стану. Так, багато людей знаходяться поза політичним життям через низький рівень особистого розвитку та освіченості. Вони втратили віру у власні можливості, не вірять, що можуть вплинути на політичні процеси. Виділяється група апатичних громадян, які не цікавляться політикою. Вони займаються розв'язанням власних проблем, реалізацією захоплень, професійною кар'єрою тощо. Деякі з них вважають політику

нудною, непривабливою, незрозумілою. Спостерігається відчуженість від політичного життя як результат заорганізованості політичної системи. Люди розчаровуються в політиці, оскільки не бачать суттєвої різниці між політичними партіями та їх програмами, ідеями і практичним кроками по їх реалізації. Вони вважають що політичні рішення все одно будуть приймати окремі політичні суб'єкти, незалежно від участі у волевиявленні та інших політичних акціях. Вони не відчують особистої користі від політики, вважаючи що вона обслуговує інтереси лише еліти. Є групи людей, котрі налаштовані негативно до політичної системи та її інститутам. Вони займають позицію бойкоту, неучасті. На рівень політичної участі впливають також такі соціальні чинники, як освіта, соціально-економічний статус, вік, стать, місце проживання, професія, доступ до політичної інформації тощо. Суттєво впливає на політичну активність стать людини. Так, жінки значно менше чоловіків беруть участь в політиці. Це обумовлюється загалом їх нижчим соціально-економічним статусом, значною зайнятістю сімейними справами, орієнтацією політичних культур на переважно чоловічу участь [245, с.56].

З певним типом особистості пов'язана не лише участь в політиці, але і неучасть в ній, зокрема таке явище, як абсентеїзм. Воно являє собою ухилення громадян від участі у голосуванні на виборах парламенту, президента, місцевих органів влади тощо, а також їх свідому відмову від участі у діяльності політичних партій, організацій, рухів, навіть якщо вони формально є їх членами. Абсентеїзм може бути обумовлений багатьма причинами: аполітичністю громадян, їх байдужістю до політики, розчаруванням у ній, втратою довіри до окремих політичних лідерів, партій, влади чи опозиції в цілому, низьким рівнем політичної компетентності виборців, невпевненістю у правильності свого вибору, сумнівах у можливості реально впливати на політику, низькою значущістю результатів виборів для громадян і багато іншого. Абсентеїзм виникає на основі негативного або байдужого ставлення до влади. Він не охоплює факти неучасті в політиці

через довіру до державного устрою, форми правління. Частина громадян мотивує свою неучасть в політиці саме цими причинами, вважаючи, що органи влади будуть нормально функціонувати без їх допомоги. Такі люди зазвичай включаються в політичне життя у разі кризи влади або загострення різноманітних політичних конфліктів [99].

В політичній науці абсентеїзм оцінюється неоднозначно. Дехто розглядає його як свідчення кризи представницької демократії, загрозу політичній стабільності суспільстві, як негативне для держави явище, що знижує легітимність влади та свідчить про відчуження від неї громадян. Інші ж, навпаки, бачать у абсентеїзмі прояв розвиненості незалежного від держави громадянського суспільства, приватного життя, а також свідчення наявності у населення можливості вільно, самостійно визначати свою поведінку відносно політики. Абсентеїзм нерідко трактується як нормальне для сучасних західних демократій явище, яке підвищує компетентність політичного вибору за рахунок того, що у голосуванні беруть участь ті, хто справді розуміється на політиці. В цілому ж, масове відхилення громадян від участі у виборах погано поєднується з демократією як владою народу [156, с. 405-406].

Саме активна участь населення наповнює політичний процес демократичним змістом, запобігає узурпацію влади вузькою групою осіб та зловживання нею, дозволяє представити у політиці різноманітні суспільні інтереси. Політична участь також є одним із важливих джерел політичного виміру, переходу політичної системи від одного якісного стану до іншого. Велика поширеність такого явища, як політичний абсентеїзм у багатьох сучасних суспільствах, передусім, пострадянських, обумовлює наявність різних підходів до вивчення даного феномену. Зокрема, Р. Мертон виділяє два типи «абсентеїстичної» поведінки: принципова і доцільна. Перший тип поведінки характерний для людей, які свідомо бойкотують вибори під впливом політичних чи соціально-економічних чинників, заявляючи про це завчасно. Другий тип електоральної поведінки притаманний громадянам, які не підкреслюють своє негативне відношення до виборів, не бажаючи

вступати у протиріччя з політичною системою. В той же час вони не беруть участі у виборах, оскільки не бажають бути причетними до того, що відбувається в державі [156, с. 407].

Деякі дослідники трактують політичний абсентеїзм як фактор стабільності держави. В рамках цього підходу активний абсентеїзм є причиною відсутності вагомих вимог і претензій до політичної системи. Громадяни задоволені станом речей і замість політичних дискусій займаються більш корисними для себе справами [78, с.25-26].

На думку російського науковця В. Степанової особливості абсентеїзму можуть бути виражені на основі трьох моделей поведінки:

- «На вибори не ходжу, тому що нікому не вірю»
- «На вибори не ходжу, тому що мій голос нічого не змінить».
- «На вибори не ходжу, тому що це мені взагалі не цікаво» [238].

Враховуючі досліджений матеріал, можна умовно поділити політичний абсентеїзм на два типи: активний і пасивний. Активний передбачає неучасть громадян у політичному житті суспільства і, передусім, у виборах як вираження власної політичної позиції – такий собі «політичний бойкот». Пасивний же тип абсентеїзму являє собою неучасть громадян у виборах через повну незацікавленість політикою через відсутність політичних пріоритетів, поглядів, цінностей тощо.

На думку А. Галкіна, самих абсентеїстів можна поділити на 3 групи:

а) виборці, які не беруть участі у голосуванні з об'єктивних причин (хвороба, погана погода і т.д.);

б) виборці, які, не маючи серйозних претензій до наявної в суспільстві ситуації і, не прагнучи кардинальних змін, вважають для себе зайвою тратою часу участь у голосуванні;

в) виборці, які негативно відносяться до існуючого суспільного порядку і або не вірять в можливість щось змінити з допомогою виборів, або ж розглядають ухиляння від голосування як форму негативної політичної дії.

О. Галкін зазначає, що перша категорія абсентеїстів характерна для всіх країн світу, і вона завжди буде існувати. Друга категорія притаманна економічно і політично стабільним державам, де громадяни не беруть участі у виборах в результаті задоволеності станом справ. Третя категорія зустрічається в країнах, що переживають глибоку кризу чи потрясіння. До цієї категорії науковець також відносить виборців, які голосують «проти всіх» [56, с. 9].

На сьогодні для більшості громадян розвинених демократичних країн участь у виборах є головною формою їх участі в політичному житті (політичній участі). Як зазначають Е. Губер, Д. Рушмеєр та Дж. Стівенс: «Надання великій групі людей справжнього голосу у формальному колективному вирішенні долі країни є найбільш обіцяючою основою для подальшого прогресу в поширенні влади та інших форм справжньої рівноправності». У літературі існує погляд, що показник кількості людей, які взяли участь у виборах, може вважатись індикатором участі громадян цієї країни у політичному процесі. У більшості європейських країн голосування є обов'язковим для громадян. Так, конституція Греції зазначає, що здійснення виборчих прав є обов'язковою справою, виключення та карні санкції у кожному випадку визначаються законом. Обов'язковий характер голосування передбачається у конституціях Бельгії, Італії та Люксембургу. У Нідерландах до 1970 р. громадяни, які ігнорували вибори каралися штрафом. За ухиляння від виборів в Італії виборцеві може бути висловлений громадський осуд від імені мера. У Австрії та Греції, як альтернатива адміністративним санкціям, допускається навіть можливість кримінальної відповідальності. Наслідком цього є досить високий рівень участі у виборах (в середньому 74 %), що значно вище, ніж у США (39-48 %). Виняток становить лише Швейцарія, де

постійно фіксується найнижчий серед держав Західної Європи показник відвідування виборчих дільниць – 43,3 % (1999 р.), що пояснюється поширенням практики проведення референдумів, часта участь у яких зумовлює втому виборців [265, с. 82].

Обов'язковість виборів забезпечується, наприклад, можливістю накладення штрафу на людину, яка не взяла участі у виборах. Санкція у вигляді штрафу передбачена в Австралії, Люксембурзі, Австрії. Причому в деяких країнах до осіб, що не беруть участь у виборах, може бути застосоване і більш суворе покарання. Наприклад, у Греції, Туреччині і навіть в Австрії деякий час було передбачене позбавлення волі. Термін цього позбавлення не дуже великий, але нормальній людині і 1-2 днів, проведених у в'язниці, достатньо для сильного потрясіння на все життя. В Італії передбачена така міра впливу, як громадський осуд. Списки осіб, які не брали участь у виборах, можуть опублікуватися в газетах. У Бельгії система заходів впливу диференційована. Щось схоже передбачає і законодавство Аргентини: не з'явився на вибори виборець буде оштрафований і позбавлений права отримати посаду на державній службі протягом 3 років. Такі заходи, що вживаються до виборців, природно, роблять свій вплив. Як вказують деякі джерела, в країнах, де передбачена відповідальність за неучасть у виборах, дуже високий відсоток громадян, які приходять голосувати. Наприклад, у Бельгії регулярно голосують 94,6% зареєстрованих виборців, в Австралії - приблизно стільки ж (94,5%). Дуже високий такий відсоток в Австрії (91,6%) [1].

Абсентеїзм є природно історичне явище, невід'ємний атрибут політичної системи, побудованої на принципах демократії і свободи. Він є феноменом політичного життя будь-якого демократичного суспільства і правової держави, що вступив на спадну гілку свого розвитку. Широке поширення абсентеїзму, як в країнах класичної демократії, так і тих, які недавно вступили на шлях демократичного розвитку, пов'язане з наростанням

процесів дисфункціональності в їхніх політичних системах, вичерпанням креативного потенціалу історично сформованих демократичних інститутів, виникненням підданського типу політичної культури у широких мас під впливом ЗМІ [91].

Як зазначає російська дослідниця З. Джандубаєва, масштаб абсентеїзму і форми його прояву безпосередньо пов'язані з історичними умовами становлення інститутів демократії, з відмінностями у менталітеті народів, з існуванням різних традицій і звичаїв у даному соціумі [78, с.3].

Зростання числа абсентеїстів фіксується практично в усіх високорозвинених в економічному відношенні країнах.

За даними Міжнародного інституту демократії та сприяння виборам (Стокгольм, Швеція), що проводив аналіз активності виборців на загальних парламентських і президентських виборах у 163 країнах світу, середньостатистичний показник явки виборців знизився за останні роки з 70 до 64% [3]. Таким чином, з відомими допущеннями можна стверджувати, що абсентеїзм став своєрідною «візитною картою» новітнього часу [78, с. 26].

Зростає число абсентеїстів і в Україні, де у виборах різного рівня не бере участь від 40 до 70% потенційних виборців. Так, явка виборців на виборах до Верховної Ради України у 2006 році становила 67,6%, на позачергових у 2007-му - 62%, явка виборців на виборах 2012 р. становила 57,98 % [162].

Особливо швидкими темпами зростає число тих, хто не бажає брати участь у виборах структур регіональної влади, голів органів місцевого самоврядування. Сьогодні нерідкі випадки, коли місцевими законодавчими органами приймаються акти, в яких вибори визнаються такими що відбулись, якщо в них взяло участь 20-25% зареєстрованих виборців.

Так, в м. Херсоні на виборах міського голови в 2010 р. явка становила 34,1%, тобто лише третина виборців обирала голову місцевого самоуправління [162].

Очевидно, що зниження числа громадян, які беруть участь у голосуванні, переводить у практичну площину проблему легітимності влади, яка сьогодні багатьма усвідомлюється як головна проблема сучасного етапу розвитку постіндустріального суспільства. Прикладом можуть служити США, де в 1996 році в президентських виборах взяло участь 43% виборців. З них за Б. Клінтона тоді проголосувало 47% або 23% від чисельності внесених до списків виборців. Це дало привід політичним опонентам Клінтона підняти в Конгресі питання про легітимність його обрання [1].

Політичний діяч, який не одержав підтримки більшої частини населення не може розглядатися як легітимний, що призводить до дестабілізації та породжує численні кризові явища.

Таким чином, головною причиною абсентеїзму є зневіра до інституту виборів, неприйнятність для частини виборців соціального-політичного ладу, інституту виборів, відсутність інтересу до політики.

Виділяють дві найважливіші типи причин абсентеїзму:

1) Пов'язані з особливостями конкретної виборчої кампанії, коли в силу певних причин вибори нецікаві: висунені неяскраві кандидати, відсутня справжня змагальність на виборах тощо.

2) Пов'язані з загальною політичною, соціальною й економічною ситуацією у державі.

О. В. Лазоренко та О. О. Лазоренко вважають, що абсентеїзм як тип політичної поведінки особи є:

1) рисою її характеру, життєвою позицією, що виявляється у відсутності потреби, звички, бажання політичної дії;

2) світоглядом, зорієнтованим, наприклад, на внутрішнє вдосконалення [147, с.177].

Серед причин абсентеїзму відзначимо низький рівень політичної культури, інфантильність або ж усвідомлення власного політичного безсилля,

нездатність впливати на прийняття політичних рішень, відчуження власних політичних цінностей і потреб від можливостей їх задовольнити, високий рівень недовіри виборців політичним інститутам та ін. Абсентеїзм є відбиттям прагнення людей відсторонитися від політики, в якій частина з них вбачає марнославне й амбіційне змагання групових і егоїстичних інтересів. На думку М. Рокара, у сучасному суспільстві, в якому вплив релігії вельми послабився, усе трагічне і священне пов'язують з політикою. Коли ж вона не виправдовує їх сподівань, у ній розчаровуються, і як один із наслідків – абсентеїзм [265, с.179].

Абсентеїзм є показником відчуження громадян від влади та формою політичного протесту проти політичного режиму. В деяких країнах абсентеїзм набув рис політичного екстремізму. Підґрунтям для екстремістських настроїв є соціальні кризи і конфлікти, недотримання демократичних прав і свобод, крах моральних орієнтирів, цінностей, відсутність соціального ліфту [91].

Отже, проблема політичного абсентеїзму фокусується на типові електоральної поведінки та культури населення, відсутність просвітницької й освітньої, політичної роботи серед нього. Політична соціалізація є шляхом подолання стану абсентеїзму в суспільстві.

Політична соціалізація являє собою дієвий механізм не лише позбавлення від явищ політичного нігілізму та абсентеїзму, а і може запобігати його появі. Нерідко причинами розвитку вищевказаних деструктивних політичних явищ є як раз порушення процесу політичної соціалізації, недосконалий розвиток її інститутів.

Оскільки молоде покоління має за практику не брати участь у голосуванні, то цілеспрямоване політичне виховання молоді повинно стати запорукою активної соціальної та політичної позиції підростаючого покоління. Основним агентом політичної соціалізації виступає освіта. Велику

роль в процесі політичної соціалізації в сучасному суспільстві виконує політологія, як наукова і навчальна дисципліна.

З 2010 року, за ініціативи органів студентського самоврядування коледжу створено і функціонує політичний клуб під назвою «Молодь і політика», який очолює голова студентського самоврядування коледжу Копійка Микола, студент третього курсу спеціальності «Правознавство», активний учасник студентських науково-практичних конференцій.

У вересні 2011 року в Коледжі МНУ імені В.О.Сухомлинського розпочато проект «Студенти для органів місцевого самоврядування та парламенту», метою якого є виховання нового покоління політиків, підвищення професійної освіти молоді, сприяння талановитим студентам у набутті адміністративного та політичного досвіду шляхом їх роботи помічниками-консультантами народних депутатів, а також у аналітичних групах. Протягом 2011-2012 н.р. студенти III –IV курсів коледжу, які виявили бажання приймати участь у даному проекті та мають аналітичні здібності пройшли стажування в органах Миколаївської міської виконавчої влади та Миколаївської обласної державної адміністрації.

Можна виділити слідуєчи шляхи подолання абсентеїзму саме серед молоді:

– поступова відмова від однобічного інформування в процесі викладання гуманітарних дисциплін у ВУЗі й перехід до якомога відкритішої комунікації, від ідеологічного монологу – до діалогу, від пасивного сприймання – до інтеракції та кількарівневої взаємодії ;

–дедалі зростає врахування особливостей молодіжного віку та їх врахування у процесі викладання гуманітарних дисциплін;

–перехід від спрямованості на афективну сферу сприйняття політичної інформації молоді до орієнтування на сфері пізнавальну та поведінкову;

- спонукання молоді до більш активної участі у соціально-політичному житті країни в якості її повноправного суб'єкта [130];
- існування в державі соціального ліфту, можливість для самореалізації молоді.

Також окремим чинником в подоланні аспектів абсентеїзму є виважена соціально-економічна політика. Політична активність пробуджується лише в періоди революцій та глибоких соціально - економічних криз. У часи стабільності абсентеїзм стає нормою політичного життя.

Якщо проаналізувати мотивацію до політичного невдоволення громадян, то їх спровокують будь-які перешкоди в залученні людей до здійснення спільних справ, вирішення проблем громадського життя, тобто до політичної діяльності, позбавлення можливості публічно обговорювати важливі загальні питання, впливати на їх розв'язання. Все це призводить до перекручення, деформації людської сутності, що має наслідком відчуження загального інтересу від окремих членів суспільства, справляє деморалізуючий, дегуманізуючий вплив на них [251, с. 188].

Що стосується подолання таких негативних суспільного явищ, як політичний нігілізм та абсентеїзм, державами запроваджуються різного роду заходи політичного, виховного, економічного, психологічного характеру. Однак, на нашу думку, самим дієвим з них є забезпечення кожного громадянина всіма умовами, які необхідні для процесу соціалізації особистості: починаючи від народження (родина, дитячий садок, найближче оточення), юності (школа, друзі, інтереси та захоплення) та подальшого дорослого життя (професійне оточення, робота, родина).

Окрім цього, особа повинна мати змогу отримати політичний досвід, набути знань про історію своєї держави, її політичний устрій та політичну систему, політичне життя суспільства на сучасному та минулому етапах, навчатись робити короткі та довгострокові політичні прогнози, і завдяки цьому раціонально осмислювати і аналізувати політичні явища і події,

різного роду політичні потрясіння і кризові явища, наскрізь бачити те, що не може бачити політично не освічена людина.

В рамках досліджувального періоду (2006-2012рр.) переважав протестний тип абсентеїзму. У розглянутий період він не був пов'язаний з протестом проти політичної системи, а з'явився наслідком розчарування виборців у депутатах, за яких вони віддали свої голоси на минулих виборах. Дане розчарування, у свою чергу, спричинило тип абсентеїзму, викликаний відсутністю гідних кандидатів, – це стало причиною ослаблення народної підтримки чинної влади.

Збільшення впливу адміністративного ресурсу сприяє зростанню аполітичності в суспільстві. Некоректне проведення виборчої кампанії призводить до зниження рівня електоральної активності громадян і сприяє зростанню такого типу неучасті у виборах, як абсентеїзм, викликаний втомуою і розчаруванням у політиці та політиків.

4.3. Зміна ідейно-політичних орієнтацій громадян України в контексті виборчої кампанії 2012 р.

Актуальність дослідження особливостей політичної участі громадян України набуває дедалі більшої значущості, оскільки всі процеси, що відбуваються в українському політичному просторі, є наслідком суперечливого, часто важко пояснюваного електорального вибору людей. Необхідність дослідження специфіки політичної участі та поведінки громадян України пов'язана також і з тим, що вибори 2012 р. в Україні показали зростання впливу соціально-економічних та політико-культурних чинників на політичний розвиток суспільства.

Кризовий стан української економіки, неодмінним наслідком якого є закономірне падіння рівню життя, спричинив падіння довіри широких верств

населення до традиційно пануючих політичних сил, які виявились нездатними продуктивно зреагувати на складну ситуацію. Напружена соціальна атмосфера виявилась плідним ґрунтом для росту радикальних настроїв, зробивши суспільство вразливим до популістської риторики як правого, так і лівого зразку.

Подібні методи ведення передвиборчої кампанії, що вражають не тільки аморальністю, але й технологічною примітивністю, не могли не відвернути від провладної сили значний відсоток електорату, що на фоні ідейної невиразності старих та нових поміркованих опозиційних політичних сил міг швидко потрапити під вплив радикальної політичної риторики.

Слід також зазначити, що до радикалізації суспільної думки веде, крім того, пануючий в українській політичній системі ідейний вакуум, що вже давно робить актуальним запит електорату на ідеологічно довершені партії, роль яких легко може бути зайнята партіями популістського зразку.

З огляду на те, що на ідейно-політичні орієнтації громадян найбільшою мірою впливають суспільно-політичні процеси та зміни, які відбуваються в суспільстві, оцінка власного матеріального стану, можливості безпечно вести власний бізнес.

Так, аналітики Центру О. Розумкова наводять дані результатів опитування. Щодо відношення громадян до соціально-економічних змін у державі. Рівень цін і тарифів: переважна більшість (75%) громадян відзначили погіршення в цій сфері (від 77% на Півдні до 70% на Сході); покращення помітили лише 3%, у відсутності змін упевнені 19% (регіональні відмінності в обох випадках є статистично не значимими). Відмінностей у розподілі оцінок за віком респондентів фактично немає. За ознакою електоральних симпатій, дещо вищими є оцінки прихильників ПР: 9% з них відзначили покращення ситуації з цінами і тарифами, 59% – погіршення, 28% – відсутність змін. Оплата праці: покращення в цій сфері відзначили лише 9% громадян (від 11% у Центрі до 6% на Заході та Півдні); погіршення – 46%

(від 57% на Заході до 34% на Сході); відсутність змін – 39% (від 49% на Сході до 31% на Заході та Півдні). Примітно, що погіршення в цій сфері відзначають відносна більшість громадян як працездатного, так і пенсійного віку, лише в окремих вікових групах різниця між числом тих, хто відзначив погіршення, і тих, хто засвідчив відсутність змін, є статистично не значимою. За ознакою електоральних симпатій, найбільш позитивними оцінками змін у цій сфері є оцінки потенційних виборців партії влади: 25% з них упевнені, що ситуація змінилася на краще; 18% – вбачають погіршення; 51% – упевнені, що жодних змін не сталося. Пенсійне забезпечення: покращення в цій сфері зафіксували 23% опитаних (від 47% на Півдні до 15% на Заході); погіршення – 36% (від 46% на Заході до 20% на Півдні); відсутність змін – 33% (від 41% на Сході до 20% на Півдні). Примітно, що покращення пенсійного забезпечення відзначили 27% опитаних пенсійного віку (60 років і старші) – ця цифра є найвищою серед вікових груп. Однак, 37% громадян цієї вікової категорії засвідчили погіршення ситуації, а 32% – відсутність змін. Виразно вищими є оцінки змін у пенсійному забезпеченні потенційними виборцями ПР: 53% засвідчили покращення ситуації, лише 7% – погіршення, 34% впевнені у відсутності змін. Рівень добробуту родини: покращення тут відзначили лише 9% опитаних (від 12% на Сході до 4% на Заході); погіршення – 46% (від 53% на Заході до 35% на Півдні); відсутність змін – 41% (від 51% на Півдні до 35% в Центрі). Як і в попередніх випадках, оцінки ситуації електорату ПР є дещо вищими: 28% з них засвідчили покращення добробуту своїх родин, лише 11% – погіршення, 58% – заявили, що змін у їх добробуті не сталося [239, с. 32].

Таким чином, соціально-політична атмосфера, що склалась в Україні напередодні та під час проведення в Україні виборчої кампанії, значно знизила легітимність діючої влади та підвищила соціальну напруженість. Вона ж виявилась сприятливою для проведення виборчих кампаній, заснованих на апеляції до широких мас з міцної ідеологічної позиції та формування кола проблемних питань навколо необхідності радикальних змін

у соціальній, політичній, та економічній сферах життя українського суспільства.

Поточна парламентська виборча кампанія відбувалася на фоні загалом несприятливих, песимістичних суспільних настроїв, низького рівня підтримки інститутів державної влади, переважно негативного соціального самопочуття громадян – що, проявляється на виборах у радикалізації електорального вибору (збільшенні підтримки крайні лівих або правих політичних сил).

Запровадження змішаної системи парламентських виборів формально відповідало ставленню громадян до політичних партій і високому рівню невизначеності їх ідейно-політичних позицій. З іншого боку, слід мати на увазі ту обставину, що переважна більшість політичних партій в Україні не є ідеологічними, не відбиває інтереси певної суспільної верстви, це радше «бізнес-проекти» або структури, створені під конкретну особу.

Вибори 2012 року почалися з прийняття нового закону, про вади якого встигли висловитись всі бажаючі. Серед позитивних моментів називали тільки один: практичну неможливість скасування реєстрації кандидатів через порушення. Тому порушення регулярно фіксувались, але заздалегідь передбачалось, що вони «матимуть несистемний характер» та «не вплинуть на результати виборів». Це була важлива складова компромісу між владою та опозицією. Щоб уникнути поділу порушників на «своїх» та «чужих», і вибіркового переслідування опозиціонерів, фактично порушувати дозволили всім [203].

Отже, парламентські вибори 2012 р. відрізнялися від попередніх новим виборчим законодавством. Головна зміна стосувалася переходу на змішану систему: половина депутатів обрали за партійними списками, а решта – у мажоритарних округах. Останні вибори за цією системою відбулися в Україні ще в 2002 р. Тоді спостерігачі відзначили чимало випадків використання адміністративного ресурсу, чорного піару, насамперед під час боротьби в

одномандатних округах. Як завжди, в українських виборах шокують кошти кампанії. Експерти оцінюють, що витрати на рекламу всіх політичних сил і кандидатів становили близько 2,5 млрд. доларів. Значна частина коштів пішла на телевізійну рекламу. Якщо до цього додати безкоштовний час у телеэфірі (інформаційні програми, ток-шоу), то лідерами є владні сили (Партія регіонів і Комуністична партія України). Регіонали зробили тиск насамперед на «стабільність» і «добробут». Натомість комуністи агітували за допомогою гасел у стилі «Повернемо країну народові!». Звісно, з огляду на роль, яку відіграють комуністи в парламенті, це може викликати ряд запитань. Чималі гроші на телевізійний продукт видала «Україна вперед!» Наталії Королевської. Її рекламні ролики можна було побачити ще до початку офіційної кампанії. Головним гаслом «Батьківщини» стала фраза «Ми їх зупинимо!». А відеоролики демонстрували ув'язнених Юлію Тимошенко та Юрія Луценка. Віталій Кличко з голубих екранів переконував, що «Настав час Удару!». Натомість ПР та «Нашу Україну» під кінець кампанії єднають відео, у яких йде атака на «Удар» Кличка. Складається враження, що в обох випадках реклами були створені та проплачені одним замовником [4].

До головних чинників електорального вибору громадян можна віднести:

- ідеологію, виборчу програму партії, особу її лідера і позитивне ставлення до її попередньої діяльності. Що стосується кандидата, висунутого певною політичною партією, то його особистісні якості матимуть значення лише для менш ніж третини громадян. Виборці «Батьківщини» та «УДАРу» першорядної значимості надають особі лідера партії, «Свободи», КПУ, «Україна– Вперед!» і ПР– ідеології виборчій програмі. Особистісні якості кандидата, висунутого партією, є найбільш значимими для виборців ПР;
- ставлення партії (кандидата) насамперед до тем добробуту громадян, економіки в цілому, наведення порядку в державі. При цьому, найбільш чутливі теми («ставлення до історії України, оцінки певних історичних постатей та осіб», «ставлення до питань мови»), які активно

використовуються окремими політичними силами в передвибірній боротьбі, не є найбільш значимими для громадян;

- інформація про кандидата в депутати парламенту, що стосується, насамперед виконання/невиконання ним попередніх зобов'язань; його дій, спрямованих на вирішення головних політичних та економічних проблем; досвід його роботи; програми кандидата та його моральних якостей [239, с. 58].

Тематика регіонального розколу постійно актуалізується під час виборів, коли політичні сили постійно піднімають питання мови, зовнішньополітичного вектору та ін. Політичні сили почали спекулювати на тематиці «розколу», використовуючи це як один із засобів для мобілізації та нарощування свого електорату, ще з 2004р. Масові заходи які відбувались в той час показали партійним можновладцям високий потенціал даної теми. І як наслідок тематику розколу, а саме зайняття сторони одного з таборів, та жорстке протиставлення іншому, взяли на озброєння найчисельніші політичні організації. В Україні наявні досить вагомні підстави для регіонального розколу суспільства, які можуть, потенційно перерости в фізичне протистояння і навіть ескалуватись до територіального розколу. Такими підставами і факторами є: історичний, мовний, геополітичний, економічний, поліетнічний, релігійний, політичний. Все це в сукупності в населення різних регіонів, зумовлює різне бачення подальшого розвитку країни, що заважає процесу формування української державності [271, с. 1].

Під час виборчої кампанії 2004р. проблема відмінностей між регіонами вперше за 10 років суттєво загострилася, набула ознак протиріч, «розколу» і навіть ворожнечі. Відбулася не лише трансформація соціально-культурних відмінностей між регіонами в ідейно-політичні, але й набуття цими відмінностями «нормативного» забарвлення та їх психологізація. Ідеться про те, що одна частина суспільства почала сприймати іншу (критерієм визначення якої була прихильність до певного кандидата на пост Президента)

в категоріях «свій-чужий», «свої» цінності та уподобання вважалися «правильними», цінностям та уподобанням прихильників опонента відмовлялося у праві на існування [271, с. 2].

Необхідність аналізу виборчої кампанії ВО «Свобода» пов'язана з успіхом, якого вона досягла на парламентських виборах до Верховної Ради України 2012 року, що наочно демонструє дієвість та ефективність технологій, на яких вона будувалась та необхідності аналізу нових детермінант політичної участі.

На думку П. Гай - Нижника, ВО «Свобода» почала ґрунтовну підготовку до парламентських виборів заздалегідь, та фактично перманентно перебувала у ньому з часу завершення виборів Президента України у 2010 році [55, с. 159]. Тобто використовувала ресурс часу з максимальною ефективністю. Витрачений час ВО «Свобода» витратила на розбудову своїх місцевих осередків по усій Україні, проведення масових акцій та роботу із засобами масової інформації. Фактично, на старті офіційної виборчої кампанії у липні 2012 р. Свобода вже мала розгалужену партійну структуру, що охоплювала всю Україну та сформувала невелике, але стійке коло симпатиків у нових для себе регіонах.

Ще одним потужним джерелом останньої виборчої кампанії «Свободи» виступили її програма та ідеологія. Наразі ВО «Свобода», виступає єдиною в Україні (окрім КПУ) політичною партією, що має відносно цілісне та оригінальне ідеологічне ядро, а також єдиною в Україні потужною партією радикально правої спрямованості. Якщо на минулих виборах ідеологія ВО «Свободи» найчастіше лякала та відштовхувала електорат сходу та півдня України, то у ході останньої кампанії акценти передвиборчої риторики відійшли від стандартів радикального націоналізму до проблем економічного та соціально-політичного характеру, що надало їй ваги та шарму щирої національно-орієнтованої опозиційної сили.

Своєю загальною риторикою партія прагла опанувати увесь обшир виборчого поля, зокрема її правого крила шляхом фактичної узурпації у своїй політичній силі втілення націоналістичної й патріотичної ідеології, а також лівого сегменту електорату, коли партія видавала себе за чи не єдину політичну структуру, яка бореться за соціальну справедливість, націоналізацію природних і головних господарських об'єктів державою, а відтак – виступає істинним борцем за народні інтереси [122]. Ідейна самобутність та агресивне позиціонування врешті-решт сформували навколо партії ореол «третьої сили», запит на яку завжди залишається актуальним серед значної частини електорату.

Успішно використовувались партією доступні їй інформаційні ресурси. Використовуючи свій статус маргінальної політичної сили, Свобода забезпечила стабільну ротацію своїх представників на телебаченні та радіо, зокрема у прямих ефірах популярних політичних ток-шоу, де, вплив цензури, як правило, мінімізується. Громадський інтерес до партії підтримувався скандальними висловлюваннями та ситуаціями (зокрема, з участю А. Шевцова, Ю. Сиротюка, І. Мірошніченко). Не можна не відзначити активність представників Свободи в мережі Інтернет, в якій регулярно й стабільно перебувають люди різного віку та соціального статусу, інформація в якій активно моніторилась світовими та вітчизняними мас-медіа.

Це, зокрема, й офіційний веб-сайт ВО «Свобода» (що має окремі веб-сторінки обласних партійних організацій), і блогосфера на різних інтернет-ресурсах (власні блоги на популярних веб-сайтах, як-то в «Українській правді», «Історичній правді», «Україні Incognita» газети «День», «LB», «Газети по-українськи» [55, с.162].

Головним завданням партії було визначено донесення її ідеології до кожного українця, захист кожного українця, його національних та соціальних прав; яку би посаду не обіймав свободівець – він має діяти, виходячи із цих завдань, зазначив лідер «Свободи». На думку П. Гай-Нижника, основними

напрямами такого поширення своїх ідей, принаймні в зимовий період 2011–2012 рр. було обрано проведення масових акцій в різних регіонах країни; робочі візити в регіони голови партії О.Тягнибока; організація виступів голови та членів Політради «Свободи» у ЗМІ, активне використання інформаційних технологій, тощо [55, с. 168].

Дану тезу після закінчення виборчої кампанії частково підтвердив керівник виборчого штабу ВО «Свободи» Р. Кошулинський, заявивши, що акцент кампанії був зроблений на безпосереднє спілкування з людьми, зазначивши, при цьому, що саме завдяки такому підходу вдалося зруйнувати недовіру виборців на Сході України [189].

Одним з пріоритетних напрямів передвиборчої стратегії ВО «Свобода» стало розширення впливу партії на сході, центрі та півдні України, чому активно сприяли радикалізація суспільної думки та значна послабленість інших опозиційних до влади політичних сил. З січня 2012 р. керівники «Свободи» розпочали активну піар-кампанію, в якій суспільству пропонувалася думка, що партія активно поширює свій вплив в центрі та сході України і саме ця частина країни, яка, як було прийнято вважати, є вотчиною відповідно «Батьківщини» і Партії регіонів, стане головним донором голосів, що дадуть «Свободі» змогу впевнено потрапити до Верховної Ради. Так, 25 січня 2012 р. голова Київської міської організації партії А. Ілленко заявив, що найбільше виборців, які на найближчих виборах уперше проголосують за ВО «Свобода» – в центральних областях України [55, с. 182].

Загалом, О. Тягнибок наголосив, що на сході «Свобода» не буде змінювати гасла та мову агітації, а також висловив надію на здобуття у регіоні близько 5% голосів [92].

Стратегія виборчої кампанії ВО «Свободи», продемонструвала, в цілому, високу ефективність. Не маючи доступу до потужних фінансових та адміністративних ресурсів, партія, попередньо змінивши акценти агітації,

зробила ставку на зміцнення своєї партійної структури, активну і регулярну взаємодію з електоратом та закріплення своєї політичної присутності у традиційно несприйнятливих для себе регіонах. Відмова ВО «Свободи» вкладати кошти у потужне продукування рекламної продукції на користь інших форм агітації вдало сумістилась із загальною тенденцією до падіння ефективності політичної реклами як такої [193].

В той же час, прагнення партії стати провідною силою молоді не виправдалось, а більшість виборців ВО «Свободи» на сході та півдні України – протестний електорат, що розглядаючи її як радикальну партію, підтримав її у знак супротиву існуючій політичній системі.

По співвідношенню між витраченими на кампанію ресурсами та отриманим результатом, «Свобода» стала, безумовно, найефективнішою політичною силою виборів 2012 року. Так, за неофіційними даними, Партія Регіонів вклала у свою кампанію близько 4 млрд. грн., «Україна – вперед!» – понад мільярд грн., КПУ – бл. 240 млн. грн, ОО «Батьківщина» – понад 400 млн., грн., УДАР – 320 млн. грн. [43], в той час як «Свобода» назвала офіційну цифру у 23 млн. 200 тис. гривень. При цьому, парламентські вибори 2012 року стали, імовірно, найдорожчими виборами в історії країни [42].

У порівнянні з результатами виборів 2007 року Свобода покращила свій результат більш ніж у тринадцять разів (0,76% проти 10,44%) [41] та пододала свій статус регіональної сили, простір політичної активності якої майже цілком обмежувався трьома західноукраїнськими областями.

Тим не менш, слід визначити, яку роль в успіху «Свободи» зіграли об'єктивні фактори та зовнішні обставини, а також виокремити у її передвиборчій кампанії саме ті ефективні компоненти, що зіграли у ньому вирішальну роль.

Зовнішня обумовленість успіху «Свободи» пов'язана із складною соціально-політичною кон'юнктурою, що довгий час формувалась в

українському соціумі, а також декількома факторами, що почали діяти напередодні та під час виборчої кампанії.

На думку О. Кривдика, стратегічний фон для перемоги «Свободи» становить постколоніальна Україна. Гуманітарний тиск Росії і її домінування у медіапросторі не має інституційної відповіді, де україномовна меншина Півдня і Сходу існує під страшним моральним тиском і триває русифікація – тож націонал-радикальні гасла є симетричною відповіддю. Напружена соціальна ситуація, величезний розрив між багатими і бідними, відсутність соціальних ліфтів, творять запит на соціальний радикалізм, що кличе до помсти розчарованих у правовій державі людей [122].

Для російськомовного електорату півдня, сходу та частини центру України, «Свобода» – стала виходом для агресії та символом радикального протистояння існуючій політичній системі.

Ця тенденція є актуальною не тільки для України, але й для усієї Європи, де радикальні націоналістичні партії в останні роки часто отримують представництво у парламентах та набирають політичну вагу.

Зіграли на користь «Свободи» ініціативи Партії Регіонів, що законом про мови, Харківськими угодами та зрушеннями в бік Митного союзу створили антиукраїнське поле, що вимагало протидії [122], крах «Нашої України» як націонал-патріотичної сили, зниження в останні дні виборчої кампанії рейтингу УДАРУ, котрий теж претендував на місце «нової альтернативи», неспроможність об'єднаної опозиції розкрити себе як національно орієнтовану партію, зниження явки поміркованого виборця, розчарованого внутрішньо опозиційними війнами, тощо.

Не дивлячись на усі недоліки, ВО «Свобода» надзвичайно вдало зуміла позиціонувати себе як «альтернативну силу» на фоні загальної радикалізації суспільної думки, розумно використала вкрай обмежені ресурси та продемонструвала видатні здібності до розбудови партійної структури та її мобілізації у передвиборчий період. В той же час, окремі компоненти її

інтелектуальної, ідеологічної та інтелектуальної основ здійснення виборчої кампанії у довгостроковій перспективі можуть виявитись небезпечними та привести до її дискредитації у якості парламентської структури, від якої електорат чекає нової якості політики.

У напруженому соціальному середовищі виник запит на агресивну силу, що мала асоціюватись з масштабними змінами у соціальній, політичній та економічній сферах життя українського суспільства. Фактично ж, електорат став набагато вразливішим до усіх форм радикального популізму, що перестав бути елементом маргінального поля української політики, розповсюдившись серед поміркованого електорату.

Стратегія виборчої кампанії «Свободи» будувалась на вдалому політичному позиціонуванні партії у якості рішучої сили та «реальної альтернативи», послідовній політичній риторичі, що значною мірою позбавилась ксенофобської компоненти і зробила акцент на соціально-політичних проблемах, регулярному створенні інформаційних приводів та тісному і безпосередньому зв'язку партійного активу з електоратом.

В той же час, прагнення партії стати провідною силою молоді не виправдалось, а більшість виборців «Свободи» на сході та півдні України – протестний електорат, що розглядаючи її як радикальну партію, підтримав її у знак супротиву існуючому соціально-політичному ладу.

Аналізуючи зміни ідейно-політичних орієнтацій громадян України в контексті виборчої кампанії 2012 р., автор зазначає, що:

- виборча кампанія в цілому не стала виключенням з ряду інших виборчих перегонів у використанні неоднозначних тем для українського суспільства;
- лінія розмежування між регіонами країни по лінії «Схід – Захід» поступово змінюється;
- результат голосування за ВО «Свободи» (10.44%) [41] зумовлений головним чином протестним голосуванням. Частина протестно

- налаштованих громадян, при відсутності в бюлетені графі «Проти всіх», голосували за ВО «Свободу»;
- початок голосування за ВО «Свободу» російськомовного електорату (в Миколаївській області результат – 4,3%, Херсонській – 4,7 %, ;Одеська– 3,3%) [41];
  - високий результат в м. Києві (17,33%) [41] свідчить про зміну «синдрому бабусь» на тенденцію « найгірша сила-це провладна», що має під собою соціально-економічне підґрунття;
  - зміна ідейно-політичних орієнтацій громадян України є природною відповіддю суспільства на ті сумнівні кроки, які робились в Україні з подачі провладних сил.

Зростання показників «Свободи» передбачався абсолютно усіма експертами. Щоправда, мало хто міг передбачити, що у результаті це може вилитися в п'яте місце по країні але головним все ж для Олега Тягнибока є інше: його партія стала головним представником усієї Галичини (вона контролюватиме облради в Тернопільській, Івано-Франківській та Львівській областях). І якщо успіх Тягнибока у Львівській області може порозуміються проблемами «Батьківщини», то в Івано-Франківській області проблем у Тимошенко не було, але вона все одно програла. Секрет успіху «Свободи» в тому, що вона є найбільш послідовною з усіх опозиційних сил, які тупцювали на полі націоналістичного електорату (а там зібралася майже вся опозиція) [191].

Таким чином, можна припустити, що влада при нездатності провладних політичних сил перемогти за пропорційною системою, використала суспільні настрої у власних інтересах: домогтися більшості в Парламенті шляхом проведення своїх кандидатів у мажоритарних округах. Водночас, ідейно-політичні переконання громадян, які з ними визначилися, загалом відповідають їх електоральним симпатіям Виходячи з позицій потенційних виборців, головну конкуренцію одній із партій – лідерів виборчих перегонів – ВО «Батьківщина», склали потужні суперники – «УДАР», ВО «Свобода». Ці

політичні сили мають фактично одне електоральне поле, яке складають, насамперед, прихильники націонал-демократичного і соціал-демократичного ідейно-політичних напрямів.

Підсумки виборів-2012 такі: Партія регіонів набрала 30,00% , слідом за нею розташувалася «Батьківщина» з 25,54% голосів, замикає трійку лідерів «УДАР» з 13,96% голосів, на 4-му і 5-му місці розташувалися КПУ і ВО «Свобода», у яких 13,18% і 10,44% відповідно [41].

Сенсацією виборів стали високі результати лівої Компартії і правої «Свободи», які в сумі заручилися підтримкою більш ніж 23 % голосів виборців. При цьому аутсайдерами виявилися партії «Україна -Вперед!» Н. Королевської а також Наша Україна В. Ющенко, які задовольнялися результатом, нижчим за 2%. Мандати, які бракували для загальної перемоги, Партія регіонів отримала за рахунок депутатів, які перемогли в мажоритарних округах. З урахуванням самовисуванців, які вирішили приєднатися до регіоналів, фракція ПР збільшилася до 209 осіб, що дозволило пропрезидентській партії в союзі з комуністами обрати спікера в особі Володимира Рибачка і затвердити на посаді прем'єра Миколу Азарова [190].

Соціологія показує, що за КПУ проголосували молодь, інтелігенція і держслужбовці. Стереотип про вимираючої партії цими показниками був зруйнований [173].

Також КПУ взяла на себе частину російськомовного електорату сходу та півдня, які вже не хочуть голосувати за ПР, але не можуть голосувати за БЮТ. Високий результат КПУ продемонстрував важливість та нагальність створення сильної та демократичної проукраїнської партії, яка б орієнтувалась на т.з. «російськомовних» виборців. Раніше (але недовго) таку функцію виконувала «Сильна Україна» – звідси й її високий результат на попередніх виборах. Але її лідер розчинився в Партії Регіонів, в той же час

цей електорах, що голосовав за нього, нікуди не дівся й чекає на свою партію [20].

КПУ виявилася єдиною партією, яка виглядає органічно в лавах нинішньої влади. Її виборців не лякає «союз з олігархами з ПР», які насправді є роботодавцями прихильників КПУ. Більше того, для виборців Півдня і Сходу комуністи є найбільш послідовною частиною нинішньої влади: в той час як ПР намагається грати роль «партії всій Україні», КПУ неухильно захищає гуманітарні цінності цих регіонів. Тому успіх П. Симоненко є дзеркальним відображенням успіху О. Тягнибока: так само, як «Свобода» відображає настрої ідеологізованою частини Заходу, КПУ відображає настрої ідеологізованою частини Сходу і Півдня. І чим більше ПР буде тягнути з виконанням своїх гуманітарних обіцянок (перш за все, з прав російської мови), тим більше шансів у комуністів буде на нарощування свого показника [191].

Виборча кампанія ПР відзначалась супроводом масштабного адміністративного ресурсу. Нестача бюлетенів у виборчих скриньках із заповітною позначкою навпроти ПР і, як наслідок, усвідомлення регіоналами неможливості сформувати парламентську більшість без допомоги політичного сурогату оголили те, що влада воліла б приховати: електоральний провал у материнському регіоні. Саме Донецьк, Луганськ і Харків внесли основну лепту в історію піррової перемоги ПР на цих виборах. Попри жорсткий, системний, багатолітній адміністративний ресурс, тотальний контроль комісій, а також перманентний тиск на бізнес із метою «уточнення політичної позиції», вже очевидно: партія влади активно втрачає своїх прихильників на сході країни. Низька явка – народ просто не пішов голосувати – плюс помітні кількісні втрати серед активних громадян у тій-таки Донецькій області: 2006 рік – 1,85 млн. голосів, 2007-й – 1,72 млн., 2012 рік – 1,27 млн., що становить 580 тис. голосів – третину виборців. Утворилася електоральна ніша. Як зазначає соціолог Володимир Паніотто:

«Тим часом не всі процеси розвиваються лінійно. Партія регіонів втратила значну частину прихильників на сході, особливо у 2010—2011 рр. За цей час тих, хто вважав, що країна рухається у правильному напрямку, в цілому по Україні поменшало з 40% до 12%. Але впродовж 2012 р. становище ПР трохи поліпшилося: кількість тих, хто вважає, що Україна рухається в правильному напрямку, зросла до 18%, а рейтинг партії за рік зріс майже на 10% (якщо порівнювати сумарний рейтинг партії Тігіпка і ПР із нинішнім рейтингом ПР). Правда, частина цього зростання пов'язана, вочевидь, із необхідністю визначитися перед виборами та з відсутністю на сході і півдні альтернатив [51].

Таким чином, частина українського електорату продовжує протестувати проти советизації або, точніше сказати, більшовизації України, болісно реагуючи на «нових червоних». А друга частина – проти капіталізації меншості за рахунок більшості. Отут-то й згадують вони різні локальні ідентичності, історію своїх регіонів, країв і земель, самоврядування з федералізацією та бажання якнайбільше податків залишати в себе, а не випрошувати потім гроші в Києва. Цілком собі свросюзовська тенденція [194].

На виборах у Верховну Раду, що пройшли в Україні 28 жовтня 2012 р., сформувався цікавий портрет виборця. Фактом, стало те, що чоловіки здебільшого голосували за ВО «Свободу» та за партію Віталія Кличка «УДАР», водночас жінки більше віддавали перевагу «Батьківщині» та Партії регіонів. Стосовно вікового розподілу, то найстарша аудиторія у КПУ, переважна більшість їх виборців старша за 50 років, а наймолодша аудиторія у партії «УДАР» – 80% їх виборців молодші за 40 років. Зазначимо також, що на виборчих дільницях молодших за 29 років українців було всього 10%, а 36% виборців – пенсіонери [163].

За ВО «Свобода» голосували переважно українці з високим рівнем освіти, за партію «УДАР Віталія Кличка» – молодь. Такі тенденції показали

дані Національного екзит-полу. Директор фонду «Демініціативи» Ірина Бекешкіна наголосила, що за освітою найвищий рівень у виборців «Свободи»: 48% мають вищу освіту, 12,3% – повну середню й неповну середню освіту. Виборці з вищою освітою також переважають в електорату УДАРу – 38%, із загальною середньою освітою – 17%, з незакінченою середньою – 5%. В електораті Партії регіонів, як свідчать дані Національного екзит-полу, переважають виборці з середньою спеціальною освітою – 38%. Дещо нижчий освітній рівень у виборців Комуністичної партії: 38% з них мають середню спеціальну освіту, 26% – вищу. Щодо вікової структури електорату, то наймолодший електорат у партії УДАР: 53% виборців – до 40 років; а найстарший – у КПУ: 67% тих, хто проголосував, – це люди старші 50 років. Структури електорату «Свободи», «Батьківщини» та Партії регіонів, як свідчать дані Національного екзит-полу, за віковою ознакою схожі. Щодо гендерної відмінності електорату, то серед виборців Партії регіонів найбільше жінок – 59%, чоловіків – 41%. Схожа ситуація з електоратом «Батьківщини» – 57,5% жінок і 42,5% чоловіків. В електораті УДАРу переважно чоловіки (55%), жінок – 45%. Схожа ситуація в електораті ВО «Свобода»: 54% – чоловіки, 46% – жінки. За місцем проживання найбільше сільських жителів підтримують «Батьківщину» – 39%. В електораті Партії регіонів лише 25% виборців проживають в обласних центрах, 35% – це жителі села. У структурі «Свободи» переважають жителі обласних центрів – 47,5% і найменше жителів села – 24%. Крім того, згідно з даними екзит-полу, значна частина виборців (56%) були прихильниками тієї чи іншої партії, за яку вони згодом проголосували, ще до початку виборчої кампанії. Найбільше стабільного електорату в Партії регіонів (67%) і «Батьківщини» (64%). Коментуючи дані екзит-полу, голова правління Центру прикладних політичних досліджень «Пента» Володимир Фесенко назвав тенденцію високої освіченості виборців «Свободи» «авторитарно-революційним синдромом ліберальної інтелігенції». Водночас, на його думку, це ознака того,

що у «Свободи» не буде стійкої підтримки – радикально налаштовані виборці делегували цій партії своє право революційних змін [233].

Таким чином, зміна ідейно-політичних орієнтацій громадян України відбулася під впливом даних факторів:

1) економічний і психологічний тиск, примус до «правильного голосування»;

2) прямий підкуп виборців, включно з т.з. угодами про підтримку кандидатів;

3) перешкоджання агітації за опозиційних кандидатів і партії;

4) відеоспостереження на дільницях;

5) особливі умови голосування на закритих дільницях; зокрема, відсутність спостерігачів.

6) ймовірне вкидання попередньо заповнених бюлетенів, або псування частини бюлетенів членами комісій;

7) специфічний процес підрахунку голосів, що передусім стосувався мажоритарних округів; затягування процесу на цілий тиждень замість доби, втручання сторонніх осіб, включно з фізичним насильством, як наслідок невизнання виборів в п'яти округах недійсними.

На результати мінімально впливала і специфічна нарізка округів, які в середньому мали 160...166 тисяч виборців. Але траплялись і винятки. Наприклад, одного мажоритарника обирали 146663 жителів Подільського району (ОВО №220), і 177155 жителів Солом'янського району м.Київ (ОВО №222). Або: 143545 виборця у м.Керч, і 176570 у м. Євпаторія. Виходить, що на мажоритарних виборах голос одного керчанина важить, як 1,23 голоса євпаторійця. А голос жителя Подолу важить, як 1,21 голоса жителя Солом'янки. Ця проблема фактично не вплинула на партійні вибори, але спрацювала на зміну складу мажоритарників. Кандидат, якого підтримало до 30% виборців, за середньої явки 57%, мав шанси перемогти, маючи 15...17%

голосів від загальної кількості (за даними ЦВК, це приблизно один з десяти; 20...30% з урахуванням явки за переможця скоріше типові). Решта – розчинилась в повітрі. Таким чином, вибори мажоритарників і міноритарників відбулись за дещо диспропорційною системою [203].

Отже, вибори – 2012 р. визнали відносно вільними і зовсім умовно чесними. За чинного закону про вибори і переважно тих самих учасників перегонів ми навряд могли очікувати чогось кращого. Однак частково спрацював ще один цікавий фактор. А саме: Вперше від початку застосування технологій масового підкупу виборців ці технології дали збій; в 2012 році кандидатів, які розраховували передусім на підкуп, почали соціально засуджувати. Серед тих, хто брав продовольчі пайки або гроші, продались від половини до трьох чвертей. Звичайно, 20-30 тисяч голосів через прямий підкуп на кожному окрузі це однаково досить багато. Але так само, як Київ першим позначив тренд перемоги через підкуп, зараз він позначив протилежний. У кандидата-корупціонера з стійким антирейтингом може виграти навіть відносно маловідома в територіальній громаді людина [203].

Ті, до кого застосовували адміністративний тиск, зробили перший крок від патології до нормальної громадянської свідомості. Частина з них відмовилась від голосування за примусом; і це спричинило суттєве зменшення явки. Але потенційно 43% виборців, які утримались від голосування, становлять електорат кількох поки неіснуючих в Україні партій. Вражаючи 30% підтримки лідерів перегонів вражають менше, якщо ми перемножимо підтримку на явку виборців; це буде лише 17%. Отже, правдиві лідери електоральних симпатій України тільки збираються заявити про себе. Радянський консерватизм не став чинником консолідації суспільства; натомість став чинником подразнення і розколу. Схоже, ностальгуюча за часами УРСР частина суспільства теж зрозуміла лицемірство цієї недо-реставрації. Вийшло з того підсилення КПУ за рахунок послаблення союзників, можливо, вже колишніх; а також поява у ВР двох нових партій.

Обмежений і безпринципний пострадянський електорат знову голосував за консерваторів, популістів та радикалів, які в новому складі ВР будуть представлені досить широко. В той самий час відповідальний і мудрий український народ (с) проголосував за збереження в Україні політичного різноманіття; і проти остаточної передачі монополії на владу погано організованій групі осіб, схожій на розширену сім'ю одного політичного лідера. А також за те, щоб на наступних виборах наші голоси знову мали якесь значення. Бажано – дещо більше, ніж в 2012му році [203].

Сумнівною видається і обґрунтовувана декотрими експертами теза, ніби значна частина виборців опозиційних партій у 2012 році нерозбірливо ставилися до їхнього ідеологічного позиціонування. Найчастіше цей аргумент наводять щодо партії «УДАР Віталія Кличка», котру, мовляв, сприймали як третю силу. Проте насправді боксер-чемпіон чітко заявив свою позицію щодо статусу української мови як єдиної державної та «питання ідентичності», а тема євроінтеграції була для нього однією із ключових у виборчій кампанії поряд із антикорупційною. Якщо він і уникав однозначних відповідей щодо перспектив входження до НАТО, то на підтримку ідеї визнання вояків УПА воюючою стороною виступив у кількох ефірах досить однозначно [228].

Спостережуваний перехід Західної України до Олега Тягнибока в експертному середовищі вважається вигідним влади. О. Тягнибок, з його націоналістичними переконаннями, на відміну від Ю. Тимошенко, не зможе вирости в загальноукраїнського лідера, а значить, і не зможе скласти серйозну конкуренцію В. Януковичу і Партії Регіонів. І це, напевно, справді так. Але «Свобода», якщо її депутати не будуть підкуплені ПР, цілком може ґрунтовно закріпитися на Західній Україні, ставши тут реальною владою. А звідси – один крок до організації потужного опору центральному уряду та зростання сепаратистських настроїв на Галичині [191].

Лідерами процесу зміни ідейно-політичних орієнтацій громадян України на Півдні та Сході країни стали Дніпропетровщина й Херсонщина, де 2012-го сукупні активи опозиційних сил зросли на 8–11% і сягнули відповідно 38–40%. Друга група областей — Одеська, Миколаївська, Запорізька та Харківська області. Тут рівень їх підтримки зріс на 12–13%, до 31–34%. Врешті, навіть на Донбасі і в Криму відповідний приріст за цей час становив 5–6% [228].

Насправді порівняльний аналіз результатів парламентських виборів 2007 і 2012 років переконливо свідчить: за п'ять років відбулася часткова зміна поколінь, і це основна причина змін на політичній карті України. Замість старого совкового покоління, яке у своїй більшості є носієм «кріпацьких» меншовартісних комплексів, приходить нове — генерація «народжених в Україні». Це підтверджують і результати аналізу екзит-полів. Згідно з ними, 40,1% виборців, які голосували за Компартію, — ті, кому за 60. Ще одна політична сила, яка артикулює російські національні цінності, — Партія регіонів — має в тій самій віковій категорії майже 30% виборців. Водночас в електоральних активах опозиції людей такого віку значно менше: від 24,7–27,2% у «Свободи» та «Батьківщини» до 12,7% в «УДАРУ Віталія Кличка». Зміна поколінь супроводжується значним інтелектуальним зростанням виборця. Так серед прихильників совкових проросійських КПУ та ПР — із незакінченою та закінченою вищою освітою 30,9–33,6% відповідно, тоді як серед електорату «Батьківщини», УДАРУ й «Свободи» ці категорії становили 39,6%, 46,9% та 54,2% [228].

Таким чином, у 2012 році відбулися важливі структурні зміни в українському суспільстві. В кожну каденцію парламенту виборець стає більш патріотичним, відповідальним та інтелектуальним. Покоління, яке є носієм прорадянських цінностей, природно відходить, а йому на зміну приходить нова генерація української більшості.

Виборча кампанія 2012 р. встановила ряд факторів, які вплинули на ідейно-політичні орієнтації громадян України, зокрема:

- посилення радикальних настроїв у суспільстві, які вочевидь трансформувалися у підтримку сил націоналістичного спрямування;
- значне зниження ефективності використання стандартних виборчих технологій під час офіційного виборчого процесу внаслідок поділу переважної частини виборців на тих, хто визначився з вибором завчасно, та тих, чий голос брутально купляється перед голосуванням.
- примарність створення нових ідеологічно-порожніх політичних сил без обличчя навіть за наявності потужного матеріального ресурсу;
- важкий соціально-економічний стан спричинив різке зростання числа голосів за компартію. І ніхто не очікував такого успіху комуністів, вони отримали рази в два більше голосів, ніж на попередніх виборах;
- вилучення графи «проти всіх» збільшило кількість протестного голосування.

Висновки до розділу 4

Таким чином, основною формою політичної участі громадян України в умовах політичної нестабільності є протест, який у відкрито демонстративній формі є проявом негативного ставлення до політичної системи, утверджених норм, цінностей. Автор виділяє основні види протесту: демонстрації, мітинги, страйки, бунти, бойкоти. Серед протестних форм політичної участі на виборах варто назвати електоральний абсентеїзм, тобто неучасть у виборах, голосування за певні політичні сили чи голосування «проти всіх». Визначальною причиною, яка зумовлює протестні форми політичної участі, є депривація: стан соціального (індивідуального) незадоволення, що викликане реальним і болісним дисонансом між дійсним і очікуваним станом.

Політичні погляди виборців, які є основою політичної участі ще більше поляризувались, що не йшло на користь згуртуванню суспільства та громадської злагоди. Населення поступова втрачає довіру до всіх політичних сил. Орієнтація виборців не стільки на партійність кандидата, скільки на його характер і на поведінку призводить до негативних результатів. Позиції провладних політичних сил, незважаючи на їхнє перебування у владі, в цілому послабшали, що перетворилось на сталу тенденцію і в майбутньому вплине на результати президентських виборів.

Підсумки виборів показали, що лівий політичний рух в Україні (та її регіонах) продовжує залишатись актуальним. Для комуністів покращання їх результатів відбулося завдяки організованій рекламній кампанії та зневірі громадян у провладній силі. Соціал-демократична ідеї залишається теоретично не привабливою, в країні немає популярної політичної сили, яка була спроможна цю ідею підняти та розгорнути.

Загалом парламентські вибори-2012 віддзеркалили багатовекторні зміни ідейно-політичних орієнтацій громадян України. Регіональний характер політичних симпатій громадян України не сприймалися як «розкол» країни.

Вибори 2012-го переконливо засвідчили природний процес ідейно-політичної зміни поколінь та відповідно орієнтацій, наслідки якого особливо помітні на Південному Сході. В українських реаліях результати кожних наступних виборів – це важливий політично-ідеологічний перепис населення, який дає уявлення про його самоідентифікацію та цивілізаційні пріоритети. Прорадянські партії поступово вичерпують електоральну базу. Популярнішими стають політичні сили, що займають українську та проєвропейську нішу.

Наприклад, якщо у вересні 2007 року БЮТ, НУ–НС та «Свобода» дістали 45,6%, то 2012-го «Батьківщина», УДАР, «Свобода» – більше 50%. Якщо раніше зростання цього табору відбувалося завдяки меншим демографічним втратам населення (а отже, і зростання частки виборців)

базових для нього центральних і західних регіонів, то в період між 2007 та 2012 роками означений приріст відбувся майже виключно за рахунок південно-східних земель.

Більш того, громадяни України не мають чітко означеної спрямованості на участь у політичному житті, хоч і виявляють готовність до активних дій. У більшості не сформовані настановлення на самостійну, активну, відповідальну діяльність у сфері соціальних подій та інтерес до політичного життя країни. Громадяни не готові і не прагнуть засвоювати нові форми соціальної активності, не ставлять за мету «вбудовуватися» в соціальні структури та громадські об'єднання, через які реалізується конструктивна взаємодія з владою та активна політична участь.

Зміна ідеологічних стереотипів, зафіксованих в ідеологічній свідомості громадян є підґрунтям високого рівня її протестного потенціалу. З'ясовано, що незалежно від рівня політичної активності громадяни мають різні стереотипні моделі поведінки, обумовлені структурою притаманних їм ідеологічних переконань.

ВИСНОВКИ

Відповідно до поставлених завдань та проведення детального дослідження теми, автор пропонує такі **висновки**:

1. З'ясувавши ступінь дослідження політичної участі громадян вітчизняними та зарубіжними науковцями, автор виявив, що пріоритет у цьому напрямі мають представники зарубіжної наукової думки, а саме: Г. Алмонд, С. Верба, Р. Даль, Р. Інглгарт, С. Ліпсет, Л. Мілбрайт, Р. Мілс,

Р. Міхельс, Н. Най та Ф. Півен та ін., які починаючи з середини ХХ ст. сформували концепції політичної участі.

Українська політична думка в площині дослідження вимірів політичної участі представлена роботами В. Бортнікова, Г. Іовчу, О. Максимової, Н. Ротар та ін.

Суспільно-політичні перспективи України визначаються окрім реформування політичної системи, економічного зростання і активною політичною участю її громадян. Проблема політичної участі громадян стає найбільш актуальною в ситуації політичної нестабільності.

2. Політична участь громадян – це один із головних критеріїв демократії та легітимності державної влади, що визначається як добровільна дія індивідів або груп, пов'язана з їх безпосередньою або опосередкованою участю в розробці, прийнятті та здійсненні політичних рішень або курсів. Під політичною участю розуміється невід'ємна властивість політичної чи іншої керуючої (або самокерованої) діяльності людей, яка служить одним із засобів вираження і досягнення їхніх інтересів. Політичною участю стає тоді, коли індивід або група включаються у владні політичні відносини, в процес прийняття рішень і управління, які носять політичний характер.

3. Найбільш поширеними видами політичної участі громадян в умовах політичної нестабільності є протестні форми. Участь в електоральному процесі поступово звужується до стадії обговорення суспільно-політичних подій. Залежно від характеру політичного режиму, традицій, розмірів території та чисельності населення, розвиненості комунікацій і ряду інших факторів можливе різне поєднання прямого та опосередкованого видів політичної участі громадян.

4. Політична участь молоді – це залучення молодих громадян як соціально-демографічної групи в процес здійснення політико-владних відносин, яка передбачає вплив на державу та її політику на основі певних цінностей, інтересів, політичної культури і цілей молоді, сформованих у

цьому суспільстві політичних реалій, законодавчих і правових норм та інших механізмів реалізації політичних прав і свобод.

5. На форми політичної участі помітний вплив чинять життєві цінності та політичні орієнтації сучасної молоді. У сучасних умовах молоді люди відчують себе більш вільно, більш комфортно, ніж представники старшого покоління. В цілому молодь висловлюється за продовження змін у бік розвитку демократичного суспільства, будівництва правової держави.

Автор зазначає, що молодь продовжує залишатися найбільш пасивною категорією населення не тільки з точки зору впливу на інститути державної влади, але й у суспільно корисної та творчої діяльності. Ставлення молоді до партій і громадських об'єднань безпосередньо залежить від ступеня адаптивності молоді до існуючих умов. Зв'язок з тими чи іншими політичними партіями, рухами має чітко виражений раціональний, прагматичний характер.

Основними причинами неучасті молоді в політичному процесі є відсутність самореалізації; незадоволення особистих потреб, інтересів молоді; ігнорування їх політичних інтересів з боку держави; відсутність конкретних політичних і суспільних суб'єктів, здатних представляти і відстоювати інтереси молоді; значні зміни соціального становища молоді в зв'язку з переходом до ринкової економіки; розчарування в існуючих формах участі тощо. В даний час відбувається активізація участі політичних молодіжних об'єднань.

6. Проблема участі молоді в політичних процесах складна і багатогранна. Вона фіксується на різних рівнях соціалізації та адаптації підростаючого покоління і вимагає розгляду в політологічному, правовому, соціально-педагогічному аспектах. Перспективам розвитку політичної участі молодих громадян перешкоджають примусовість та маніпулятивність політичної соціалізації, політичної адаптації, що неминуче спрощує цілі і сенс молодіжного політичного руху.

7. Проблема електорального абсентеїзму в подальшому може стати однією з ключових проблем українського демократичного виміру. Зниження виборчої активності є, насамперед, виразом розчарування населення діями влади, негативним ставленням до демократичних інститутів, політичних партій та їх лідерів. Зменшення ролі політичної участі громадян в умовах політичної нестабільності обумовлено багатьма факторами: соціально-економічна ситуація в країні, зниження інтенсивності політичних процесів, неможливість партійних структур мобілізувати населення на ідеологічній основі.

Політична участь здійснюється в різних формах, з неоднаковим ступенем інтенсивності. У дисертаційному дослідженні проаналізовано сучасні форми політичної участі, що являють собою способи діяльності громадян, спрямовані на формування інститутів влади, визначення змісту політики та здійснення контролю за її реалізацією.

8. У дисертаційному дослідженні виділені протестні форми поведінки, що проявилися в негативному ставленні до політичних структур, інститутів, прийнятих рішень. Підкреслюється, що депривація необхідна, але недостатня умова протестної поведінки. Для прийняття масового характеру дії протесту повинні мати силу і колективні дії в бажанні вплинути на владні структури.

У періоди різких соціальних змін спостерігається найбільше зростання політичної та громадянської активності населення. Однак слідом за ними наступають періоди спаду, соціальної та політичної втоми, розчарування й апатії. Роки активної політизації нашого суспільства і зростання інтересу до політики пройшли.

Сьогодні інтереси людей сконцентровані на питаннях виживання й адаптації до нових економічних відносин. Політична пасивність частини населення зростає, що робить необхідним проведення спеціальних досліджень цього явища.

9. Автор констатує: вибори 2012 р. засвідчили зміну ідейно-політичних переконань та орієнтацій, що повинно відзначитися на стабілізації громадських думок, оцінок щодо соціально-політичної та економічної сфери життєдіяльності. Існуюче протиріччя між демократичними й авторитарними уявленнями про подальший курс держави породжують у свідомості громадян конфлікт, вирішення якого можна чекати тільки з часом.

Процес трансформації українського суспільства протягом останніх півтора десятиліть супроводжувався досить вираженим розколом усередині країни по деяким нормативно-ціннісним підставам, а також з політичних орієнтацій. В той же час, на сучасному етапі відзначається тенденція до зниження міжрегіональних відмінностей у політичних орієнтаціях.

Політична участь громадян в період нестабільності знаходиться на не належному рівні. Сьогодні характерне переважання пасивної політичної участі над активною. Без забезпечення широкої участі громадян у прийнятті політичних рішень неможливе досягнення суспільної згоди, самовідтворення та стабільний розвиток громадянського суспільства

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРА

1. [Абсентеизм \(санкції за неучастие в выборах\)](http://www.regional.kz/opyt/allabout/2/88-absentism.htm) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.regional.kz/opyt/allabout/2/88-absentism.htm>.
2. Акіншева, І. П. Актуальність вивчення політичної соціалізації на сучасному етапі / І. П. Акіншева. – Луганськ.: вид. ЛНУ – 2012. – С. 174-180.

3. Андрущенко В.П. Організоване суспільство. Проблема організації та суспільної самоорганізації в період радикальних трансформацій в Україні на рубежі століть: Досвід соціально-філософського аналізу./ В.П. Андрущенко – К. – ТОВ «Атлант ЮемСі», – 2005. – 498 с. – Бібліогр.: с. 499-502.
4. Андрусечко П. Виборча кампанія 2012 [Електронний ресурс] / П. Андрусечко // «Наше слово» – 2012 – № 45 – Режим доступу: <http://nslowo.pl/content/view/2593/96/>
5. Андрусів В. Роль партій у творенні місцевої демократії [Електронний ресурс]. / В. Андрусів. – Режим доступу <http://politiko.ua/blogpost48979>
6. Алмонд Г, Верба С. Гражданская культура и стабильность демократии. [Електронний ресурс] / Г. Алмонд, С. Верба. // Политические исследования. – 1992. – №4. – Режим доступу: civisbook.ru/files/File/1992-4-Almond_Verba.pdf
7. Алмонд Г., Пауелл Дж., Стром К., Дантон Р. Сравнительная политология сегодня / Г. Алмонд , Дж. Пауелл, К. Стром, Р. Дантон.- Мировой обзор. Учеб. пособ. – М., 2002.
8. Алмонд Г., Верба С. Культура гражданина / Г. Алмонд, С. Верба. – М. – Глобус, 2001. – 260 с.
9. Амелин В. Н. Социология политики: Спецкурс / В. Н. Амелин – М., 1992. – 300 с.
10. Арон Р. Демократия и тоталитаризм / Пер. с фр. Г.И.Семенова.// Р. Арон – М.,1993. – 303 с.
11. Артемов Г.П. Политическая социология: Учебное пособие./ Г.П. Артемов – М: – Логос, – 2002. – 280 с
12. Балакірева О. Динаміка та чинники формування електоральних орієнтацій громадян України під час виборчої кампанії / О. Балакірева, М. Міщенко, О. Яременко // Політичний портрет України. – 2000. – № 22. – С. 139-149.

13. Бардяк О. Політична активність: цінність та прояв [Електронний ресурс] / О. Бардяк // Українська правда. – 2008. – 20 жовтня – Режим доступу : <http://www.pravda.com.ua/news/2008/10/17/83006.htm>
14. Бараматова С. П. Політична соціологія. Курс лекцій. / С. П. Бараматова – К. – 2003. – 350 с.
15. Баталов Э. В. Политическая культура современного американского общества / Э. В. Баталов – М. – 1990. – 315 с.
16. Білоус І.М. Особливості становлення молодіжної Інтернет-аудиторії до участі у політичному житті. Автореф. дис. канд. психол. наук: 19.00.11 / Ін-т соц. та політ. психології АПН України // І.М. Білоус – К. – 2008. – 19 с.
17. Баталов Э. В. Типология политических отношений. / Э. В. Баталов – 1995. – №2.
18. Бебик В. М. Політологія для політика і громадянина: [монографія] / В.М.Бебик – К.: МАУП, 2003. – 424 с.: іл. – Бібліогр.: с. 406-422.
19. Бережна О. Політична залученість громадян: світові практики, українські реалії [Електронний ресурс]. / О. Бережна – Режим доступу : <http://real-politics.org/politychna-zaluchenist-hromadyan-svitovi-praktyku-ukrajinski-realiji/>
20. Берест П. Партійні підсумки виборів. [Електронний ресурс]/ П. Берест – Режим доступу: <http://www.dem-alliance.org/blog/Partiini-pidsumki-viboriv-228.html>
21. Белашко С. Політична участь як чинник суспільної модернізації / С.Белашко // Стратегічні пріоритети – № 2 (23). – 2012 – С.92-97.
22. Блондель Ж. Политическое лидерство. Путь к всеобъемлющему анализу./ Ж.Блондель – М. – 1992.

23. Британські спостерігачі аналізували причини успіху ВО «Свобода» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.radiosvoboda.org/content/article/24765686.html>
24. Брубейкер У. Р. Членство без громадянства: економічні та соціальні права «негромадян». [Електронний ресурс] / У.Р. Брубейкер – Режим доступу: <http://www.hrights.ru/text/b7/ Chapte4.htm>
25. Бодуен Ж. Вступ до політології / Ж. Бодуен. – К. : Основи, – 1995. – 174с.
26. Бородін Є. І. Держава і молодь: історія ювенального законодавства в Україні (середина 80-х – початок 90-х років ХХ ст.)/ Є. І. Бородін – К.: Укр. центр політ. менеджменту, 2004. – 162 с.
27. Бортніков В. І. Політична участь і демократія : українські реалії : [монографія] / В. І. Бортніков. – Луцьк : РВВ «Вежа» Волин. держ ун-ту ім. Лесі Українки, – 2007. – 524 с.
28. Бортніков В.І. Особливості участі громадян в концептуальних моделях демократії / В. І. Бортніков // Політичний менеджмент. – 2007. – № 3. – С. 38 - 50.
29. Бортніков В.І. Політична участь громадян України в умовах демократичного транзиту: автореф. дис... д-ра політ. наук: 23.00.02 / В.І. Бортніков – НАН України. Ін-т держави і права ім. В.М.Корецького. – К., 2008. – 35 с.
30. Бурдьє П. Соціологія політики: Пер. с фр./ П.Бурдьє – М., – 1993.
31. Бурдьє П. Соціологія соціального пространства / П. Бурдьє. – Ін-т експериментальної психології. – СПб.: Алетейя, – 2005. – 288 с.
32. Бурлацкій Ф. М., Галкин А. А. Современный Левиафан: Очерки политической социологии капитализма. / Ф М. Бурлацкій, А. А. Галкин – М., – 1985. – 324 с.

- 33.Бурлачук В. Ф. Символ и власть. Роль символических структур в построении картины социального мира / В. Ф. Бурлачук – К. – 2002. – 256 с.
- 34.В Україні прогнозують зростання протестних настроїв проти суддів та правоохоронців. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.novostimira.com.ua/novyny_41049.html
- 35.В Україні 12,2 мільйона активних інтернет-користувачів [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/news/2012/07/18/6969059/>
- 36.Валлерстайн И. Анализ мировых систем и ситуация в современном мире: Пер.с англ. / И. Валлерстайн – СПб., – 2001.
- 37.Вартанова Е.Л. Конвергенция как неизбежность. О роли технологического фактора в трансформации современных медиасистем / Е.Л. Вартанова – М. : Изд-во МГУ, – 2000. – 121с.
- 38.Васильчук Є.О. Молодіжна субкультура як засіб політичної соціалізації сучасної молоді. [Електронний ресурс] / Є.О.Васильчук – Режим доступу: http://archive.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Gileya/2012_57/Gileya57/P21_doc.pdf
- 39.Вебер М. Политика как призвание и профессия./ М. Вебер // Избранные произведения. – М., – 1990.
- 40.Верба С. Представницька демократія і демократичні громадяни: філософське та емпіричне розуміння / С. Верба – К.: Смолоскип, – 2005. – С. 957-958.
- 41.Вибори до Верховної Ради. Результати голосування [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://vr.ukrinform.ua/node/3566>
- 42.Виборча кампанія ВО Свобода коштувала менше \$ 3 млн (2012) [Електронний ресурс] / РБК України – Режим доступу: <http://news.bigmir.net/ukraine/631249-Viborcha-kampaniya-VO-Svoboda-koshtyvala-menshe--3-mln>

- 43.Виборча кампанія-2012 б'є рекорди за витратами: на рекламу партій виділено півмільярда вибори [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://news.dt.ua/POLITICS/viborcha_kampaniya-2012_be_rekordi_za_vitratami_na_reklamu_partiy_vidileno_pivmilyarda-109662.html
- 44.Вибори на Одещині: ретроспективний погляд. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://rupor.od.ua/article/Vibori-na-Odeschini-retrospektivnij-poglyad--Rik>
- 45.Виноградов В. Проблеми соціалізації студентської молоді [Електронний ресурс] / В.Виноградов. – Режим доступу: <http://www.politik.org.ua/vid/magcontent.php3?m=6&n=75&c=1780>
- 46.Виноградов В. Д., Головин Н. А. Политическая соціологія / В. Д. Виноградов, Н. А. Головин – СПб., –1997.
- 47.Витрати політичних партій на вибори [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://blog.i.ua/user/5362383/1112108/>
48. Винников О. Прозорі вибори та ЗМІ в Україні: правове регулювання / О. Винников, Л. Чорній // Український незалежний центр політичних досліджень. – К. : Укр. незалеж. центр політ. дослідж., 2003. – С. 47–53.
- 49.Вишняк О.І. Електоральна соціологія: історія, теорія, методи/ О.І.Вишняк. – К. – Ін-т соціології НАН України, – 2000. – 310с.
- 50.Вишняк О.Політична типологія регіонів України // Українське суспільство 1992 – 2008. Соціологічний моніторинг / О.Вишняк – К.: – Ін-т соціології НАН України, – 2008.–656 с.
- 51.Відерникова І. Схід. Спиною до Януковича [Електронний ресурс] / І. Відерникова – Режим доступу: http://gazeta.dt.ua/POLITICS/shid_spinoyu_do_yanukovicha_.html
- 52.Воронов І.О. Демократичний транзит: людський вимір./ І.О. Воронов – К.: – Генеза, – 2006. – 328 с.

53. Вятр Е. Социология политических отношений: Пер. с польск. / Е. Вятр – М., – 1985.
54. Гаджиев К. С. Введение в политическую науку./ К. С. Гаджиев – М., – 1997.
55. Гай-Нижник П. Всеукраїнське об'єднання «Свобода» на старті парламентських виборів 2012 р. (грудень 2011 р. – лютий 2012 р.) / П. Гай-Нижник // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. – К.: – 2012. – Вип. 3 (59). – С. 157-196.
56. Галкин А. А. О сенсации которая не состоялась / А. А. Галкин // Полис. – 2004. – № 1. – С. 6-9.
57. Галактіонова І. В. Фактори впливу на формування політичної культури молоді України, 90-ті роки ХХ ст [Електронний ресурс] / І. Галактіонова – Режим доступу: http://archive.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/naukma/Polit/2001_19/13_galaktionova_iv.pdf
58. Гедікова Н. П. Реформування освіти, як фактор політичної соціалізації молоді / Н. П. Гедікова // Актуальні проблеми політики. Вип. 5. – Одеса, 1999. – С. 279-283.
59. Гедікова Н. П. Практика ліберального реформування радянської системи як передумова формування сучасної української реальності / Н. П. Гедікова // Сучасна українська політика: політики і політологи про неї : [зб. наук. праць / редкол. Михальченко М. І. (голова) та ін.]. – Київ ; Миколаїв, 2008. – Вип. 14. – С. 41–49.
60. Гозман Л. Я., Шестопап Е. Б. Политическая психология / Л. Я. Гозман, Е. Б. Шестопап – Ростов-на-Дону: Феникс, 1996. – 448 с.
61. Гончаров Д. В. Теория политического участия / Д. В. Гончаров Д. В. – М.: Юрист, 1997. – 206 с.

62. Головаха Е. И., Бекешкина И. Э., Небоженко В. С. Демократизация общества и развитие личности. От тоталитаризма к демократии / Е. И. Головаха, И. Э. Бекешкина, В. С. Небоженко.. – К.: Наукова думка, 1992. – 125 с.
63. Головаха Є. І. Суспільство, що трансформується./ Є. І. Головаха – К., – 1997.
64. Головаха Є., Паніна Н. Політична культура українського суспільства (за даними соціологічного моніторингу та міжнародного порівняльного дослідження)/ Є. Головаха, Паніна Н // Українське суспільство 1992 – 2007. Динаміка соціальних змін – К.: – Ін-т соціол. НАН України, – 2007. – С. 12 – 23.
65. Головаха Є. Паніна Н. Соціальне божевілля // Є. Головаха, Н. Паніна – К.: – Наука, – 1994. – С. 39-92.
66. Головатий М. Ф. Політична психологія [навч. посіб.] / М. Ф. Головатий – К.: – МАУП, – 2001.
67. Грабовська С.Л. Психологічні чинники політичної активності молоді // Наукові студії з політичної психології, вип.2.: Матеріали звітн. наук. сесії Наук.-практ. центру політ. психології АПН України, 28–29 лютого 1996 р. / Редкол.: М.М. Слюсаревський (головн. ред.) та ін. – К.: – «ДОК–К», – 1996. – С. 20-29.
68. Грінберг Р. Інституційні уроки ринкових трансформацій / Р. Грінберг // Економіка України. – 2011. – № 1. – С. 27-37.
69. Гуменюк О. Є. Громадянська відповідальність у контексті політичного сьогодення / О. Є. Гуменюк // Психологія і суспільство. – 2008. – № 2. – С. 65-75.
70. Даль Р. А. Проблемы гражданской компетентности/ Р. А. Даль // Век XX и мир. – 1994. – № 7-8. – С. 167-168.
71. Даль Р. Демократия и её критики: Пер. с англ. / Под ред. М.В.Ильина. // Р. Даль – М.: РОССПЭН, – 2003. – 576 с.

72. Даль Р. О демократии./ Р.Даль //Пер с англ. А.С.Богдановского / Под ред. О.А. Алекринского. – М.: Аспект-Пресс, – 2000. – 208 с.
73. Даль Р.А. Поліархія. Участь у політичному житті та опозиція / Р.А. Даль // Пер. з англ. О.Д. Білогорського. – Х.: Каравелла, – 2002. – 216 с.
74. Дарендорф Р. Дорога к свободе: демократизация и ее проблемы в Восточной Европе./ Р. Дарендорф // Вопросы философии. – 1990. – №2.
75. Демидов А.А. Секреты избирателя/ А.А.Демидов //Социс.– 1989. – №1. – С.29-35.
76. Деггер Р. Участь у політичному житті і проблема апатії // Демократія: Антологія / Р. Деггер – К.: Смолоскип, – 2005. – С. 304-326.
77. Дембицька Н.М. Проблема політичної соціалізації молоді в умовах трансформації українського суспільства / Н.М.Дембицька // Теоретико-методологічні проблеми генетичної психології: Матер. міжнар. наук. конф.– Т.1. – К.: Міленіум, – 2002. – С.48-51.
78. Джандубаева З.З. Абсентеизм как феномен современной российской практики / З. З. Джандубаева // Диссертация кандидата социологических наук : 22.00.04. – Москва, 2005. – 134 с.
79. Джанд К. Сравнение политических партий / К Джанд// Хрестоматия по сравнительной политологии – М., – 1997.
80. Джига Т.В. Теоретико-методологічні підходи в дослідженні цінностей у західній політології. [Електронний ресурс] / Т.В.Джига – Режим доступу: http://archive.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Gileya/2011_49/Gileya49/P26_doc.pdf
81. Дмитриев А. В. Политическая социология США: Очерки./ А. В. Дмитриев – Л., – 1971.
82. Доган М., Пеласси Д. Сравнительная политическая социология./ М.Доган, Д. Пеласси – М., – 1994.

83. Доля І.М. Механізми участі громади в політичному управлінні на місцевому рівні / І.М.Доля // Вісник Донецького університету: сер.: економіка і право, – Вип. 2, – 2007. – С.167-174.
84. Долженков О. О. Україна – Білорусь: досвід політичної трансформації: [монографія] / О. О. Долженков – Одеса: Астропринт, 2003. – 264 с.
85. Донбасс на грани соціального кризиса. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://gazeta.comments.ua/?art=1365668237>
86. Донецкая О.И. Воспитание политико-правовой культуры и активной гражданской позиции. [Електронний ресурс]/ О.И. Донецкая – Режим доступу: http://old.kpfu.ru/infres/nikolaev/2001/gl2_3_1.html
87. Досина М.В. Политическое участие граждан России на рубеже XX XXI веков: тендерная стратегия. – М., 2004. – 220 с.
88. Дунаєва Л.М. Влада і самоврядування: еволюція діалогу: [монографія] / Л. М. Дунаєва. – Одеса: Поліграф, 2009. – 356 с.
89. Дюверже М. Политические партии / М. Дюверже // Пер. с фр. и предисл. Л. А. Зиминной. – М., – 2000.
90. Єгорова Є.В., Євдокимова Г.О. Критерії визначення політичної активності особистості / Є.В. Єгорова, Г.О. Євдокимова // Проблеми політичної психології та її роль у становленні громадянина Української держави: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції 29–31 травня 1995 р.– К: АТ «Реклама». – С. 29-30.
91. Електоральний абсентеїзм як різновид політичної поведінки [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://real-politics.org/en/elektoralnyj-absentejizm-yak-riznovyd-politychnoji-povedinky/>.
92. Заровна Т. Тягнибок сподівається на Донбасі здобути 5% голосів виборців // Газета по-українськи. – 2012. – 11 лютого [Електронний ресурс] / Т.Заровна – Режим доступу: <http://gazeta.ua/articles/>

politics/tyagnibok-spodivaetsya-na-donbasi-zdobuti-5-golosiv-viborciv/422352.

- 93.Зарубежная политическая наука /Отв. ред. Ю. С. Пивоваров. – М. – 1994.
- 94.Затонский В. А. Сильное государство и активная личность: актуальные проблемы взаимодействия // Вестник Московского университета. Сер. 12. Политические науки. / В. А. Затонский/ – 2004. – №1. – С. 70 - 88.
- 95.Зидентоп Л. Демократия в Европе /пер. с англ.: Под ред. В.Л.Иноземцева. – М.:Логос, – 2004. – 360 с.
- 96.Зеленько Г. І. Політична «матриця» громадянського суспільства (досвід країн Вишеградської групи та України) / Г. І. Зеленько. – К.: Знання України, – 2007. – 336 с.
- 97.Интернет-користувачі в Україні. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://zhzh/info/news/2009-03-27-484/>
- 98.Иванов Д.В. Виртуализация общества / / Социология и социальная антропология/ Д.В. Иванов . – СПб. – 2000. – 180с.
- 99.Иванова Ю. Абсентеизм как фактор избирательного процесса в современной России [Електронний ресурс] / Ю. Иванова – Режим доступу: <http://www.lib.ua-ru.net/diss/cont/170344.html>].
100. Интернет как агент политической социализации молодежи Украины. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://gisap.eu/ru/node/4206>
- 101.Ильясов Ф. Политический маркетинг: искусство и наука побеждать на выборах / Ф. Ильясов.– М.: ИМА, – 2000. – 200 с.
- 102.Иовчу Г. М. Політична участь громадян країн ЄС та України: порівняльний аналіз: автореф. дис. канд. політ. наук : 23.00.02 / Г. М. Іовчу; Держ. заклад «Південноукр. нац. пед. ун-т ім. К.Д. Ушинського». – Одеса, – 2011. – 16 с.

- 103.Иовчу А. Проблема «демократического дефицита» ЕС – социопсихологическая перспектива / А. Иовчу // Науковий вісник. Одеський державний економічний університет. – 2008. – № 11 (67). – С. 130-139.
104. Иовчу А. Политическое участие и демократическое реформирование через призму теории партисипаторной демократии / А. Иовчу // Актуальні проблеми політики. Збірник наукових праць. – 2008. – Вип. № 35. – С.203-209.
105. Иовчу Г. Теоретичні підходи щодо аналізу феномену «політична участь громадян» / Г. Иовчу // Вісник Одеського національного університету. – 2009. – Том 14. Випуск 2. Соціологія і політичні науки. – С. 77-83.
- 106.Иовчу Г. Політична участь громадян: механізм прояву соціального конфлікту чи інструмент інтеграції суспільства? / Г. Иовчу // Вісник Одеського національного університету. – 2009. – Том 14. Випуск 13. Соціологія і політичні науки. – С. 526-532.
- 107.Иовчу Г. Эффективность референдумов у контексті забезпечення права громадян на участь у процесі прийняття суспільно-політичних рішень та впливу на політичний процес / Г. Иовчу // «Гілея: науковий вісник»: Збірник наукових праць. – К., 2010. Випуск 35. – С. 402-408.
- 108.Инглгарт Р. Культура і демократія [Електронний ресурс]. / Р.Инглгарт // Незалежний культурологічний часопис«І».–2008. – № 53 – Режим доступу:<http://www.ji.lviv.ua/n53texts/inglehart.htm>
- 109.Кадук Н.І. Дослідження основних моделей переходу до демократії на пострадянському просторі. [Електронний ресурс] / Н.І. Кадук – Режим доступу: http://archive.nbuu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Perspekt/2011_3/Kadyk.pdf

- 110.Кадук Н.І. Проблема ефективності політичних інститутів в процесі демократизації Сучасна регіональна політика: формування, реалізація та розвиток публічної служби: Матеріали підсумкової науково-практичної конференції за міжнародною участю. 23 вересня 2010 р / Н.І. Кадук – Одеса: ОРІДУ НАДУ, – 2010. – С. 374-376.
- 111.Кадук Н.І. Модернізація і демократизація як змістовні типи політичного розвитку // Перспективи.Соціально-політичний журнал / Н.І. Кадук – 2011. – №2(48). – С. 58-63.
- 112.Кадук Н.І. Современная демократия: поиск эталонов и ориентиров // Вісник СевНТУ: зб. наук. пр. Серія: Політологія / Н.І. Кадук – 2010. – Вип. 112. – С. 55 - 58.
- 113.Кадук Н. І.Політична соціалізація громадян України на засадах європейських демократичних цінностей / Н.Кадук // Державна стратегія управління місцевим та регіональним розвитком: форми, методи та актуальні проблеми реалізації: Матеріали щорічної науково-практичної конференції 24 листопада 2004 р. У 2-х томах. Т.2. – Одеса: ОРІДУ НАДУ, – 2004. – 292 с. – С.212-214.
- 114.Кара-Мурза С. П. Манипуляция сознанием / С. П. Кара-Мурза. – М. : Алгоритм, – 2000. – 688 с.
- 115.Кастельс, М. Становление общества сетевых структур / Мануэль Кастельс // Новая постиндустриальная волна на Западе. Антология / под ред. В. Л. Иноземцева. – М. : Academia, 1999. – 640 с.
- 116.Кафарський В.І. Політичні партії України: конституційно правове регулювання організації та діяльності: [монографія] / В.І. Кафарський. – К.:Логос, – 2008. – 560 с.
- 117.Кияшко Л.О., Краснякова А.О. Психологічні детермінанти політичної участі молоді // Актуальні проблеми психології збірник наукових праць Інституту психології Костюка АПН України / За ред.

- С.Д.Максименка, В.Д.Потапової. – Т. XV, част. 1. – К., – 2008. – 458 с.
- 118.Кияшко Л.О., Краснякова А.О. Політична участь сучасної української молоді: соціально-психологічний аналіз. [Електронний ресурс]./ Л.О. Кияшко, А.О.Краснякова. – Режим доступу: http://archive.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Vchdpu/2009_74_1/42.pdf
- 119.Кияшко Л. О Психологічні проблеми політичної активності сучасної української молоді. .[Електронний ресурс]./ Л.О. Кияшко – Режим доступу http://archive.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Nsspp/2009_23/Kiyashko.htm
- 120.Кияшко Л. О. Впливи ідеологічних стереотипів на політичну участь громадян / Л. О. Кияшко // Наукові студії із соціальної та політичної психології : зб. статей. – К.: Міленіум, – 2008. – С. 186–196.
- 121.Кіндратець О.М. Громадська активність як умова демократизації суспільства / О.М. Кіндратець // Гуманітарний вісник ЗДІА./ О.М. Кіндратець – 2009. – Випуск 38.– С.117-125.
- 122.Кривдик О. «Свобода»: что дальше? [Електронний ресурс] /О. Кривдик. – Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/rus/articles/2012/12/5/6978752/>
- 123.Клочко М., Временные предпочтения: отбор или социализация (исследование украинских студентов) / М. Клочко П. Ордешук // Социология: теория, методы, маркетинг.– 2005. – №1. – С. 136 - 154.
- 124.Клюев А. В. Человек в политическом измерении./ А. В. Клюев. – СПб, – 2000.

- 125.Ковлер А.И., Смирнов В.В. Демократия и участие в политике. Критические очерки истории и теории / А.И.Ковлер, В.В. Смирнов. – М.: Наука – 1986. –191 с.
- 126.Когун В. Становище молоді в Україні та державна молодіжна політика / В. Когун ДДПУ// Молодіжна політика: проблеми і перспективи : матеріали III Міжнародної науково-практичної конференції, Дрогобич, 10–11 березня 2006 р.– Дрогобич, 2006. – С. 37-39.
- 127.Кола Д. Политическая соціологія / Д. Кола – М., – 2001.
- 128.Королько В. Основы публік рилейшнз: [учеб.] / В. Королько. – Киев: Ваклер, 2000. – 526 с
- 129.Константинов С. А. Политическая социализация как результат патриотического воспитания обучающихся в учебных заведениях / С.А. Константинов // Психопедагогика в правоохранительных органах. – 2009. – № 4. – С. 42-45.
- 130.Корнієнко В.О.Політична соціалізація студіюючої молоді в процесі демократичної трансформації українського суспільства[Електронний ресурс]. / В.О. Корнієнко. – Режим доступу: <http://conf.vntu.edu.ua/humed/2008/txt/kornienko.php>];
- 131.Кочанов Ю. Политическая топология: структурирование политической действительности. / Ю. Кочанов – М., – 1995.
- 132.Краснокутська Ю.С. Інтернет як агент політичної соціалізації. [Електронний ресурс]/ Ю.С.Краснокутська Режим доступу: http://archive.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Gileya/2012_66/Gileya66/P8_doc.pdf
- 133.Кузьмин П.В. Политическая деятельность: теория и практика в современной Украине: [монография] / П. В. Кузьмін– Симферополь: «Оригинал – М», 2007. – 456 с.

134. Кулик О. Шляхи активізації соціально-політичної участі молоді в життєдіяльності сучасного українського суспільства / О. Кулик // Вісник НАДУ. – 2007. – № 3. – С. 319-326.
135. Куницька Г. Протестна активність як складова політичної участі [Електронний ресурс] / Г. Куницька. – Режим доступу: <http://www.social-science.com.ua>
136. Куценко О. Д. Общество неравных / О. Д. Куценко – Харьков, – 2000.
137. Куценко О. Д. Тенденции формирования и структура региональной элиты в Украине / О. Д. Куценко // Этнические и региональные конфликты в Евразии. Книга 2. Россия, Украина, Белоруссия / Общ. ред. А. Зверева, Б. Коппитерс, Д. Тренин– М., – 1997.
138. Лапкин В. В., Освоение институтов и ценностей демократии украинским и российским массовым сознанием / В. В. Лапкин // Полис.– 2005. – № 1. – С. 50 - 62.
139. Лісневська А.О. Психологічний аналіз категорії політична активність особистості [Електронний ресурс] / А.О. Лісневська – Режим доступу: http://archive.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Vchdpu/2009_74_2/3.pdf
140. Липсет С. М. Политическая социология / С. М. Липсет. // Американская социология. Перспективы, проблемы, методы - М.: Наука, – 1992. – 320 с.
141. Липсет С. Американская демократия в сравнительной перспективе / С. М. Липсет // Сравнительная социология. Избр. переводы. – М., – 1995.
142. Лисовский С.Ф. Политическая реклама [Електронний ресурс]/ С.Ф.Лисовский – Режим доступу: <http://booksforstudy.com/textbook1199.html>

143. Лучик Ю. Молодим у нас дорога [Електронний ресурс] / Ю. Лучик – Режим доступу: <http://www.day.kiev.ua/uk/article/nota-bene/molodim-u-nas-doroga-kudi>.
144. Манн С. Теория хаоса и стратегическое мышление [Электронный ресурс] / С. Манн. – Режим доступа: <http://spkurdyumov.narod.ru/mann.htm>
145. Макарин А. В. Бюрократия в системе политической власти. / А. В. Макарин – СПб., – 2000.
146. Максимець Б.В. Виборча кампанія як форма політичної участі й політичні партії. [Електронний ресурс] / Б.В. Максимець – Режим доступу: http://archive.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Gileya/2010_41/Gileya41/P5_doc.pdf
147. Максимова О.М. Політична участь у контексті модернізації: методологія дослідження / О.М. Максимова // Науковий вісник «Гілея»: історія, філософія, політологія– №4. – Миколаїв, 2005. – С.177 - 190.
148. Максимова Е.Н. Перспективы элитистской и партиципаторной демократии в переходных политических системах/ Е.Н. Максимова Вестник СевГТУ. Вып. 71: Политология: Сб. науч. тр. // Редкол.: Ю.А. Бабинов (отв. ред.) и др.: Севастоп. нац. техн. ун-т.– Севастополь: Изд-во СевНТУ, 2006. – С. 31 - 39.
149. Максимова Е.Н. Динамические состояния политической системы: конвенциональные и неконвенциональные формы политического участия. / Е.Н. Максимова. // Вестник Сев ГТУ. Вып. 77: Политология: Сб. науч. тр. // Редкол.: П.И. Артюх (отв. ред.) и др.: Севастоп. нац. техн. ун-т– Севастополь: Изд-во СевНТУ, 2006. – С. 37 - 45.
150. Максимова О.М. Політична участь: феномен, методи дослідження, неконвенційні форми. / О.М. Максимова // Сучасна українська

- політика. Політики і політологи про неї. – Вип.9– Київ; Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. П. Могили, 2007. – С.187 - 195.
- 151.Максимова Е.Н. Неконвенциональное политическое участие: его причины и формы. Государственная власть и политическое участие: Материалы международной научной конференции. Редкол.: Ю.А. Бабинов и др./ Е.Н. Максимова– Севастополь: Изд-во СевНТУ, – 2003. – 170 с. – С. 104 - 109.
- 152.Максимова О.М. Місце та роль неконвенційної політичної участі в функціонуванні політичних систем: Автореф. дис... канд. політ. наук: 23.00.02 / О.М. Максимова; Миколаїв. держ. гуманіт. ун-т ім. П.Могили. – Миколаїв, – 2007. – 18 с.
- 153.Мангейм Дж.-Б., Рич Р.-К. Политология. Методы исследования / Дж.-Б. Мангейм, Р.Рич. – К. – М., – 1997.
- 154.Масловский М. Политическая социология бюрократии / М. Масловский – М., – 1997.
- 155.Мацокін А.П.Теоретичні основи управління процесом соціалізації студентської молоді [Електронний ресурс] / А.П. Мацокін. – Режим доступу: <http://www.kbuara.kharkov.ua/e-book/db/2008-2/doc/1/10.pdf>.
- 156.Мертон Р. Социальное действие, вписываемое в социальное пространство / Р. Мертон ; под ред. В. И. Добренькова. – М. : Международный университет бизнеса и управления, – 1996. – 556 с.
- 157.Мелешкина Е.Ю. Политический процесс: основные аспекты и способы анализа [Электронный ресурс] / Е.Ю. Мелешкина – Режим доступа: http://mrkaev2009.narod.ru/Archive_p/Politics.htm.
- 158.Мелешкина Е. Ю. Политическое поведение / Е.Ю. Мелешкина // Политический процесс: основные аспекты и и способы анализа: [Сб. учеб. материалов] – М.: Изд. дом «ИНФРА-М», 2001. – С. 152 - 171

159. Миллер М. Дж. Неграждане: участие в политической жизни и политическое представительство // Российский бюллетень по правам человека / М. Дж. Миллер – 1995. – Вып. 7. – С. 85-95.
160. Молдован А. Украинская молодежь: политическая сила или политический инструмент? / А. Молдован [Электронный ресурс]. / Молдован А. – Режим доступа: <http://dialogs.org.ua/ru/project/page9405.html>
161. Морозова О. Особливості формування політичної культури молоді в умовах глобалізації: Автореферат дис.. канд. політ. наук: 23.00.03 / О. Морозова – К. – 2006. – 18 с.
162. На виборах очікується рекордна явка [Електронний ресурс]. – Режим доступа: http://zaxid.net/home/home/showSingleNews.do?na_viborah_ochikuyetsya_rekordna_yavka__politolog&objectId=1268385.
163. На виборах-2012 жінки голосували за регіоналів, а чоловіки за «Свободу» [Електронний ресурс]. – Режим доступа: http://tsn.ua/vybory_2012/na-viborah-2012-zhinki-golosovali-za-regionaliv-a-choloviki-za-svobodu.html
164. Назвіть найбільші на сьогодні загрози для України (Опитування проведене компанією «Рейтинг» у липні 2012 р.) [Електронний ресурс]. – Режим доступа: <http://www.pravda.com.ua/news/2012/08/7/6970339/>.
165. Наумкина С., Пилипенко В., Привалов Ю. Социально-политическая эффективность управленческой деятельности (Теоретико-методологический анализ) / С. Наумкина, В. Пилипенко, Ю. Привалов. – К., – 1999.
166. Наумкіна С. М. Масова культура в сучасній Україні [Електронний ресурс] / С. М. Наумкіна – Режим доступа: http://archive.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Vdakk/2012_3/28.pdf

167. Наумкина С. М. Социально-политические аспекты управления: [монография] / С. М. Наумкина – Одесса, 1994. – 175 с.
168. Наумкіна С. М. Політико-правова регламентація політичної діяльності / С. М. Наумкіна // Наукове пізнання: методологія та технології. Спец. випуск. – 2008. – № 2. – С. 149-153.
169. Наумкіна С. М. Феномен української політичної еліти 90-х років / С. М. Наумкіна // Актуальні проблеми політики: Збірник наукових праць – Одеса, 1999. – Вип. 5 – С. 45-49.
170. Наумкина С. М. Процессы институциональных изменений политической системы Украины / С. М. Наумкина // Государственная власть и политическое участие: материалы междунар. науч. конф. / Редкол.: Ю. А. Бабинов и др. – Севастополь: Изд-во СевНТУ, 2007. – С. 118–122.
171. Небоженко В. «Батьківщина», УДАР и «Свобода» будут дружить, но недолго [Електронний ресурс]. / В. Небоженко – Режим доступу: <http://forbes.ua/opinions/1340949-batkivshchina-udar-i-svoboda-budut-druzhit-no-nedolgo>
172. Ніколаєнко Н. О. Адміністративний ресурс: політико-правові проблеми протидії в сучасній політичній практиці: [монографія] / Н. О. Ніколаєнко. – Миколаїв: вид-во МНУ ім. В. О. Сухомлинського; вид-во І. Гудим, 2011. – 391 с.
173. Ноу-хау выборов 2012: к коммунистам примкнула молодежь. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.segodnya.ua/elections/elections2012/Nou-hau-vyborov-2012-k-kommunistam-primknula-molodezh-.html>
174. Оверчук О. Становлення сучасних рухів протесту в Україні [Електронний ресурс] / О. Оверчук // Збірник наукових праць «Сучасна українська політика». – 2010. – № 21. – Режим доступу:

http://www.nbu.gov.ua/portal/soc_gum/Sup/2010_21/Rozdil_2/05_Overchuk.pdf.

175. Ольшанский Д. В. Политическая психология. / Д. В. Ольшанский – СПб., – 2002. – 368 с
176. Ольшанский Д. В. Политическое участие: позиции гражданина [Электронный ресурс] / Д. В. Ольшанский – Режим доступа: <http://www.vuzlib.net/~beta3/html/1/24581/24616/>
177. Опитування РБК – Україна: Протестні настрої в суспільстві зростають. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.rbc.ua/ukr/top/show/opros-rbk-ukraina-protestnye-nastroeniya-v-obshchestve-rastut-14112011211800>
178. Основні тенденції та ризики протестних настроїв в українському суспільстві". Аналітична доповідь. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.niss.gov.ua/articles/970/>
179. Паніна Н. Українське суспільство 1994 – 2005: соціолог, моніторинг / Н. Паніна – К.: ТОВ «Вид-во Софія», – 2005.– 160 с.
180. Пащенко В. Моделі нормативного обґрунтування «громадянськості» / В. Пащенко // Політичний менеджмент–2004. – № 3. – С. 58 -70.
181. Патнэм Р. Чтобы демократия сработала. Гражданские традиции в современной Италии / Р. Патнэм – М., – 1996.
182. Пахомов Ю. Н., Головаха Е. И., Панина Н. В. Политическая культура населения Украины. Результаты социологических исследований/ Ю. Н. Пахомов, Е. И. Головаха, Н. В. Панина – К., 1993.
183. Петровская М. М. США: политика сквозь призму опросов./ М. М. Петровская – М., – 1982.

- 184.Петрунько О. В. Мотиви відчуження сучасної молоді від активної політичної діяльності / О.В.Петрунько // Педагогіка і психологія. – 2006. – № 1. – С.98-101.
- 185.Перебенесюк В.П., Бекешкіна І.Е. Соціальні конфлікти і молодь / В.П. Перебенесюк, І.Е. Бекешкіна – К.: Наук. думка, 1994. –108 с.
- 186.Пивоваров Ю. Чинники суспільно-політичної активності громадян України в дискурсі «розкол/розмежування» // Політичний менеджмент./ Ю. Пивоваров – 2009. – № 4. – С.61-70.
- 187.Пилипенко В.Є.Спеціальні та галузеві соціології: [навч. посіб. для студ.вищ. навч. закл.] / В.Є. Пилипенко – К.: Каравела, 2003. – 300 с.
- 188.Пирог А. В. Психологические особенности политического участия молодежи/ А.В. Пирог // Наука і освіта. – 2007. – № 8/9. – С. 132 – 135.
- 189.Підсумки виборів – 2012: Вся виборча кампанія "Свободи" коштувала менше 3 млн доларів – [Електронний ресурс]. /Кошулинський – Режим доступу: <http://www.rbc.ua/ukr/newsline/show/itogi-vyborov-2012-vsya-izbiratelnaya-kampaniya-svoboda-stoila-28102012235000>
- 190.Підсумки року від Корреспондент.net: Головні події в Україні у 2012 році. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://ua.korrespondent.net/ukraine/politics/1445505>
- 191.Підсумки виборів: переможці, переможені і сюрприз Тягнибока. [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://vibori.at.ua/news/pidsumki_viboriv_peremozhci_peremozheni_i_s_jurpriz_tjagniboka/2010-
- 192.Побочний І. Етапи політичної соціалізації [Електронний ресурс] / І.Побочний. – Режим доступу: <http://books.br.com.ua/37345>

193. Політична реклама подіяла тільки на п'яту частину виборців (2012) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://ipress.ua/news/politychna_reklama_podiyala_tilky_na_pyatu_chastynu_vybortsiv_9634.html
194. Політологія: [підручник] / За ред. М.М. Вегеша. – 3-тє вид., перероб. і доп. – К.: Знання, 2008. – 384 с.
195. Политология: [хрестоматия] / Сост. Проф М.А Василик – М.: Гардарики, – 2000. – 843 с.
196. Політична поведінка та цінності молоді в умовах кризи [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://klaristarling.livejournal.com/797.html>
197. Попов І. І. Про деякі тенденції формування політичної культури студентів [Електронний ресурс] / І. Попов – Режим доступу: http://archive.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/Uproz/2011_17/u1117pop.pdf.
198. Попова Е.В. Проблемные измерения электоральной политики в России: губернаторские выборы в сравнительной перспективе / Е.В.Попова // Полис.–2001.– № 2.– С.47-49.
199. Призіглей М.О. Політична участь як основа політичної діяльності / М. О. Призіглей [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://vuzlib.com/content/view/1159/89/>
200. Пробийголова Н. Політична освіта як складова політичної соціалізації молоді / Н. Пробийголова // Політичний менеджмент. – 2008. – №1. – С. 128-136.
201. Приходько С. М., Редюк П. Г. Політична участь громадян як основа демократичних процесів [Електронний ресурс] / С.М. Приходько, П. Г. Редюк. – Режим доступу: http://www.democrasy.kiev.ua/publications/collections/conference_2005/section_4/Pryhodko,Rendyuk.doc

- 202.Протести, перемоги і репресії в Україні: результати моніторингу 2011 р. / За ред. В. Іщенка. – К.: Центр дослідження суспільства, – 2011. – 64 с.
- 203.Пушкар В. Диспропорційне і міноритарне, або ж помірно оптимістичні підсумки виборів - 2012. [Електронний ресурс] / В.Пушкар. – Режим доступу: <http://maidanua.org/2012/11/viktor-pushkar-dysproportsijne-i-minorytarne-abo-zh-pomirno-optymistychni-pidsumky-vyboriv-2012/>
- 204.Розова Т. В., Барков В.Ю. Громадянин перед вибором: індивідуалізм чи колективізм?/ Т. В. Розова, В. Ю. Барков // Наукові праці Одеської національної юридичної академії. – Одеса. – Юридична література, 2003. – С.53–61.
- 205.Роль феномену абсентеїзму в політичному житті суспільства [Електронний ресурс]. – Режим доступу:<http://politiko.ua/blogpost57559>].
- 206.Роль средств массовой информации в адаптационных и конфронтационных процессах. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://all-politologija.ru/knigi/politologiya-uchebnoe-posobie-zyablova/rol-sredstv-massovoj-informacii-v-adaptacionnix-i-konfrontacionnix-processax>
- 207.**Романюк А. Порівняльний аналіз основних форм політичної участі громадян країн Західної Європи / А. Романюк// Віче. – 2008. – № 1. – С. 44–47.
- 208.Ротар Р.Ю. Еволюція змісту електорального протесту в Україні / Н.Ю.Ротар // Панорама політологічних студій: науковий вісник Рівненського державного гуманітарного університету. – 2010. – Випуск 5-6. – С.45-53.
- 209.Ротар Н.Ю. Чинники формування електоральної моделі політичної участі громадян України / Н.Ю. Ротар // Держава і право: зб. наук.

- пр. Юридичні і політичні науки.–К.: Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, – 2008.–Вип. 40.– С. 579-586.
- 210.Ротар Н. Участь громадян України у циклічних політичних процесах трансформаційного періоду: автореф. дис.. д-ра політ. наук: 23.00.02 / Н.Ю. Ротар. – Чернів. нац. ун-т ім. Ю.Федьковича. – Чернівці, – 2007. – 39 с.
- 211.Ротар Н. Політична участь громадян України у системних трансформаціях перехідного періоду: [монографія] / Н. Ротар. – Чернівці: Рута, – 2007. – 472 с.
- 212.Ротар Н. Етнонаціональні фактори політичної участі негромадян у трансформаційних процесах на пострадянському просторі / Н.Ротар // Політологічні та соціологічні студії. Збірник наукових праць. – Т. III.– Чернівці: Рута, – 2005. – С. 113–125.
- 213.Ротар Н. Політична участь громадян України в умовах е-демократизації // Політичний менеджмент / Н.Ротар – 2006. – № 2. – С. 78-92.
214. Ротар Н. Мобілізаційні практики української влади у президентських електоральних циклах / Н. Ротар // Історико-політичні проблеми сучасного світу: Збірник наукових статей–Чернівці: Рута, 2006. – Т. 12–13. – С. 123-29.
- 215.Ротар Н. Перспективи політичної участі громадян України в контексті європейського досвіду е-демократії / Н. Ротар // Держава і право: Збірник наукових праць. Юридичні і політичні науки. Вип. 32.– К.: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2006. – С. 484-492.
- 216.Ротар Н. Етнонаціональні чинники політичної участі громадян України / Н.Ротар // Наукові записки. Курасівські читання-2005.– К.: ШІЕНД, 2006. – Сер. «Політологія та етнологія». – Вип. 30. – С. 350-359.

- 217.Ротар Н. Функції та форми політичної участі громадян у партисипативній теорії демократії: досвід та перспективи для України / Н.Ротар // Історико-політичні проблеми сучасного світу: Збірник наукових статей– Чернівці: Рута, 2005. – Т. 14. – С. 132-137.
- 218.Рудницька Т. Інтернетизація як початковий етап входження України у світову спільноту, що глобалізується: позитиви і ризики / Т. Рудницька // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2004. – № 1. – С.73-88.
- 219.Рукавишников В., Халман Л., Эстер П. Политические культуры и социальные изменения. Международные сравнения./ В.Рукавишников, Л.Халман, П.Эстер – М., – 1998.
- 220.Рябов С. Політична освіта в Україні. Проблеми та перспективи. До обґрунтування концепції політичної освіти в Україні. Лабораторія законодавчих ініціатив. [Електронний ресурс] / С.Рябов. – Режим доступу:<http://www.parliament.org.ua/index.php?action=publication&id=8&arid=10798&iarid=651&as=2.html>
- 221.Савченко С.В. Социализация студенческой молодежи в условиях регионального образовательного пространства / С. В. Савченко – Луганск: Альма – Матер, – 2003.
- 222.Сидоренко С. Правове виховання та правова освіта у навчальних закладах/ С. Сидоренко // Історія України.– 2009. – № 36. – С.2-8.
- 223.Семенченко Ф.Г. Політична діяльність: аксіологічний вимір: [монографія] / Ф.Г.Семенченко – К.:ТОВ видавничо-поліграфічний дім «Формат», 2011. –328 с.
- 224.Семенченко Ф.Г. Політична свобода як цінність суспільного розвитку / Ф.Г. Семенченко // Вісник Київського національного університету ім.Т.Шевченка.Філософія.Політологія – 2010. – Вип. – 99. – С.56-59.

- 225.Середня зарплата за січень 2013 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.rbc.ua/ukr/top/show/srednyaya-zarplata-za-yanvar-2013-g-snizilas-na-11-2---do-3-tys—27022013105800>
- 226.Скоблик В. Визначення політичної участі в працях британських політологів 1970-х–1990-х рр. [Електронний ресурс] / В.Скоблик – Режим доступу: http://archive.nbuv.gov.ua/portal/natural/Nvuu/PSF/2009_11/Skoblyk1.pdf
- 227.Скоблик В. Участь громадян у політиці: західні концепції 1960-1990-х років [навчальний посібник] / В.Скоблик – Ужгород, – 1999.
- 228.Скумін А. Час народжених в Україні. [Електронний ресурс]./ А. Скумін – Режим доступу:<http://tyzhden.ua/Politics/67606/PrintView>
- 229.Современная социальная теория: Бурдьё. Гидденс. Хабермас: [уч. пособ]. – Новосибирск, – 1995.
- 230.Современные социально-политические процессы и динамика массового сознания: Учеб. пособ / Под ред. М. А. Фроловой. – М., – 1992.
- 231.Слюсаревський М. Політична участь як особливий «зріз» політичної поведінки / М.Слюсаревський // Політичний менеджмент. –2009. – №5. – С.8 -18.
- 232.Сойчук Р. Л. Особливості формування політичної культури сучасної молоді [Електронний ресурс] / Р. Сойчук – Режим доступу: http://archive.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Pps/2011_5-6/sojichuk.pdf
- 233.Соціологи з'ясували, хто голосував за «Свободу» [Електронний ресурс]. – Режим доступу:http://tvi.ua/new/2012/11/07/sociologi_zyasuvali_hto_golosuvav_za_svobodu
- 234.Соціологічні опитування – Центр Разумкова [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.uceps.org/ukr/poll.php?poll_id=441.

235. Соціологічні опитування – Центр Разумкова [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ucepsorg/poll.php?poll_id=367].
236. Сравнительная политология сегодня: Мировой обзор / Алмонд Г., Пауелл Дж., Стром К., Далтон Р.: [пер. с англ. А.С. Богдановского, Л.А. Галкиной; под ред. М.В. Ильина, А.Ю. Мельвиля]. – М.: АспектПресс, – 2002. – 573 с.
237. Стилї життя: панорама змін / За ред. М.О. Шульги – К.: Інституту соціології НАН України, – 2008. – 416 с.
238. Степанова В. Политический абсентеизм современной российской молодежи [Електронний ресурс] / В. Степанова. – Режим доступу: <http://www.dpspr.narod.ru/simple4.html>.
239. Суспільно-політична ситуація у країні напередодні парламентських виборів // Національна безпека і оборона. – 2012. – № 7- 8. – С.55-76.
240. Тараненко В. «Президентські вибори – 2010. Факти. Порушення. Тенденції» / [Електронний ресурс] / В. Тараненко. – Режим доступу: <http://day.ua/>
241. Татарин А. Стратегія і тактика основних кандидатів на посаду Президента України: досвід виборчої кампанії 2009–2010 рр. (практика Західної України) [Електронний ресурс] / А. Татарин // Віче – Режим доступу: <http://www.viche.info/journal/1964/>
242. Терещенко Ю. Відправні засади філософії політики у сфері освіти / Ю. Терещенко // Вища освіта України. – 2005. – № 3. – С. 27 - 31.
243. Тищенко Ю. Про політику ідентичності: виборча кампанія до Верховної Ради 2012 року) [Електронний ресурс] / Ю.Тищенко –

- Режим доступу: http://www.ucipr.kiev.ua/userfiles/policy_identity_election2012.pdf
244. Тищенко Ю. Підсумки виборів: хто виграв і хто програв. [Електронний ресурс] / Ю.Тищенко – Режим доступу: http://vybor.ucoz.ua/publ/pidsumki_viboriv_khto_vigra_v_i_khto_progra_v/15-1-0-69
245. Трошихин, В. В. Культура политического процесса : учеб. пособие / В. В. Трошихин, В. И. Теплов. – М. : ООО «Издательство РДЛ», – 2001. – 222 с.
246. Тоба М. В. Психологічні особливості та засоби оптимізації політичного самовизначення старшокласників: [наук.-метод. посіб.] / М. В. Тоба. – К. : Ін-т соц. та політ. психології АПН України, – 2007. – 160 с.
247. У яких випадках Ви могли б взяти участь у законних акціях протесту (мітингах, демонстраціях, пікетуваннях)? [Дослідження проведене соціологічною службою Центру Разумкова у квітні 2011 р.]. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=584
248. Українське суспільство: десять років незалежності. Соціологічний моніторинг та коментар науковців / Ред.: В.М. Ворона; М.О. Шульга; НАН України. Ін-т соціол. – К., – 2002. – 662 с.
249. Українське суспільство 1992-2010: Соціологічний моніторинг / НАН України, Ін-т соціології / За ред. В.М. Ворони, М.О. Шульги. – К.: – 2010 – 675 с.
250. Філософія політики: Підручник / Авт.-упоряд.: В.П. Андрущенко (кер.) та ін. — К. : Знання України, – 2003. – 400 с.
251. Фліс І. М. Основні принципи формування політичної активності студентської молоді / І. М. Фліс // Гілея [науковий вісник]: Збірник наукових праць. – К., – 2008. – Вип 13. – С. 208-216.

252. Фомічов А.Л. Стан та умови реалізації протестного потенціалу в Україні на сучасному етапі. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://archive.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Gileya/2011_54/Gileya54/P3_doc.pdf
253. Хабермас Ю. Гражданство и национальная идентичность // Хабермас Ю. Демократия. Разум. Нравственность. – М.: АО «КАМІ», АCADEMIA, – 1995. – С. 38-58.
254. Хабермас, Ю. Вовлечение другого. Очерки политической теории / Ю. Хабермас. – СПб.: Наука, – 2001. – 417 с.
255. Хантингтон С. Политический порядок в меняющихся обществах / С. Хантингтон; пер. с англ. В. Р. Рокитянского. – М. : Прогресс–Традиция, – 2004. – 480 с.
256. Чорнобаєв В.І. Деякі проблеми політичної соціалізації особистості у сучасній Україні / В.І. Чорнобаєв // Гуманітарний журнал – 2010. – № 1-2. – С. 123 -126.
257. Чуб О. О. Конституційне право громадян України на участь в управлінні державними справами : дис. на здобуття . канд. юр. н. за спеціальністю 12.00.02 – конституційне право / О.О.Чуб; Нац. юр. акад. України ім. Ярослава Мудрого. – Х., – 2004 –18 с.
258. Цыганков П. А. Политическая социология международных отношений / П. А.Цыганков – М., – 1994.
259. Чемшит А.А. Государственная власть и политическое участие. / А.А. Чемшит – К.: Украинский центр духовной культуры, – 2004. – 528 с.
260. Шаповаленко М. В. Роль політичної діяльності у забезпеченні політичної стабільності суспільства: Автореф. дис. канд. політ. наук / М. В. Шаповаленко – К., – 1993. – 16 с.
261. Шаран П. Сравнительная политология / П. Шаран. В двух частях: Пер. с англ. – 4.1. – М.: Мысль, – 1992. – 320 с.

262. Шестопап Е.Б. Личность и политика: Критический очерк современных западных концепций политической социализации / Е. Б. Шестопап. – М. : Мысль, – 1988. – 294 с.
263. Шинкаренко О.Е. Електоральна поведінка в системі політичної поведінки (методологічні питання наукового аналізу). [Електронний ресурс]./ О.Е.Шинкаренко. – Режим доступу: http://archive.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/Staptp/2011_51/files/ST51_21.pdf.
264. Шварценберг Р. Политическая социология: В 2-х частях / Р. Шварценберг – М., – 1992.
265. Шведа Ю. Р. Вибори та виборчі системи. Європейські стандарти та досвід для утвердження демократії в Україні / Ю.Р. Шведа. – Львів, – 2010. – 462 с.
266. Юрій Н.М. Ціннісні орієнтації як невід’ємна частина політичної свідомості молоді в сучасній Україні / Н.М. Юрій // Актуальні проблеми політики: Зб. наук. пр. – Одеса: Астропринт, 2000. – Вип. 9. – С. 249-252.
267. Юрій Н.М. Політична соціалізація молоді в умовах трансформації суспільства: аналіз міжнародного і українського досвіду: Автореф. дис... канд. політ. наук: 23.00.04 / Н.М. Юрій – Одес. нац. юрид. акад.. – Одеса, – 2002. – 16 с.
268. Юрій Н.М. Аналіз сучасних західних концепцій політичної соціалізації / Н.М. Юрій // Актуальні проблеми політики: Зб. наук. пр.– Одеса: Астропринт, – 2001. – Вип. 10-11. – С. 388-393.
269. Юрій Н.М. Громадська активність молоді як форма реалізації прав людини / Н.М. Юрій // Актуальні проблеми політики: Зб. наук. пр.– Одеса: Астропринт, – 2001. – Вип. 12. – С.306-310.
270. Юрій Н.М. Політична соціалізація молоді в умовах переходу до демократії / Н.М. Юрій // Матеріали всеукраїнської науково-практичної конференції молодих учених «Политика и политическая культура в

- условиях становления и развития общества».– Одесса, – 1999. – С.109-110.
271. Якименко Ю., Литвиненко О. Регіональні особливості ідейно-політичних орієнтацій громадян України в контексті виборчої кампанії - 2006 / Ю. Якименко, О.Литвиненко // Національна безпека і оборона.– 2006. – № 1. – С.2-9.
272. Budge I. The new challenge of direct democracy. – Cambridge (UK) and Cambridge (MA): Polity Press in association with Blackwell Publishers, 1996.–203 p.2.
273. Dodd C.H. Political participation and education: the Turkish experience // Participation in politics / Ed. by G.Parry.– Manchester:Manchester university press, 1972.–P. 249-266.
274. Dahl R.A. Who Participates in Local Politics and Why? //Science. – 1961. – 134. – P. 1340–1348.
275. Finer S.E. Groups and political participation // Participation in politics / Ed. by G.Parry.–Manchester: Manchester university press, 1972.–P. 59-79.
276. Ingelhart R. The Silent Revolution in Europe: Intergenerational Change in Post-Industrial Societies // American Political Science Review. – 1971. – Vol. 65. – P. 991-1017.
277. Lipset S.M., Seong K-R., Torres J.C. A Comparative Analysis of the Social Requisites of Democracy // International Social Science Journal. – 1993. – May. – 136(2). – Д. 155-175
278. Milbrath L., Klein W. Personality Correlates of Political Participation // Acta Sociologica. – 1962. – 6. – P. 53-65.
279. Parry G. The idea of political participation // Participation in politics / Ed. by G. Parry.–Manchester: Manchester university press, 1972.–P. 3-38.
280. Parry G., Moyser G., Day N. Political participation and democracy in Britain.–Cambridge (England),New York and Port Chester: Cambridge University Press, 1992.-509 p

281. Rose R. Preface // Electoral participation: a comparative analysis / Ed. by R. Rose.-Beverly Hills and London: Sage Publications,1980.–P. 1-3.
282. Scott J.C. Membership and Participation in Voluntary Associations// American Sociological Review. – 1957. – 22. – P. 315-326.
283. The Community Involvement Guide, 2001. International Year ofVolunteers USA, – 2001.
284. The Effective Use of Volunteers: Best Practice for the Public sector,Jeffrey L.Brudney, SchoolofLaw, Duke University, Vol. 62, Autumn, – 1999, – No.4.
285. Verba S., Nie N.H., Kim J. Participation and Political Equality:A Seven-Nation Comparison. — Chicago; London, – 1978.
286. Weizsaecker, E.Factor Four. Doubling Wealth / E. Weizsaecker, A. B. Lovins, L. H. Lovins // Halving Resource Use. – L. : Earthscan Publications Ltd., – 1997.